

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA  
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI**

**B.J.Xakimov, B.B.Alimov, U.A.Xolmirzayev, A.X.Po‘latov**

# **IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI**

Toshkent Moliya instituti ilmiy-uslubiy Kengashi tomonidan  
5140900–Kasb ta‘limi (Buxgalteriya hisobi va audit),  
5340900–Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar bo‘yicha)  
bakalavr ta‘lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun  
o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

**TOSHKENT  
«IQTISOD–MOLIYA»  
2013**

**UDK 657:338(075)**

**KBK 65.053**

**I 99**

*Taqrizchilar:* **A.A. Abdugʻaniyev** – i.f.d., professor  
**Z.A. Sagdillayeva** – i.f.n., Toshkent moliya instituti  
«Moliyaviy tahlil» kafedrası dotsenti

**Iqtisodiy tahlil nazariyasi / Oʻquv qoʻllanma** : B.J. Xakimov [ya boshq.]; Oʻzbekiston Respublikasi; Toshkent Moliya instituti. –T.: «IQTISOD-MOLIYA», 2013, –240 bet.

Oʻquv qoʻllanma innovatsion texnologiyalarga asoslangan raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida iqtisodiy tahlil nazariyasi fanining maqsadi, mazmuni, vazifalari, predmeti, metodi, prinsiplari, usullari, iqtisodiy tahlilning turlari va ularni tashkil etish, tahlilning axborot manbalari, korxonada faoliyatining asosiy samaradorlik koʻrsatkichlari va ularni tahlil qilishning uslubiy asoslari, informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlil mavzularini yoritib beradi.

Oʻquv qoʻllanma oliy oʻquv yurtalarining talabalari, oʻqituvchilari, ilmiy xodimlari, magistrantlariga moʻljallangan boʻlib, undan barcha darajadagi moliya sohasi mutaxassislari hamda iqtisodiy tahlil bilan shugʻullanuvchilar foydalanishi mumkin.

**UDK 657:338(075)**

**KBK 65.053ya73**

ISBN 978-9943-13-400-3

© «IQTISOD-MOLIYA», 2012

© Mualliflar, 2012

## KIRISH

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozini ilmiy tadqiq qilish asosida uning boshlanishiga sabab bo'lgan voqeliklar birma-bir topilib, ularning shakli hamda mazmuni aniqlanib global hodisaga ko'rsatgan ta'sirlari o'rganilmoqda. Ta'kidlash kerakki, iqtisodiy inqiroz bu muammolar kompleksidir. Uning yechimi ham kompleks chora-tadbirlarni muayyan davr davomida uzluksiz qo'llanilishini talab qiladi. Moliyaviy iqtisodiy inqirozning kelib chiqishini shartli ikki yirik guruh: makroiqtisodiy hamda mikroiqtisodiy darajadagi sabablar bilan izohlash mumkin.

Mikroiqtisodiy darajadagi sabablarga ko'plab xo'jalik subyektlari tomonidan hisob tizimining davr talablari asosida tashkil qilinmaganligi hamda mazkur holatlarga auditorlik firmalarining jiddiy munosabat bildirmaganligi kabilar misol bo'la oladi. Bunday kamchiliklar xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish ishlarida ham yaqqol ko'zga tashlandi. Agarda, xo'jalik subyektlari har bir iqtisodiy voqelikni ilmiy asosda chuqur tahlil qilib, boshqaruv qarorlarini o'z vaqtida qabul qilganlarida edi, jahon miqyosida inqiroz tufayli o'z faoliyatini to'xtatgan, bankrot bo'lgan korxonalar soni bu darajada ko'p bo'lmas edi.

Xo'jalik subyektlari faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish – ular faoliyatini har tomonlama ilmiy bilishda, resurslarni samarali boshqarishda, investitsiyalar jalb qilishda, boshqa korxonalar bilan iqtisodiy munosabatlar o'rnatishda hamda turli maqsadlar uchun o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Jahon iqtisodiyotida sodir bo'layotgan salbiy voqealarga qaramasdan Respublikamizda xo'jalik subyektlari faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish borasida va uni rivojlantirishda ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirildi hamda bu jarayon davom ettirilmoqda.

So'nggi yillarda respublikamizda iqtisodiy islohotlar ko'lamining ham kengayib, ham chuqurlashib borishi, shuningdek, raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoiti xo'jalik subyektlari faoliyatini yanada obyektiv iqtisodiy tahlil qilish zarurligini ko'rsatib bermoqda. Bu esa, bu boradagi ishlarni davr ehtiyoji asosida takomillashtirish vazifasini yuzaga chiqarmoqda.

Mutaxassislar bilimi hamda malakasini davr talablari asosida takomillashtirib borish ham bu boradagi muhim ahamiyatga ega tadbirlardan biri hisoblanadi.

Axborot-kommunikatsiya texnikalari vositasida informatsion texnolo-

giyalarga asoslangan holda iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish va yuritish masalasi hisob tizimidagi zamonaviy yo'nalishdir.

Iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishiga mos keluvchi tahlilning uslubiy asoslarini takomillashtirish esa vazifalarni muvaffaqiyatli bajarilishining markaziy jihati hisoblanadi.

«Iqtisodiy tahlil nazariyasi» nomli o'quv qo'llanma aynan ko'rsatib o'tilgan masalalarni hal qilish yo'lida bajarilgan ishlardan biri sanaladi.

Ushbu o'quv qo'llanma sakkiz bobdan iborat bo'lib, unda iqtisodiy tahlilning ilmiy asoslari, mazmuni, predmeti, vazifalari, metodi, metodikasi, iqtisodiy-matematik usullari turlari, axborot manbalari, iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish, kompleks iqtisodiy tahlil hamda ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatning asosiy ko'rsatkichlari tahlilining uslubiy asoslari, informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil kabi masalalar bayon qilingan.

Qo'llanmaning o'ziga xos jihati bo'lib bilish nazariyasi va iqtisodiy tahlil, O'zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishi, tahlil prinsiplari, iqtisodiy tahlil metodologiyasi, omilli tahlil metodikasi, tahlil usullari va metodikasi, taqqoslash usuli, ko'p o'lchovli taqqoslash, ko'rsatkichlarni taqqoslanma ko'rinishga keltirish usullari, iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlar, grafik usuldan foydalanish, zanjirli bog'lanish usuli, iqtisodiy matematik usullarning turlari, determinallashtirilgan modellar va xo'jalik faoliyatidagi omillar tizimining tahlili, stoxastik modellar va xo'jalik faoliyatidagi omillar tizimi, nazariy o'yin usuli va tahlilda foydalanishning o'ziga xos tomonlari, iqtisodiy tahlilni turlarga ajratish, moliyaviy tahlil, boshqaruv tahlili, tezkor tahlil, joriy tahlil, istiqbolli tahlil, kompleks tahlil, funksional qiymat tahlili, diagnostik tahlil, iqtisodiy tahlilda axborot turlari va ularning manbalari, korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning asosiy qoidalari, korxonada iqtisodiy tahlilning tashkillashtirish shakllari va uning ijrochilari, analitik ishni rejalashtirish, tahlilning informatsiya hamda uslubiy ta'minoti, iqtisodiy tahlilni tashkil etishning bosqichlari, tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish, kompleks iqtisodiy tahlilni tashkil etish, mahsulot ishlab chiqarish va sotishning muhim ko'rsatkichlari tahlili, informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilning roli va o'rni, informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilning tashkil etish tamoyillari va mazmuni kabi masalalar yetarlicha bayon qilinganligi hisoblanadi. Har bir mavzuga oid tayanch so'z va iboralar, topshiriqlar hamda test materiallari berilgan.

Malakali buxgalter, auditor, iqtisodchi, iqtisodiy tahlilchi hamda iqtisodiy yo'nalishdagi boshqa mutaxassislar iqtisodiy tadqiq etishning zamonaviy usullarini, tizimli va kompleks iqtisodiy tahlil qilish mahoratini bilishlari shart. Iqtisodiy tahlil texnikasi va texnologiyasini bilish asosida mutaxassislar eng to'g'ri javoblarni topib, samarali qarorlar qabul qiladilar. Bu esa, hozirgi davrda iqtisodiy sharoitlarga tezda moslashib olish va ular asosida faoliyat yuritishda o'ta muhimdir.

Ushbu iqtisodiy tahlil nazariyasiga oid o'quv qo'llanmani yozishdan maqsad – talabalarda nazariy qarash uchun zarur bo'lgan iqtisodiy tahlilning usullari, uslublarini o'zlashtirish va ko'nikmalarni hosil qilish asosida to'g'ri tahliliy-ijodiy fikrlashni shakllantirishdir.

Mualliflar o'quv qo'llanmani tayyorlashda o'z yordam va maslahatlarini bergan barcha insonlarga o'z minnatdorchiliklarini bildiradilar.

## **1-BOB. IQTISODIY TAHLILNING ILMIY ASOSLARI**

### **1.1. Bilish nazariyasi va iqtisodiy tahlil**

Bilish – falsafa fanining fundamental uslubiy bo‘limi bo‘lib, u obyektiv borliqni inson ongida aks etishini o‘rgatadi. Avvalo, mazkur nazariyada bilishning obyeksi va subyekti tushunchasi aniqlanadi. Birinchi tushuncha mazmuni bevosita obyektiv xatti-harakat, amaliyot, insonning moddiy faoliyati, ya’ni jamiyat rivojlanishining asosini tashkil etuvchi shaxslardan iborat bo‘ladi. Ikkinchi tushuncha esa insonning o‘zi, jamiyat, insoniyat, ya’ni bilish obyektiga ijodiy yondashuvchi shaxslardan tashkil topadi. Bilish obyeksi va subyekti ning dialektik birligi uning ishonchliligini va haqqoniyiligini ta’minlaydi.

Amaliyot va uning seziluvchi predmetlari – moddiy buyumlashgan, ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik mazmundagi tomonlari bilishning obyeksi hisoblanadi.

Zamonaviy fanlarning usul va uslublarini umumlashtirib aytish mumkinki, bilish jarayonida quyidagi vositalardan keng foydalaniladi: analiz va sintez, eksprement, modellashtirish. Ta’kidlash kerakki, bularning barchasini asoslaydigan hamda amalga oshiradiganlar – shaxslardir, ya’ni mutaxassislardir. Ular mohiyatiga ko‘ra barcha holatlarni yuqori darajada analiz-sintez etadigan fikrlash qobiliyatiga egadirlar.

Fikrlash ijodiy jarayon sifatida tushuncha, hukm, xulosalarni o‘z ichiga oladi.

Obyektiv reallik: hodisalar, buyumlar, munosabatlar, ko‘rsatkichlar o‘z shakli va mazmuniga hamda xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi, guruhlarga ajratiladi hamda fikrlash vositasida muayyan tushunchani hosil qiladi.

Hukm orqali nimadir tasdiqlanadi yoki inkor etiladi.

Tahlil etilgan jarayonlar sintez etilib, xulosa chiqariladi.

Aytilganlardan ma’lum bo‘lmoqdaki, bilish nazariyasi orqali o‘rganilayotgan borliqning muayyan obyeksi to‘g‘risida ishonchli va haqqoniy ma’lumotlarga ega bo‘lamiz.

Barcha tarmoq fanlarining uslubiy asosi sifatida bilish nazariyasi iqtisodiy tahlilning ham mohiyati, zaruriyligi va natijasini aniqlab beradi.

Iqtisodiy tahlil – amaliy fandır. Agar u bilish nazariyasiga tayanib rivojlansa, insonning amaliy faoliyatida naflilik va iqtisodiy samaradorlik oshadi. Bu esa fanning amaliy hayotda o‘z o‘rnini topganidan dalolat beradi.

Shu sababli iqtisodiy tahlil o‘z faoliyatida dialektikaning asosiy tamoyillariga asoslanadi. Ular quyidagilardan iborat:

- doimo harakat;
- o‘zaro aloqa va o‘zaro bog‘liqlik;
- sabab-oqibat;
- koordinatsiya va subkoordinatsiya;
- qarama-qarshilik;
- miqdor o‘zgarishidan sifat o‘zgarishi;
- inkomi-inkor va boshqalar.

Ushbu tamoyillar asosida tahlil obyektini ham tizimli, ham kompleks tarzda o‘rganib, u bo‘yicha zarur qonunlar, qoidalar va o‘ziga xos jihatlarni aniqlaydi.

Amaliyot uchun iqtisodiy tahlilning xususiyati, zaruriyligi va qimmatli tomoni, u voqea-hodisalar dinamikasini o‘rganadi.

Bu jarayonda mazkur fan – tadqiq qilish mumkin bo‘lgan obyektiv reallik; predmet va hodisalar u yoki bu tomon hamda jihatlarga ko‘ra boshqalar bilan bevosita va bilvosita bog‘liq bo‘lgan holda, doimo harakatda, o‘zgarishda deb qaraydi. Iqtisodiy hodisalarning bir-birlariga bog‘liqligini, o‘zaro harakatlarini, alohida shaklda yuzaga chiqishini va boshqa tomonlarini o‘rganmasdan turib, ularning tuzilishi, harakat qonunlari, xususiyatlarini o‘rganib bo‘lmaydi. Bu esa muayyan iqtisodiy obyektini muhim belgilarga ko‘ra bo‘laklarga bo‘lib, so‘ngra ularning umumiyiligini ta‘minlovchi jihatlarni tahlil yordamida aniqlab tegishli xulosalar olishda hamda ulardan amaliyotda foydalanishda juda muhimdir.

Bilishning subyektini bo‘lgan inson tomonidan iqtisodiy faoliyatdagi turli voqealar kuzatilib, ularning natijalari to‘g‘risida ma‘lumotlar olinadi, ya‘ni faktlar to‘planadi. Ma‘lumki, fanda voqealar bevosita o‘zi tahlil etilmaydi, balki ular qayd etilgan faktlar bo‘yicha o‘rganiladi.

Emperik bilishlar bo‘yicha qayd etilgan faktlar fanga kiradi, qayta ishlanadi va saqlanadi. Lekin inson tomonidan qayd etilgan faktlar bir butun voqea yoki predmetni o‘rganish uchun yetarli hisoblanmaydi. Buning uchun o‘rganilayotgan obyekt muayyan belgilar bo‘yicha guruhlar va yoki bo‘laklarga ajratilishi zarur. Bulardan ma‘lum bo‘l-

moqdaki, aniq obyekt to'g'risida ilmiy faktlar to'plash, ularni tahlil qilishdan boshlanar ekan. Yuqorida aytilganlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, tahlil, jamiyat yoki tabiatdagi voqea va hodisalarni o'rganish usuli bo'lib yuzaga chiqadi.

Bir butun obyektни fikran bo'laklarga bo'lib o'rganish tahlilda o'ta ahamiyatli tadqiqot usuli bo'lib hisoblanadi. Mazkur usul o'rganilayotgan hodisani ichki mohiyatini ochishda va uni turli omillarga bog'liqligini aniqlashda juda muhimdir. Bunday fikrlashda falsafaning abstrakt usul-uslublaridan keng foydalaniladi.

Tahlilda bir butun hodisa yoki predmet bo'laklarga bo'linib, uning har bir alohida tomonlari o'rganiladi. Lekin bu bilan o'rganilayotgan obyektни to'la ma'noda tavsiflab bo'lmaydi. Buning uchun obyektни o'rganilayotgan tomonlarini umumlashtirib, umumiy jihatlarni hosil qilish kerak. Mazkur masala esa sintez usuli bilan amalga oshiriladi.

Ta'kidlash kerakki, hodisa yoki jarayonlar o'rganilib ilmiy xulosalar chiqarilishida tahlil va sintez usuli birgalikda harakat qiladi. Mazkur tartib obyektning dialektik birligini ta'minlaydi. Bu bilan tadqiq etilayotgan predmet yoki hodisalarning dialektik birligini har tomonlarni bilish mumkin.

Faktlar tahlilidan nazariy sintezga o'tish induksiya va deduksiya metodlari yordamida amalga oshiriladi.

*Induksiya* – alohida faktlar bilimidan umum bilimlarga (ya'ni qonunlar yoki boshqa amaliy va zaruriy aloqalarni aks ettiradigan) o'tish usulidir.

*Deduksiya* – fikrlarni umumiylikdan xususiylikka tatbiq etish usulidir. Bunda, umumiy tasnifdagi qonunlar, bog'liqliklar xususiy tasnifga o'tkaziladi.

Mazkur usullar yordamida iqtisodiy hodisalarni, ham xususiy, ham umumiy jihatlari o'rganilib, ular bo'yicha tegishli xulosalar olinib, amaliyotga tatbiq etiladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan bilishning elementlari, usullari (dialektika, analiz, sintez, induksiya va deduksiya) iqtisodiy tahlil fanida ham iqtisodiy voqea va jarayonlarni o'rganishning asosini tashkil etadi.

Iqtisodiy tahlil aytib o'tilgan umumiy usullar va xususiy jihatlar bilan birgalikda alohida fan sifatida yuzaga chiqib, korxonalarni tadqiq qilish tizimiga ega bo'ladi.



## 1.2. Bozor iqtisodiyoti va iqtisodiy tahlil

Bozor iqtisodiyoti – bozorning o‘ziga xos qonunlari, funksiyalari va vazifalarini bajarishga asoslangan iqtisodiy munosabatlarning alohida shaklidir. Bu jarayonda bozor munosabatlarining barcha jihatlari hamda xususiyatlari amal qiladi.

Bozor subyektlari, ya’ni ishlab chiqaruvchilar yoki xaridorlar, mavjud tarkib topgan tizimda talab va taklif, pul muomalasi, raqobat, inqiroz va shu kabi tomonlarga moslashib, o‘z faoliyatini amalga oshirishi shart. Bu esa ularni mazkur sharoitda yashab qolish yoki rivojlanishini ta’minlaydi. Aks holda, ular o‘zlari oldiga qo‘yilgan maqsadga erisha olmay bozorda o‘rinlarini yo‘qotadilar. Demak, korxonalar bozordagi mavjud holatni va o‘zlaridagi ichki imkoniyatlarni chuqur o‘rganmay turib o‘z faoliyatlarini samarali amalga oshira olmay yoki qo‘yilgan maqsadga erisha olmaydilar.

Jamiyatda korxonalar faoliyatiga asos solinishi, faoliyat boshlanishi yoki davom ettirilishidan oldin, dastavval bozor munosabatlari hamda o‘zining barcha holat va imkoniyatlarini ilmiy-amaliy tahlil qilishga majbur. Natijada tavakkalchilikka asoslangan, lekin ayni paytda ilmiy asosiga ega bo‘lgan faoliyat dasturi ishlab chiqiladi. Dasturga amal qilish esa mablag‘lardan to‘g‘ri va samarali foydalanishni ta’minlaydi.

Bozor munosabatlarining rivojlanib, tobora murakkablashib hamda takomillashib borishi korxonalarda tahlil qilinadigan, o‘rganiladigan obyektlar sonini ko‘paytirib hamda ularni murakkablashtirib bormoqda. Jumladan, bozor geografiyasi, iste’molchilar guruhi, infrastruktura xizmatidan boshlab to korxonadagi ta’minot, ishlab chiqarish, sotish va boshqa hisob-kitoblar hamda moliyaviy bozor munosabatlarigacha, qiymat yaratilishi va erishilishining barcha bosqichlari va shu kabilar tahlil obyekti bo‘lib qolmoqda. So‘nggi global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz iqtisodiy tahlilning zarurati va ahamiyatini yanada oshirdi. Ayni bir paytda, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi iqtisodiy tahlil ishlarida jiddiy kamchiliklar mavjudligini va bu borada ko‘plab ishlarni amalga oshirish zarurligini ham ko‘rsatib berdi.

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyot o‘zgaruvchanlik tavsifiga ega. Korxonalar faoliyatini har doim uzluksiz holda uning talablariga moslashtirib boradi. Bu jarayon korxonada marketing tadqiqotlarini ishlab chiqish va unga amal qilishni keltirib chiqaradi.

Demak, tashqi va ichki muhit ta’siridan kelib chiqqan holda korxonalar faoliyatini marketing tadqiqotlari asosida olib borishga majbur.

Natijada esa, faoliyat strategiya va taktikasi hamda ularga muvofiq keluvchi dasturlar va rejalar ishlab chiqiladi.

Bozor sharoitida ilmiy asosda ishlab chiqilgan biznes-rejalar harakat uchun qo'llanmadir. Rejaning ilmiy asosda bo'lishi bevosita iqtisodiy tahlil ishlari bilan bog'langandir. Chunki reja ko'rsatkichlari bozordagi holat, o'tgan yillar tajribasi, belgilangan me'yorlar, yetakchi hamda raqobatchi korxonalar holati, innovatsion yangiliklarni joriy qilish, ichki imkoniyatlar ahvolini o'rganishdan kelib chiqib belgilanadi.

Mazkur tadbir mutaxassislar uchun o'ta muhim hisoblanib, mablag'lardan foydalanishda eng yaxshi deb tanlangan samarali yo'nalish, har bir bosqichi, har bir jarayonda amalga oshiriladigan xatti-harakat aniq miqdor va qiymat ko'rsatkichlari asosida belgilanib olinadi. Ulardan kutiladigan natijalar esa ilmiy asosda hisob-kitob qilinadi. Demak, rejalashtirish ishlarining har bir elementi dastavval turli usullar bilan muqobillik asosda tahlil etiladi. Eng maqbul faoliyat deb tanlab olingan yo'nalish uchun mablag'lar sarflash samarali chora-tadbirlar asosida ishlab chiqiladi.

Korxonalar ishlab chiqarish va tijorat ishlarini amalga oshira boshlaganida haqiqiy ma'lumotlar olinib, uni reja ko'rsatkichlari bilan taq-qoslanib o'rganiladi. Bu bilan rejaning naqadar realligiga baho beriladi, yuzaga kelgan ijobiy yoki salbiy holatlar aniqlanadi hamda imkoniyatlar oldindan qay darajada belgilanganligi yoki nazarda tutilmaganligi o'rganiladi. Haqiqiy ma'lumotlar bevosita bozordagi holat bilan ham bog'lanadi. Bozordagi o'zgarishlar va ularning korxonaga faoliyatiga ijobiy yoki salbiy ta'siri tezkorlik bilan tahlil qilinadi. Shu asosda tegishli chora-tadbirlar belgilanadi. Demak, bozor munosabatlarida barcha jarayonlar aniq faktlar bilan analitik usulda tahlil qilinib, ularni sintez yo'li bilan umumlashtirib tegishli qarorlar qabul qilinadi hamda korxonaga faoliyatiga ta'sir o'tkaziladi.

Iqtisodiy tahlil bozor sharoitida faqatgina haqiqiy holatni o'rganib uni ijobiy tomonga o'zgartirish vazifasini bajaribgina qolmaydi, balki uning vositasida korxonaga faoliyatini bilan qiziquvchi shaxslar uchun ham zarur bo'lgan ma'lumotlar tayyorlanadi. Bu bilan korxonani moliyaviy holati hamda iqtisodiy imkoniyati to'g'risida ham to'la tasavvur hosil qilinadi. Natijada korxonaga ko'plab hamkorlar jalb qilinish imkoniyati oshadi.

Muxtasar qilib aytganda, bozor munosabatlari ilmiy boshqaruvni talab qiladi. Maqsadga muvofiq boshqaruv esa uning muhim funksiyasi bo'lgan iqtisodiy tahlil vositasida amalga oshiriladi. Iqtisodiy tahlilning aniq va ishonchli bo'lishi boshqaruv qarorlarining obyektivligini oshiradi.

### **1.3. Iqtisodiy tahlil – boshqaruvning muhim funksiyasi**

Xalqaro va milliy iqtisodiyot tajribalaridan ma'lumki, bozor munosabatarida mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar korxonalarda ishlab chiqarishni samarali tashkil etish, eng avvalo, tizimda boshqaruv rolini to'g'ri belgilash va uni ilmiy tashkil etishdan boshlanadi. Chunki boshqaruv vositasida korxonada o'z oldidagi vazifalarni muvaffaqiyatli hal qiladi va belgilangan maqsadlariga erisha boradi.

Korxonada boshqaruv tizimi o'z obyekti va subyektidan iborat bo'ladi. Boshqaruv obyekti – bu ishlab chiqarish faoliyati, subyekti esa uning boshqaruvi tarkibidir. Obyekt va subyekt boshqariladigan hamda boshqaruvchi kichik tizimni tashkil etadi. Ularning har biri o'ziga yuklatilgan funksiyalarni bajaradi. Ammo mazkur kichik tizimlar bir-birlari bilan uzluksiz va chambarchas aloqada bo'lib, ayni holatda yagona tizimni tashkil qiladi.

Korxonadagi boshqaruv subyekti – boshqaruv obyektining katta-kichikligi va o'ziga xos jihatlardan kelib chiqib tashkil etiladi. Lekin boshqaruv subyekti har doim ishlab chiqarish va xo'jalik jarayonlarining o'zgarishiga ko'ra obyekt shakli va unga ta'sir etuvchi usullarni belgilaydi hamda takomillashtirib boradi. Boshqaruvchi kichik tizim boshqaruv obyektini tartibga soladi, maqsad va dasturlarni boshqaruv funksiyasiga ko'ra ishlab chiqadi va ularni nazorat etadi. Demak, boshqaruv subyekti korxonada tizimida faol rol bajarar ekan. Yana boshqaruv subyekti boshqaruvning yetakchi funksiyalarini: marketing, rejalashtirish, buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil, tartibga solish hamda nazorat va auditlarni amalga oshiradi.

Ta'kidlash kerakki, bugungi kunda korxonada faoliyatini tashkil etish va yuritishni marketing qonunlari, tartiblari va tamoyillarini bilmasdan turib amalga oshirish mumkin emas. Chunki marketing ilmi asosida eng maqbul dasturlar yoki rejalar ishlab chiqiladi.

Boshqaruv tizimi sifatida marketing faoliyatining asosiy tamoyillari mazmuni quyidagi ko'rinishni oladi:

- ishlab chiqarishning bozordagi talabga mos tushishi;
- bozordagi holat va korxonaning haqiqiy ishlab chiqarish imkoniyati;
- xaridor va buyurtmachilar talabini yanada to'laroq qondirish;
- aniq bozorlarda mahsulot va xizmatlarni ko'zda tutilgan hajmda va belgilangan muddatda sotish;

- ishlab chiqarish va tijorat faoliyatining uzoq muddatli rentabelli ishlashini ta'minlash;
- tanlab olingan marketing strategiyasi va taktikasiga qat'iy amal qilish (bozor holatini e'tiborga olgan holda);
- doimo o'zgarib turuvchi bozor holatiga va xaridor talabiga moslashish.

Mazkur sanab o'tilgan tamoyillarga amal qilish va marketing dasturini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish bevosita analitik hisob-kitoblar bilan chambarchas bog'langan. Bu jarayonlar asosida juda ko'p-lab iqtisodiy tahlil ishlari bajariladi. Ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

- korxonada iqtisodiga tashqi va ichki muhitning ko'rsatadigan ta'siri tahlili;
- bozor holati tahlili (keng ko'lamda, tovar guruhlari va alohida tovarlar bo'yicha);
- iste'molchilar va sotib oluvchilar tahlili;
- raqobat holati tahlili;
- bozordagi baho hamda o'z bahosini belgilash taktikasi tahlili;
- moliyaviy natijalar tahlili.

O'rganilgan tashqi va ichki muhit hamda holat, mavjud imkoniyatlaridan kelib chiqib korxonada ishlab chiqarish faoliyati uchun joriy biznes-rejasi tuziladi.

Biznes-rejada har bir element puxta tahlil qilish asosida belgilanadi. Chunki ular real istiqbolli hamda eng asosiysi samarali bo'lishi shart.

Korxonada biznes-reja quyidagi bo'limlardan iborat bo'ladi:

1. Kirish – rezyume.
2. Ishlab chiqarish maqsadi – ishlab chiqariladigan mahsulotlar ro'yxati (ularning afzalligi yoki farqi boshqa ishlab chiqaruvchilar bilan taqqoslanadi).
3. Mahsulot sotiladigan bozor holatini belgilash (zaruriy ma'lumotlar to'plash va ularni tahlil qilish).
4. Asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha raqobatdoshlikni aniqlash (ishlab chiqarish hajmi, sotish hajmi, mahsulot sifati, baho darajasi, o'rtacha foyda).
5. Marketing strategiyasi.
6. Ishlab chiqarish rejasi (ishlab chiqarish quvvati, hom-ashyo resurslari, mutaxassislar).
7. Tashkiliy tamoyillar (ishlab chiqarish xizmati, ularni muvofiq-lashtirish, o'zaro harakati va bir-birini nazorat etish tartibi).

8. Tijorat tavakkali va chorasi.
9. Moliyaviy reja.
10. Moliyalashtirish strategiyasi.
11. Tovar-material ta'minoti va shu kabilar.

Biznes-rejaning har bir bo'limi hisob-kitob qilinib, umumlashtirilganda korxonada ishlab chiqarish faoliyatidan oladigan foydasi eng quyi ko'rinishda tarmoqda erishiladigan o'rtacha foyda me'yoridan past bo'lmasligi kerak. Shuning uchun rejaning har bir bosqichi hamda uning elementlari tahlil asosida puxta qilib tuziladi.

Demak, ishlab chiqilgan reja vositasida qo'yilgan maqsadga erishish uchun boshqariladigan obyektning samarali funksiyasi yo'nalishi aniq belgilanadi.

Belgilangan rejalarning amalda qanday bajarilayotgani yoki ishlab chiqarishning borishi to'g'risida real ahvolni buxgalteriya hisobi yordamida o'rganiladi. Buxgalteriya hisobida shakllangan ma'lumotlar pirovard natijada boshqaruv ehtiyojlari uchun ishlatiladi. Boshqaruv qarorlari esa tahlil ma'lumotlariga asoslanadi. Demak, iqtisodiy tahlil reja, bozordagi ahvol va buxgalteriya hisobi ma'lumotlari asosida obyektidagi o'zgarishni miqdor va sifat jihatdan o'rganadi hamda baho beradi. Uning yordamida yo'l qo'yilgan kamchiliklar topiladi hamda tugatiladi, obyektni yanada rivojlantirish yo'llari belgilanadi yoki samarali ishlashni ta'minlaydigan yo'nalishga o'tkaziladi. Bu esa, boshqaruv qarorlarini nechog'lik real qabul qilinishiga asos bo'ladi.

Demak, buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari ham iqtisodiy tahlil vositasida qayta ishlanar ekan. Bu bilan iqtisodiy tahlilning boshqaruv faoliyatidagi o'ri yanada yaqqolroq ko'rinadi.

Boshqaruv jarayonida tartibga solish funksiyasi – boshqaruvchi subyektning eng maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilishda o'ta muhim hisoblanadi. Bu bilan, o'rganilayotgan obyektga kompleks yondashilib, butun bir tizimni ijobiy va salbiy jihatlari nazarda tutilgan holda eng maqbul choralar yoki tadbirlar belgilanadi. Natijada boshqaruv obyekti faoliyati yoki dasturidagi salbiy holatlar tugatiladi va boshqaruv dasturlariga aniqlik kiritiladi. Mazkur ishlar bevosita iqtisodiy tahlil yordamida amalga oshiriladi. Chunki tartibga solinayotgan har bir obyekt har tomonlama chuqur o'rganiladi.

Boshqaruvda asosiy faoliyatning ishonchligini ta'minlashda nazorat etishning ham roli kattadir. Uning yordamida faoliyatning borishi, ularning nechog'lik haqqoniyligi tekshiriladi. Tekshirish jarayonining

sifati, ishonchliligini oshirish uchun tahlilning usullari, tamoyillaridan foydalaniladi va shu asosda kerakli xulosalar yoziladi.

Misol uchun, korxonada audit tekshirishlarida moliyaviy holat; moliyaviy barqarorlik; moliyaviy natijalar va shu kabilarni o'rganadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan boshqaruvning barcha funksiyalari korxonaning iqtisodiy rivojlanishi uchun tayinlangan. Biroq, korxonani faqatgina iqtisodiy tizim deb qarash ham unga bir tomonlama yondashishni keltirib chiqaradi. Chunki uning o'ziga xos moddiy-texnik, ijtimoiy, ekologik va boshqa shu kabi tomonlari ham mavjud.

Demak, korxonada tizimida moddiy-texnik, ijtimoiy, ekologik jarayonlarni ham tahlil etish undagi mazkur yo'nalishdagi haqiqiy ahvol va uni takomillashtirish masalalarini o'rganadi va ularga ta'sir etadi. Natijada boshqa tomonlarning iqtisodiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri aniqlanadi.

Fikrimizni umumlashtirib, shuni aytish mumkinki, iqtisodiy tahlil korxonani boshqarishning muhim funksiyalaridan biridir.

Uning yordamida:

- boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanishi ta'minlanadi;
- mulk va mablag'lardan foydalanishning muqobilik shartlarini belgilaydi va boshqaruvchi ular qatoridan o'zi uchun maqbul bo'lgan optimal variantlarni tanlaydi;
- istiqbolli boshqarish uchun zamin tayyorlaydi.

#### **1.4. Iqtisodiy tahlil fanining shakllanish elementlari<sup>1</sup>**

Muayyan voqelikka bo'lgan ehtiyoj zaruriyatga aylanib, uni yuzaga chiqaradi. Demak, voqeliklar sharoitga ko'ra obyektiv tarzda shakllanadi. Korxonalarni iqtisodiy tahlil qilish fani ham iqtisodiy nazariya, buxgalteriya hisobi, statistika va shu kabi fanlar asosida vujudga kelgan. Buxgalteriya hisobi bo'yicha birinchi asar XV asrda Italiyada paydo bo'ldi. Mazkur davrdagi kitoblarda ko'proq buxgalteriya hisobining savdo va kredit operatsiyalari yoritilgan.

Ishlab chiqarishning konsentratsiyalashuvi, korxonalarining yiriklashuvi, xo'jalik faoliyatining kengayishi iqtisodiy jarayonlarning murakkablashuvi hisob ishlarini takomillashtirish zaruratini tug'dirdi. Shu bois, XVI–XVII asrlarda buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan

---

<sup>1</sup> Пардаев М. Иқтисодий таҳлил назарияси. Дарслик. «Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2001, 28-33 бетлар.

kitoblar Gollandiya, Fransiya, Angliya kabi mamlakatlarda chop etildi. Natijada buxgalteriya yer kurrasining bir qismida emas, balki barcha mamlakatlarda keng yoyila boshladi.

Rossiyada buxgalteriya hisobiga bag'ishlangan asarlar XVIII asrda paydo bo'la boshlagan. Oldin chet el adabiyotlari rus tiliga tarjima qilingan bo'lsa, so'ngra rus olimlari ham bu fanga bag'ishlangan asarlarni chop etishga kirishganlar.

XVIII asr oxirida Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlaridagi ishlab chiqarish taraqqiyoti korxonalaridagi iqtisodiy jarayonlarni to'g'ri va to'liq hisobga olishni talab qiladi. Shu bilan birga ishlab chiqarishning takomillashib borishi, korxonalar o'rtasida erkin raqobatning vujudga kelishi buxgalteriya ma'lumotlarini chuqurroq o'rganishni va uni to'g'ri tushuntirish zaruratini tug'dirdi. Bu esa o'z navbatida tahlil elementlarining vujudga kelishini taqozo qildi, chunki «tjorat sirini» takomillashtirish borasidagi juda ko'p savollarga buxgalteriya hisobi va statistika fani javob berishga qiynalib qoladi.

Korxonalarni to'g'ri, oqilona boshqarish, uning moliyaviy holatini yaxshilash, raqobatbardoshlik quvvatini oshirish xo'jalik faoliyatini chuqurroq o'rganishni talab qildi. Bu esa buxgalteriya balans va boshqa hisobotlarda ifodalangan ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berishni talab qildi. Bular esa o'z navbatida hozirgi tahlil fanining vujudga kelishi uchun obyektiv asos bo'lgan.

Tahlilning elementlari birinchi marta 1880-yillarda chiqq boshlagan «Счетоводство» jurnalida paydo bo'la boshlagan. Keyinchalik bu jurnalda buxgalteriya balansini tahlil qilishga bag'ishlangan juda ko'p maqolalar e'lon qilingan. Shunday qilib, tahlilning ba'zi elementlari mavjud bo'lgan fan – «Balansshunoslik» fani paydo bo'lgan.

Bu fanning balansshunoslik deb atalishiga asos bo'lgan, chunki o'sha paytlarda xo'jalik faoliyatining natijasi asosan buxgalteriya balansida ifoda etilgan. xolos. Balans ma'lumotlariga asosan korxonaning mablag'i yoki ular manbayining ma'lum muddatda o'zgarishi aniqlanadi. Lekin shu o'zgarishlar nima evaziga sodir bo'layotganligi, ularga qaysi omillar ta'sir ko'rsatayotganligi korxonaga egasi uchun muhim bo'lib bordi. Bu esa balansdagi ko'rsatkichlarni batafsil tahlil qilish zaruratini vujudga keltiradi. Tahlilning ilk ko'rinishi – «Balansshunoslik» fani shu tariqa shakllana bordi.

Tahlil fanining vujudga kelishida va uning shakllanishida olimlardan V.S. Nemchinov, A.V. Prokofyev, R.Ya. Veytsman, I.S. Arinush-

kin, P.N. Xudiyakov, kabilarning juda katta xizmatlarini ta'kidlash lozim. Bu mualliflar asarlari asosan o'tgan asrdagi korxonalarining murakkab faoliyatini tahlil qilishga bag'ishlangan. Jumladan, 1883-yilda A.V. Prokofyevning «Ikki yoqlama buxgalteriya kursi» asari chop etilgan. Ammo bunda maxsus tahlilga bag'ishlangan bo'lim yo'q bo'lsa-da, biroq balans ko'rsatkichlari faqat nazorat qilish uchun emas, balki tahlil qilish uchun ham kerak, deb ta'kidlangan.

1917-yilga qadar nashr qilingan asarlarga R.Ya. Veytsmanning «Hisobshunoslik kursi» kitobini kiritish mumkin. Bu kitobda balans talqiniga bag'ishlangan maxsus qism bo'lib, unda ko'rsatkichlar tahlil qilingan. Bu kitobda muallif balansning aktiv va passiv qismlaridagi moddalariga izoh berib, ularning real va haqiqiy ekanligini isbotlashga uringan. Birinchi marta «Balans-netto» tushunchalari kiritilgan. I.S. Arinushkin 1912-yilda «Aksioner korxonasi balansini» kitobini chop etadi. Bu asar faqat balans moddalarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Unda balansning tuzilish tartibi, moddalarni baholash yo'llari, xo'jalik faoliyatini yaxshilash usullari yoritilgan. Shunday qilib XIX asr boshlarida xo'jalik faoliyatini, jumladan, buxgalteriya balansini tahlil qilish usullari vujudga keladi, ammo tahlil fani hali mustaqil fan sifatida shakllanmaydi. Shu tufayli tahlil fani eng avvalo buxgalteriya hisobi fanining bir qismi bo'lib shakllanadi.

Ishlab chiqarish taraqqiyoti krizis va raqobatni ham vujudga keltirdi. Bunday sharoitda har bir korxonasi faoliyatining moliyaviy barqarorligi, undagi «tijorat siri» muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda buxgalteriya balansini ma'lumotlari yetarli bo'lmay qoldi. Buxgalteriya balansini bilan birgalikda boshqa ko'rsatkichlarni ifodalaydigan hisobotlar ham vujudga kela boshladi va tahlilning ko'lamini kengaytdi. Oldin, faqat buxgalteriya balansini tahlil qilingan bo'lsa, endi unga boshqa hisobotlar tahlili ham qo'shib «Hisobot tahlili» vujudga keldi. Bunda buxgalteriya balansidagi ko'rsatkichlar bilan birgalikda «Foyda va zararlar» haqidagi hisobot ma'lumotlaridan ham foydalanildi.

Xo'jalik faoliyatini tahlil qilish fani mustaqil fan sifatida shakllanunga qadar o'ziga xos tarixga va bir qancha nomlarga ega bo'ldi. Iqtisodiy tahlilning vujudga kelish tarixi bo'yicha nashr qilingan adabiyotlar, uning fan sifatida shakllanishi va nomining ham takomillashib borganligidan dalolat beradi.

Shunday qilib, tahlil fani vujudga kelguncha bir qancha evolyutsion yo'lni bosib o'tdi. Nihoyat u fan sifatida shakllandi. Biroq fan tarzida u



bir necha nomlar bilan ataldi. Xo‘jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish fanining vujudga kelishi va tarixiy taraqqiyot jarayonida atalgan nomlari:

- Balansshunoslik
- Balans talqini
- Balansni tahlil qilish
- Hisobot tahlili
- Iqtisodiy tahlil
- Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil
- Xo‘jalik faoliyati tahlili
- Iqtisodiy tahlil

Bu yerdagi eng muhim holat iqtisodiy tahlil fani obyektiv zarurat bo‘lib yuzga keldi hamda shakllana boshladi. Shu bilan birga foydalanuvchilar hamda iqtisodiy fanlar differentsatsiya natijasida o‘z nomi, shakli, mazmuni hamda boshqa jihatlariga ega bo‘ldi.

### **1.5. O‘zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishi <sup>1</sup>**

O‘zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining shakllanishi hamda rivojlanishi 1931-yilda Toshkent moliya-iqtisod institutining tashkil topishi bilan chambarchas bog‘liq. Mana shu davrdan xalq xo‘jaligining moliya sohasi hamda tarmoqlari iqtisodiy jihatdan tahlil qilinib o‘rganilgan. Garchand, iqtisodiy fanlar qatoridan iqtisodiy tahlil fani alohida predmet bo‘lib ajralib chiqmagan bo‘lsa-da, uning usullari va uslublaridan boshqa fanlarda foydalanilgan. Ayniqsa, moliya, kredit, buxgalteriya hisobi fanlarida iqtisodiy tahlil elementlari keng ko‘lamda qo‘llanilgan.

1950-yillargacha xo‘jalik faoliyati tahlili buxgalteriya hisobi fani tarkibida o‘qitilgan. 1950-yillardan keyin xo‘jalik faoliyati tahlili alohida fan tarzida oliy o‘quv yurtlarida o‘qitila boshlagan. Misol uchun, Toshkent moliya-iqtisod institutida i.f.d., professor Ayrumov Arsen Mixaylovich «Paxta etishtiruvchi jamoa xo‘jaliklari faoliyatini tahlil qilish» bo‘yicha o‘quv qo‘llanmani 1955-yilda (rus tilida), «Sanoat korxonalari xo‘jalik faoliyati tahlili» nomli darslikni (rus tilida) 1959-yilda, «Davlat xo‘jaliklarida xo‘jalik faoliyati tahlili» bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar uchun materiallar (1960-yil) kabi maxsus adabiyotlarni yozgan.

---

<sup>1</sup> Ушбу параграфни ёзишда М.К. Пардаевнинг «Иқтисодий таҳлил назарияси» (Дарслик. «Зарафшон» нашриёти, Самарқанд, 2001) китобидан фойдаланилди.

1966-yilda Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etilgan «Matlubot kooperatsiyasi korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» nomli darslikni yozishda novosibirsklik L.A. Falkovichlar bilan birgalikda samarqandlik olim I.N. Toporovskiy ham taklif qilingan edi. 1970-yilda samarqandlik olimlar I.T. Abdukarimov, B.A. Zalesskiy va N.I. Toporovskiy tomonidan Moskvaning «Экономика» nashriyotida «Matlubot kooperatsiyasi korxonalar va tashkilotlari xo'jalik faoliyatini tahlil qilish bo'yicha masalalar to'plami» o'quv qo'llanmasi chop etildi.

Toshkent moliya-iqtisod institutining Toshkent xalq xo'jaligi institutiga aylanishi va mazkur institutda «Xo'jalik faoliyati tahlili» kafedrasining faoliyati ham iqtisodiy tahlil fanining alohida bo'lib rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Jumladan, iqtisod fanlari doktori, professor A.M. Ayrumov tomonidan «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyati tahlili» nomli darslik (rus tilida) 1971-yilda chop etildi. N.B.Kartamishev, S.K. Qodirxonov, S.X. Ablyatifovlar tomonidan «Sanoat korxonalari xo'jalik faoliyati tahlili bo'yicha masalalar» (-T.: «O'qituvchi», rus tilida) nomli kitobi 1977-yilda oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

1970-yillarda respublikamizdagi iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida tahlil maktablari tarkib topa boshladi.

1970-yillarning ikkinchi yarmiga kelib tahlilchilar safi O'zbekiston miqyosida tanila boshlandi va kengaydi. Bu fan bo'yicha o'zbek tilida darsliklar paydo bo'la boshladi. 1973-yilda «O'qituvchi» nashriyotida N.A. Xan tomonidan tayyorlangan «Qishloq xo'jalik korxonalari xo'jalik faoliyatining analizi» nomli oliy o'quv yurtlari uchun darslik chop etildi. 1979-yilda O. Mahmudovning «Qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyatini analiz qilish» nomli o'rta maxsus o'quv yurtlariga mo'ljallangan o'quv qo'llanmasi o'zbek tilida chop etildi. Bu darslik va o'quv qo'llanmalar respublikamizda iqtisodiy tahlilning taraqqiyoti va istiqboli uchun qo'yilgan ilk qadamlar edi.

1973-yilda prof. I.T. Abdukarimov va dots. M.Q. Pardayevlar tomonidan «Kooperativ savdoda mehnat ko'rsatkichlari tahlili» nomli kitobi Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. Bu bilan o'zbekistonlik olimlar tematik tahlil rivojlanishiga yana bir qutlug' qadam qo'ydilar.

1980-yillar O'zbekistonlik olimlar uchun juda sermahsul davr bo'ldi. I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev va A.A. Abdiyevlar hamkorligida «Xo'jalik faoliyatining tahlili»ga bag'ishlangan to'rt tomlik albom yaratildi. Bunda kooperativ savdo korxonalari xo'jalik faoliyati batafsil

tahlil qilingan. Ammo matlubot kooperatsiyasi ko'p tarmoqli soha. Shu tufayli albomning 3-tomi «Matlubot kooperatsiyasi alohida tarmoqlari xo'jalik faoliyatining tahlili» mavzusiga bag'ishlangan.

1984-yilda I. T. Abdukarimov tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» nomli darslik Moskvaning «Ekonomika» nashriyotida chop etildi. 1989 yil yilda ushbu darslik aynan ana shu nashriyotda qayta ishlangan va to'ldirilgan variantida yangidan nashr qilindi.

O'zbekistonlik olimlar tahlilning yangi shakli – kompleks tahlil usullarini ishlab chiqishga kirishdi. Natijada 1983-yilda professor I.T. Abdukarimov tahririda M.Q. Pardayev va Yu.S. Sattarovlar tomonidan tayyorlangan «Chakana savdoda mehnat samaradorligini kompleks baholash» bo'yicha uslubiy tavsiya yuzaga keldi.

Xo'jalik faoliyatini kompleks baholash borasida ilmiy izlanishlar davom etadi. Endi bir tarmoqda emas, balki ko'p tarmoqda qanday usul bilan kompleks baholash mumkinligi ustida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi va nihoyat, 1990-yilda V.I. Abdukarimov tomonidan «Axborotlarni avtotmatlashtirilgan tizimi sharoitida ko'ptarmoqli matlubot kooperatsiyasi samaradorligini kompleks baholash masalalari» nomli monografiya Toshkentdagi «Mehnat» nashriyotida bosmadan chiqdi.

Shu davrlarda korxonalar iqtisodiyoti yoki hisob tizimiga bag'ishlangan adabiyotlarda iqtisodiy tahlil fani usullaridan samarali foydalanilgan. Misol uchun, professor A.S. Sotivoldiyevning Qishloq xo'jaligida xarajatlar uchyoti va mahsulot tannarxini hisoblash (O'quv qo'llanma. –T.: Mehnat, 1988), Qishloq xo'jaligida buxgalteriya hisobi (Darslik. –T.: Mehnat, 1991) kabi kitoblarida iqtisodiy tahlil usullari keng ko'lamda qo'llanilgan.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik sari intilishi o'zbekistonlik olimlarni o'zbek tilida darslik yozishga da'vat etdi. 1989-yilda I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev, A.A. Abdiyev va V.I. Abdukarimovlar tomonidan «Matlubot kooperatsiyasi xo'jalik faoliyatini tahlil qilish» mavzusida o'zbek tilida darslik vujudga keldi. U Toshkentdagi «O'qituvchi» nashriyotida chop etildi. Bu darslikdagi ko'p iqtisodiy atamalar o'zbek tilida yozildi.

Ta'kidlash kerakki, mazkur davrlarda ayrim o'zbekistonlik olimlar iqtisodiy tahlil faniga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan va ularni muvaffaqiyatli himoya qilishgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, o'ziga xos va mos bozor iqtisodiyotiga asoslangan taraqqiyot yo'lini tanlab oldi. Bu

esa olimlardan bozor iqtisodiyotiga oid adabiyotlarni yaratish vazifasini talab qildi. 1991-yilda I.T. Abdukarimov, M.Q. Pardayev va Sh.U. Haydarovlar hamkorlikda «Yangi xo'jalik yuritish sharoitida kooperativ savdoda daromadlar tahlili» risolasini chop etdi.

1995–1999-yillarda O'zbekistonda «Iqtisodiy tahlil» fanining asosiy sohasi bo'lgan moliyaviy tahlilga bag'ishlangan bir qancha adabiyotlar chop etildi. I.T. Abdukarimovning «Moliyaviy hisobotni o'qish va tahlil qilish yo'llari» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998, ikkinchi nashri 1999-yilda), I.O. Volji va V.V. Ergashboyevlarning «Moliyaviy tahlil» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1998), M.Q. Pardayev va B.I. Isroilovlarning «Moliyaviy tahlil» (–T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashr uyi, 1999), M.Q. Pardayev va boshqalar Boshqaruv tahlili (O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2005) kabi kitoblarni kiritish mumkin.

2000-yildan so'ng respublikamizdagi iqtisodiy oliy o'quv yurtlarida iqtisodiy tahlil faniga bag'ishlangan ko'plab adabiyotlar chop etildi, ilmiy-tadqiqot ishlari o'tkazilib muvaffaqiyatli himoya qilindi. Jumladan, Toshkent Moliya instituti professor-o'qituvchilari tomonidan ham bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Ularga quyidagilarni misol qilib ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Yo. Abdullayev, A. Ibragimov, M.Raximov. Iqtisodiy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: «Mehnat». 2001), A.V.Vahobov, A.T. Ibrohimov «Moliyaviy tahlil» (Darslik. –T.: «Sharq», 2002), A. Vahobov, A. Ibragimov, B. Xakimov «Iqtisodiy tahlil nazariyasi» (O'quv qo'llanma. –T.: «Moliya», 2003), A.V. Vahobov, A.T. Ibrohimov «Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlilning xususiyatlari» (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), A.Ibragimov, M.Raximov. Moliyaviy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), X. Axmadjonov, M. Raximov. Boshqaruv tahlili. (O'quv qo'llanma. –T.: TMI. 2004), T.Sh. Shagiyasov «Теория экономического анализа» (Ucheb. posobie / TFI. –Tashkent, 2005), T.Sh. Shagiyasov, Z.A. Sagdillaeva. B.V. Fayziev. «Финансовый и управленческий анализ» (Uchebnik. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2008), T.Sh. Shog'iyosov Kompleks iqtisodiy tahlil. (O'quv qo'llanma. –T.: «Iqtisod-moliya», 2009), B.Xakimov, X. Xo'jaxonov, «Byudjet tashkilotlarida iqtisodiy tahlil» (–T.: «Iqtisod-Moliya», 2011), T.Sh.Shog'iyosov «Kompleks iqtisodiy tahlil» (Darslik. –T.: «Fan va texnologiya», 2012) va boshqalar.

2005-yildan Toshkent Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida magistratura 5A340903-»Iqtisodiy tahlil» mutaxassisligi bo'yicha o'zbek, rus va ingliz tillarida kadrlar tayyorlay boshladi. Toshkent

Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasining mudiri professor B.J.Xakimov rahbarligida hamda kafedra a'zolari harakati tufayli A340903-»Iqtisodiy tahlil» mutaxassisligi 2011-yilda MASTERS RANKING (eduniversal xalqaro tashkiloti xulosasiga ko'ra) The Best Masters and MBA Worldwide 2011 dasturi bo'yicha dunyoning eng kuchli TOP 200 Best Masters Programs – Worldwide Economics ro'yxatiga kiritildi. Ushbu hodisa O'zbekiston iqtisodiy fanlari tarixida birinchi marta ro'y berishi edi. Bu esa, Toshkent Moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida professor-o'qituvchilari va ular tomonidan tayyorlanayotgan «Iqtisodiy tahlil» mutaxassislarini butun dunyoda e'tirof etilganidan dalolatdir.

Hozirgi kunda Toshkent moliya instituti «Moliyaviy tahlil» kafedrasida tomonidan iqtisodiy yo'nalishdagi bakalavr talabalariga «Iqtisodiy tahlil nazariyasi», «Moliyaviy va boshqaruv tahlili», «Iqtisodiy tahlil va audit» nomli fanlar o'qitilmoqda. Iqtisodiy yo'nalishdagi magistr'larga esa «Kompleks iqtisodiy tahlil», «Funksional iqtisodiy tahlil», «Iqtisodiy subyektlarning moliyaviy holatini tahlil qilish», «Tashqi iqtisodiy faoliyat tahlili» fanlari bo'yicha mashg'ulotlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz va uzviy olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasi bo'lib raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish o'rta muddatdagi asosiy strategik masala bo'lib qolmoqda. Mazkur sharoitdagi iqtisodiy munosabatlar, ulardagi mutanosiblik hamda tendensiyalar iqtisodiy tahlil fanini rivojlantirish yo'llarini aniqlab beradi.

### **Tayanch so'z va iboralar**

Bilish, bilishning obyekti, bilishning subyekti, fikrlash, dialektika, iqtisodiy tahlil, analiz, sintez, induksiya, deduksiya, balansshunoslik, balans talqini, balansni tahlil qilish, hisobot tahlili, iqtisodiy tahlil, ijtimoiy-iqtisodiy tahlil, xo'jalik faoliyati tahlili, iqtisodiy tahlil, bozor iqtisodiyoti, bozor munosabatlari, bozor infrastrukturasi, raqobat, o'zgaruvchanlik, biznes-reja, reja bajarilishi, bozordagi holat va uning rivojlanishi, faktlar, analitik tahlil, qarorlar uchun asos, boshqaruv, boshqaruv funksiyalari, boshqaruv obyekti va subyekti, tahlil vositasida bajariladigan vazifalar, iqtisodiy tahlil tamoyillari, iqtisodiy fanlar differensiyasi.

## Topshiriqlar

Adabiyotlar asosida quyidagilar bo'yicha qisqacha tushunchalarinigizni yozing. Ularning zarurati, mazmuni, vazifalari hamda ahamiyatini yoriting:

- a) iqtisodiy tahlil tamoyillari;
- b) iqtisodiy tahlil fanining shakllanish elementlari;
- e) iqtisodiy tahlilning fan bo'lib rivojlanishi;
- d) O'zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishi.

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	XIX asrda buxgalteriya balansidagi ba'zi ko'rsatkichlarga izoh berish...	Tahlil fanining vujudga kelishi uchun obyektiv asos bo'lgan	Auditni vujudga keltirgan	Reviziyaga asos solgan	Hech qanday ta'siri bo'lmagan	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	XX asrning boshlarida... vujudga keldi	hisobot tahlili	iqtisodiy tahlil	xo'jalik faoliyati tahlili	FQT	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	o'zbekistonlik olimlar iqtisodiy tahlil fani sohasida... yillarga kelib ijod qila boshladilar	1960	1930	1940	1950	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	Milliy iqtisodiyotning hozirgi bosqichida «Iqtisodiy tahlil» fani qanday shakllanmoqda	O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy taraqqiyot yo'liga mos bo'lgan holda	Ekstensiv holda	O'zgaragan holda	Xorijiy davlatlardagi kabi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	bilishning obyektiga...	amaliyot	deduksiya	inson	induksiya	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	Bilish obyektiga ijodiy yondashuvchi – bu...	amaliyot	shaxs	tadbir	induksiya	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	bilishning subyektiga...	amaliyot	deduksiya	inson	induksiya	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	... fikrlarni umumiylikdan xususiylikka tatbiq etish usuli	induksiya	deduksiya	savol	javob	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	boshqaruv obyekti...	ishlab chiqarish	boshqaruv tarkibi	ijtimoiy hayot	sog'lik salomatlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
1. Iqtisodiy tahlilning rivojlanish tarixi va fan sifatida shakllanishi	boshqaruv subyekti...	ishlab chiqarish	boshqaruv tarkibi	ijtimoiy hayot	sog'lik salomatlik	



## **2-BOB. IQTISODIY TAHLILNING MAZMUNI, PREDMETI VA VAZIFALARI**

### **2.1. Korxonalarni boshqarishda iqtisodiy tahlilning ahamiyati**

Respublikamizda raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish jarayonida korxonalarining yanada rivojlanishi bevosita ularni boshqarish tizimiga bog'liq. Iqtisodiyotida korxonalar faoliyatini samarali boshqarish uchun esa ular faoliyatini muttasil o'rganib, tahlil qilib turish kun tartibidagi asosiy masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham barcha boshqaruv bo'g'inlarida iqtisodiy tahlil muhim ahamiyatga ega. Chunki iqtisodiy tahlil vositasida axborotlar hamda ma'lumotlar o'rganilib, qayta ishlanib jamiyat hamda alohida olingan korxonalarining faoliyati tezkorlik bilan yo'lga solib turiladi.

Fan-texnika yangiliklari asosida ishlab chiqarishni yangi texnika hamda texnologiya bilan ta'minlash, modernizatsiya qilingan ishlab chiqarish imkoniyatlaridan jadal foydalanish, boshqaruv tizimini, xo'jalik mexanizmini zamonaviy usullar hamda yangi innovatsion g'oyalar bilan takomillashtirish negizida iqtisodiyotni rivojlantirish hamda shu asosda xalqimizning farovonligini yanada yuksaltirish hozirgi davrda oldi mizda turgan dolzarb vazifalardir. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun sanoat korxonalarining faoliyatini har tomonlama hamda muntazam tarzda iqtisodiy tahlil qilish zarur.

Iqtisodiy tahlil sanoat korxonalarini boshqarish tizimida oraliq bosqichni egallaydi. Shu joyda boshqarish jarayonidagi asosiy uch bosqichni alohida ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

1. Axborotlarni (ma'lumotlarni) to'plash va tayyorlash.
2. Obyektning holatini iqtisodiy tahlil qilish va uning natijalari asosida takliflar kiritish.
3. Boshqaruv qarorlarini qabul qilish.

Ko'rinib turibdiki, qabul qilingan qarorlarning samarasi va sifati tahlilning o'z vaqtida hamda tezkorlik bilan o'tkazilishiga ko'p jihatdan bog'liq. Bu yerda asosiy vazifa ana shu uch bosqichni bir-biri bilan uzviy ravishda uyg'unlashtirish hisoblanadi.

Korxonada xo'jalik faoliyatini boshqarish va uning ustidan nazorat ishlarini olib borish uchun rahbarlar kerakli ma'lumotlar bilan ta'minlanishi zarur. Buning uchun korxonaning xo'jalik faoliyati uzluksiz kuzatib boriladi. Kuzatish yo'li bilan olingan ma'lumotlar miqdor ko'rsatkichlarida ifodalanib, istalgan vaqtda foydalanish uchun ular o'ziga xos maxsus tartibda, hisob tizimi usullari va shakllari bo'yicha ro'yxat qilib boriladi. Bu holat xo'jalik hisobi tizimining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Hozirgi davrda korxonada iqtisodini boshqarish ancha murakkab masala. Chunki boshqariluvchi obyekt shakl va mazmuni hamda boshqaruv maqsadiga ko'ra turli xildir. Lekin barcha holatlarda ham tejamkorlik tamoyiliga amal qilish asosiy maqsadlardan biri bo'lib hisoblanadi. Xo'jalik hisobi tizimida tejamkorlik asosida mehnat vositalaridan samarali foydalanish, korxonada mavjud bo'lgan xomashyo va materiallarni ilmiy asosda sarflash hamda mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni taqozo etadi. Bu jarayonda iqtisodiy tahlilni obyektiv va natijali bo'lishi ko'p jihatdan tahlil ishlarini to'g'ri uyushtirish yoki tashkil etishga hamda ilmiy asosda rejalashtirishga bog'liq.

Milliy iqtisodiyotimizni tarkibiy o'zgartirish jarayonlari korxonalarining tashqi iqtisodiy aloqalari samaradorligini oshirishga va eng muhimi tashqi bozor nuqtai nazaridan korxonalarimizning ishiga, ularning mahsuloti sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatilishiga keng yo'l ochmoqda. Chunki, korxonalarining mustaqil tarzda tashqi bozorga chiqishi va ularning xorijiy korxonalar bilan hamkorlikda faoliyat yuritishlari o'z navbatida bu borada ham iqtisodiy tahlilning o'ziga xos maxsus usullarini ishlab chiqishni va ularni takomillashtirishni taqozo qiladi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohatlar natijasida bozor munosabatlari davr talablari asosida rivojlantirilib tobora takomillashtirilib borilmoqda. Bu jarayonda korxonalar:

- O'z ishlab chiqarishini modernizatsiya qilish.
- Texnik yangilash va diversifikatsiya qilish.
- Innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish.
- Ishlab chiqarish resurslaridan tejamkorlik asosida foydalanish.
- Rahbar xodimlar va mutaxassislar malakasini oshira borish.
- Ichki va tashqi bozorda o'z o'rniga ega bo'lish kabi ustuvor vazifalarni amalga oshirishi zarur.

Ushbu qayd qilingan dolzarb vazifalarning bajarilishida iqtisodiy tahlil ham boshqa fanlar kabi o'z ahamiyatiga ega. Bu esa o'z navbatida

iqtisodiy tahlilning usullarini ham davr talablari asosida takomillash-tirishni taqozo qiladi.

## 2.2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni

Bozor munosabatlariga asoslangan iqtisodiyotda boshqaruv sub-yehtlariga faqat axborotga ega bo'lishning o'zi yetarli emas. Chunki xo'jalik subyektlarida rahbar hamda mutaxassislar mavjud axborotlar bilan ishlashi, ular asosida to'g'ri xulosalar chiqarishi va natijalardan ishlab chiqarish samaradorligini oshirish maqsadida foydalanishi zarur. Boshqarishda eng muhim maslalardan biri axborotlarni egallash va undan foydalana bilishdir. Demak, iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri uni tahlil qilish ekan.

Tarkib topgan iqtisodiy munosabatlarda iqtisodiy tahlilning ikki xil yo'nalishi mavjud:

1. Korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish. Mazkur yo'nalishda korxonalar faoliyati iqtisodiy tahlil qilinadi. Shuning uchun u iqtisodiy fanlar qatoridan o'ziga xos mustaqil o'rin olgan.

2. Iqtisodiyotda tarmoqlar, sohalarni tahlil qilish. Ushbu yo'nalishda iqtisodiyotda alohida olingan tarmoqlar, sohalar, iqtisodiy rayonlar, hududlar va milliy iqtisodiyotning o'zini tahlil qilish tushuniladi. Shu o'rinda aytish kerakki, iqtisodiyotda tarmoqlarni, sohalarni, hududlarni tahlil qilish iqtisodiy fanlar majmuasida mustaqil o'rin olmagan bo'lib, u makroiqtisodiyot, statistika, iqtisodiy nazariya va tarmoqlar iqtisodiyoti kurslarida o'rganiladi.

Korxonalar faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish alohida olingan fan bo'lib quyidagi maxsus bilimlar tizimini o'rgatadi:

- Obyektiv iqtisodiy qonunlar va subyektiv tartibdagi omillar ta'sirida yuzaga kelgan iqtisodiy jarayonlar hamda ularning o'zaro bog'liqligini tadqiq qilish.

- Biznes-rejalarni ilmiy asoslash hamda uning bajarilishiga obyektiv baho berish.

- Ijobiy va salbiy omillarni aniqlash va ularning ta'sirlarini miqdor jihatdan o'lchash.

- Korxonalar rivojlanishidagi yo'nalish va mutanosibliklarni ochib, ulardagi foydalanilmagan tashqi va ichki imkoniyatlarni aniqlab berish.

- Tajribalarni umumlashtirish asosida maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilish.

Ta'kidlab o'tilgan elementlar iqtisodiy tahlil fanining mazmunini tashkil etadi.

### **2.3. Iqtisodiy tahlilning predmeti**

Iqtisodiy tahlil fanining predmeti – iqtisodiy axborotlar tizimi bo'lib aks etgan obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida yuzaga kelgan va keladigan korxonalar faoliyatidagi xo'jalik jarayonlari va boshqa turli faoliyatlar, ularning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi hamda yakuniy moliyaviy natijalar hisoblanadi.

Fanning predmeti ta'rifidan shu narsa ko'rinadiki, iqtisodiy tahlil korxonalarining asosiy xo'jalik jarayonlari va boshqa turli faoliyatlari hamda ularning yakuniy moliyaviy natijalarini o'rganadi. Korxonalaridagi xo'jalik jarayonlari asosiy faoliyat, ularni tashkil etish hamda yuritish bilan bog'liq bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni qamrab oladi. Korxonaning boshqa faoliyatlarini xo'jalik jarayonlari bilan birgalikda amalga oshiriladigan moliyaviy hamda investitsiya faoliyati, soliq to'lovlari kabi munosabatlar tashkil etadi. Iqtisodiy tahlilda korxonalar iqtisodiy faqat dinamik holatda emas, balki statik tarzda ham o'rganiladi.

Korxonalar faoliyatida obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida yuzaga kelgan xo'jalik jarayonlari mazmuni quyidagicha izohlanadi.

Obyektiv omillar mavjud bo'lgan iqtisodiy qonunlar bo'lib ular asosida xo'jalik jarayonlari yuzaga keltiriladi va boshqariladi. Misol uchun, talab va taklif qonuni. Bozorda talab oshsa mahsulotga bo'lgan narx ham oshadi. Bu bilan korxonalar ishlab chiqaradigan mahsulotlari hamda sotib oladigan xomashyolar bahosini belgilab olib shu asosda faoliyatini rejalashtiradi. Shuningdek, korxonalar faoliyatiga ta'sir etuvchi tashqi ijtimoiy-iqtisodiy voqealar ham obyektiv omillar bo'lib hisoblanadi. Misol uchun, davlatning soliqlar bo'yicha siyosati va undagi zaruriy o'zgarishlar yoki hamkorlikdagi korxonalarda kutilmagan o'zgarishlarning sodir bo'lishi va shu kabilar.

Subyektiv omillar shaxslar faoliyati (korxonalar xodimlari) bilan bog'langan bo'lib, ularning voqealarga ta'siri natijasida sodir bo'ladi. Misol uchun, garchand xo'jalik amaliyoti obyektiv shartlar, omillar asosida bashoratlanib rejalashtirilsada, ularning iqtisodiy munosabatlar tarzida yuzaga chiqarilishi, amalga oshirilishi subyektiv tarzda sodir bo'ladi. Ya'ni xo'jalik faoliyatining asosi obyektiv omillardan tashkil

topsada, ulardan ilmiy asosda foydalanish bu shaxslarning bilimi, malakasi, tadbirkorligiga bog'liq.

Yakuniy moliyaviy natijalar korxonalar faoliyatining hisobot davri davomida erishgan foyda yoki zararini ifodalab beradi. Mazkur ko'rsatkichlar iqtisodiy tahlilda turli tomondan tizimli va kompleks o'rganiladi. Bundan tashqari moliyaviy hisobot shakllaridagi axborotlar asosida korxonalar moliyaviy holati keng ko'lamda tahlil qilinadi.

Korxonalaridagi xo'jalik jarayonlari va boshqa faoliyatlarning natijalari rejalashtirishdan oldin hamda rejaning bajarilishi bo'yicha ham samaradorligini o'rganish tahlilda muhim tadbirlardan biri hisoblanadi. Bu bilan har bir faoliyat va ularga ta'sir etgan omillar bo'yicha muhim xulosalar olinadi. Samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish korxonalar faoliyatlarini bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishda o'ta muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy tahlil fanining predmeti ta'rifida iqtisodiy axborotlar tizimi bo'lib aks etgan, obyektiv va subyektiv omillar ta'sirida yuzaga kelgan xo'jalik subyektlaridagi xo'jalik jarayonlari va boshqa faoliyatlar, ulardagi ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik hamda yakuniy moliyaviy natijalar hisoblanadi, deb ta'kidlab o'tildi. Darhaqiqat, korxonalaridagi barcha xo'jalik munosabatlari iqtisodiy axborotlar ko'rinishida aks etadi va ular yaxlit tizimni tashkil qiladi. Mazkur tizimda turli xildagi, turli darajadagi, turli vaqtdagi iqtisodiy munosabatlar axborotlar ko'rsatkichlar tarzida ifodalab beriladi. Ushbu tizimdagi axborotlar iqtisodiy tahlil uchun baza bo'lib hisoblanib, ular asosida tadqiq ishlari amalga oshiriladi. Boshqaruv subyektiga kelib tushgan axborotlar belgilangan maqsad va vazifalardan kelib chiqib foydalaniladi. Shuning uchun korxonada axborotlarning sifati, yetarli bo'lishi, o'z vaqtida yetkazib berilishi kabi tadbirlarni ilmiy asosda tashkil etilishi iqtisodiy tahlilni davr talablari darajasida bo'lishiga, pirovard natijada esa maqbul boshqaruv qarorlarini qabul qilinishida muhim ahamiyat kasb etadi.

## **2.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari**

Har bir fan bajaradigan vazifalar mavjud va yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga qarab belgilanib boriladi.

Iqtisodiy tahlil fanining asosiy vazifalari bo'lib, quyidagilar hisoblanadi:

- O'rganilayotgan predmetga to'g'ri va xolisona baho berish.

- Biznes-rejalar va me'yorlarni ilmiy-iqtisodiy asoslash va ularni uzluksiz takomillashтира borish.
  - Biznes-rejalarning bajarilishini hamda me'yorlarga arnal qilinishiga rioya etilganligini har tomonlama obyektiv o'rganish.
  - Moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan samarali foydalan-ganlikka (ham alohida, ham birgalikda) baho berish.
  - Korxonaning xo'jalik va boshqa faoliyatlarini uzluksiz kuzatib borish va ular ustidan nazorat ishlarini (ham faoliyat davomida, ham faoliyat yakunlangandan so'ng) amalga oshirish.
  - Xo'jalik faoliyatidagi foydalanilmagan tashqi va ichki omillarni aniqlash va ularni miqdor jihatdan hisoblash.
  - Korxonalarni rivojlantirishga asos bo'ladigan innovatsion g'oyalarni iqtisodiy jihatdan asoslash.
  - Korxonaning istiqbolli rejalarini tuzish uchun iqtisodiy ko'rsatkichlar asosini aniqlash.
  - Qabul qilingan boshqaruv qarorlarining maqbulligini o'rganish (Boshqaruvning ierarxik tuzilishidagi barcha bosqichlar bo'yicha).
- Ushbu vazifalarning muvaffaqiyatli bajarilishi samarali ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga olib boradi.

## **2.5. Iqtisodiy tahlil prinsiplari**

Tabiat va jamiyatdagi voqelikni o'rganuvchi va ularning tadqiq qilish obyekti, deb qarovchi alohida fanning o'zi amal qiladigan prinsiplari mavjud bo'ladi. Prinsip o'rganiladigan obyektning bir butunligi, realligi va voqeligini tavsiflash uchun asos bo'ladigan eng muhim qoidalardir.

Iqtisodiy tahlilning ham iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganishda o'zi amal qiladigan prinsiplari mavjud. Mazkur prinsiplar asosida iqtisodiy tahlil fani o'rganadigan obyektlarining obyektivligi, mohiyati, shakl-mazmuni, miqdor-sifati va shu kabi jihatlarni tavsiflab, real voqeliklar bo'yicha aniq tushunchalar hosil qiladi.

Bu prinsiplarning xalqaro va milliy hisob standartlari asosida quyidagi turlarini aytib o'tish mumkin.

## Iqtisodiy tahlil prinsiplari

№	Prinsiplar	Mazmuni
1.	Aniqlik	Tahlil aniq ma'lumotlar asosida amalga oshirilgani uchun uning natijasi ham aniq miqdorlarda ifodalaniishi kerak.
2.	Komplekslilik	Obyektiv baho berish maqsadida iqtisodiy voqe'liklar har tomonlama o'rganilishi zarur.
3.	Tizimlilik	Tahlil etilayotgan obyekt alohida, bir butun tizim yoki tizimning elementi deb qaraladi. Lekin ular boshqa iqtisodiy voqe'liklar bilan ma'lum bir tartib asosida bog'langanligi doimo e'tiborda bo'ladi.
4.	Davriylik	Belgilangan muddatlarda (rasmiy yoki ichki ehtiyojga ko'ra) xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarning shakllantirilish zaruriyati mavjudligi. Bu bilan iqtisodiy ko'rsatkichlar muayyan vaqt oralig'ida (yil, chorak, oy, dekada, kun va hokazo) foydalanuvchilarga taqdim etiladi. Demak, tahlil belgilangan davr oralig'larida uzluksiz o'tkazilishi shart.
5.	Ishonchlilik	Olingan ma'lumotlarda xato yo'qligi va haqqoniy ekanligi, realligi asoslanadi.
6.	Obyektivligi	Asoslangan xulosalar ishlab chiqish uchun voqe'liklar tanqidiy hamda xolislik bilan o'rganiladi.
7.	Natijaviylik	Faoliyat samaradorligini oshirish maqsadlarida foydalanishda tahlil natijalarining yaroqliligini ta'minlash.
8.	Tejamlilik	Tahlil uchun sarflangan xarajatlar uni amalga oshirish natijasida erishiladigan iqtisodiy samaradan keskin kam bo'lishi zarur.
9.	Taqqoslanuvchanlik	Ko'rsatkichlarni taqqoslashda, ya'ni ularni bir asosli tarzda shakllantirilganligi uchun turli davrlar va boshqa korxonalar faoliyati to'g'risidagi aynan shunday ma'lumotlar bilan qiyosiy o'rganish imkoniyati mavjudligi.
10.	Betarafflilik	Axborotdan foydalanuvchilar bir guruhning zarari hisobiga boshqa guruhlar manfaatlarini qondirishning o'rinsizligi.
11.	Hisobga olish	Daromad va xarajatlarning yuzaga chiqish vaqti, o'rni va markazlari bo'yicha hisobga olinishi.
12.	Uzluksizlik	Korxonada xo'jalik faoliyati yuzasidan barcha jarayonlarni o'z yakuniga qadar hisobda uzluksiz aks ettirilishi.
13.	Ilmiylik	Tahlil o'tkazish davrida ilmiy asoslangan usul va uslublardan foydalanish shartligi.
14.	Tezkorlik va o'z vaqtidalik	Tahlil o'z vaqtida hamda tezkor o'tkazilishi lozim. Kechikib o'tkazilgan tahlil natijalari o'z samarasini yo'qotishi mumkin.
15.	Boshqa prinsiplar	.....

Iqtisodiy tahlilni o'z prinsiplari asosida amalga oshirish fan vazifalarining obyektiv bajarilishini ta'minlaydi.

### 2.6. Iqtisodiy fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning o'rni

Iqtisodiy tahlil xo'jalik munosabatlaridagi obyektiv zarurat talabidan kelib chiqqan aniq fan bo'lishiga qaramasdan boshqa fanlardagi umumiy qonuniyatlar, usul-uslublar, prinsip kabilarga rioya qiladi.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiy fanlar tizimida informatsion-analitik tavsifiga ega bo'lib, ko'pgina fanlar bilan o'zaro bog'liq. Jumladan, iqtisodiy tahlil umumiqtisodiy nazariya fani bilan bevosita aloqador. Chunki obyektlarni iqtisodiy tahlil qilish umumiqtisodiy qonunlarga asoslanadi va umum qabul qilingan kategoriyalardan foydalaniladi. Umumiqtisodiy nazariya fanida kategoriyalar va atamalarning mohiyati hamda mazmunini ochib beriladigan bo'lsa, iqtisodiy tahlilda esa ushbu kategoriyalar va atamalar fanning usul-uslublaridan foydalangan holda turli tomondan o'rganiladi. Misol uchun, mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi kategoriyasini oladigan bo'lsak, umumiqtisodiy nazariya fanida ushbu kategoriyani mohiyati va mazmuni nimadan iborat ekanligi, qanday aniqlanishi, tarkibi nimalardan iborat bo'lishini bilib olishimiz mumkin. Iqtisodiy tahlil fanida esa mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi dinamikasi, uning tarkibi, tarkibdagi o'zgarishlar hamda o'zgarishlarga ta'sir etgan omillar va shu kabilar bo'yicha tahlil qilish mumkin.

Tabiat, jamiyat, iqtisodiyot va tafakkurni rivojlanishi haqidagi falsafiy va iqtisodiy ta'limotlar, o'rganilayotgan jarayonga tarixiy va dialektik yondashuv kabilar iqtisodiy tahlil fanida umumiy asos bo'lib hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlil fani quyidagi fanlar bilan o'zaro aloqadordir:

- Buxgalteriya hisobi va audit.
- Menejment va marketing.
- Mikro va makro iqtisod.
- Statistika.
- Axborot texnologiyalari va informatika.
- Moliya, bank, soliq, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, birja ishi sohasidagi fanlar bilan.
- Iqtisodiy matematika va ekonometriya.
- Xuquq sohasidagi fanlar.
- Tabiiy fanlar bilan va hokazolar.

Buxgalteriya hisobi mulkchilikning va xo'jalik yuritishning turli shakllaridagi korxonalar faoliyatini yalpi, uzluksiz va hujjatlarga asoslangan holda aks ettirish tizimidir. Tahlilda ushbu tizimda shakllantirilgan ma'lumotlardan keng ko'lamda foydalaniladi. Demak, mazkur fan iqtisodiy tahlilning eng asosiy axborot bazasi bo'lib hisoblanadi.

Moliya, bank, soliq, investitsiya, qimmatli qog'ozlar, birja ishi sohasidagi fanlar bilan iqtisodiy tahlil bevosita bog'liq. Chunki korxonalar



faoliyati davlat budjeti bilan majburiy hisob-kitoblar, kredit olish va ularni to'lash, investitsiyalarni jalb qilish yoki ularni sotish, qimmatli qog'ozlar bozorida faol ishtirok etish. birja va bozordagi holatni uzluksiz o'rganish bilan chambarchas bog'liq. Ushbu faoliyatlarni iqtisodiy tahlil qilish ularning o'ziga xos jihatlarni bilishni talab qiladi. Bu esa, iqtisodiy tahlilning samarali bo'lishida muhim ahamiyatga ega.

Axborot texnologiyalari va informatika fanlari asosida iqtisodiy tahlil ishlari dasturlanib, kompyuter vositalarida ular amalga oshiriladi. Bunda iqtisodiy tahlil fanining usul va uslublari, belgilangan maqsad va vazifalar axborot texnologiyalari va informatika fanlari talablari asosida dasturlanadi. Kompyuterlar yordamida amalga oshirilgan tahlil ishlari o'ta tez va aniq bajariladi hamda mutaxassislar mehnatini yengillashtirib beradi.

Yuqorida qayd etilgan boshqa fanlar ham iqtisodiy tahlil fani bilan bevosita bog'langan.

### **Tayanch so'z va iboralar**

Ahamiyat, mazmun, boshqaruv tizimi, boshqaruv tizimida oraliq bosqich, boshqarish maqsadi, iqtisodiy tahlil mazmuning elementlari, iqtisodiy modernizatsiya, fan predmeti, xo'jalik jarayoni, samara, moliyaviy natija, ko'rsatkich, ko'rsatkichlar tizimi, tashqi omil, ichki omil, vazifa, buxgalteriya hisobi va tahlil, audit va tahlil, rejalashtirish va tahlil.

### **Topshiriqlar**

*1-jadval*

Iqtisodiy tahlilning mazmuni to'g'risida o'z fikrlaringizni yozing va ularni izohlang

Iqtisodiy tahlilning mazmuni to'g'risidagi tushunchangizni yozing	Iqtisodiy tahlil maxsus bilimlar tizimi sifatida nimalarni o'rganadi	Har bir alohida ko'rsatilgan fikringizga qisqacha sharh yozing
	A)  B)  )	A)  B)  )

**Iqtisodiy tahlilning obykti va subykti nimalardan iborat?**

Iqtisodiy tahlilning obykti –	Iqtisodiy tahlilning subykti –

**Iqtisodiy tahlilning predmeti nima? Ushbu savolga quyidagi jadvalda keltirilgan tartib bo'yicha javob yozing.**

Iqtisodiy tahlilning predmetiga ilmiy ta'rif bering	Iqtisodiy tahlil predmetidagi har bir tushunchani alohida ko'rsating	Iqtisodiy tahlil predmetidagi har bir alohida ko'rsatilgan tushunchaga sharh yozing
	A) B) )	A) B) )

**Iqtisodiy tahlilning vazifalarini tartib bilan ko'rsatib ularga sharhlar yozing**

Iqtisodiy tahlilning vazifalarini tartib bilan ko'rsatib bering	Har bir alohida ko'rsatilgan vazifaga sharh yozing
A)  B)  )	A)  B)  )

**Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan bog'liqligi bo'yicha o'z fikrlaringizni yozing**

Iqtisodiy tahlilning boshqa fanlar bilan bog'liqligi	Har bir alohida ko'rsatilgan fan va iqtisodiy tahlilning o'zaro bog'liqligiga sharh yozing
A)	A)
B)	B)
)	)

**Testlar**

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Tahlilda subyektiv omil	korxonaga bog'liq bo'lgan omillar	korxonaga bog'liq bo'lmagan omillar	tashqi omil	raqobatchi korxonaga	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Tahlilda obyektiv omil	Korxonaga bog'liq bo'lgan omillar	Korxonaga bog'liq bo'lmagan tashqi omillar	Omillar nng barchasi	Raqobatchi korxonaga	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlilning vazifalaridan biri...	rejani ilmiy asoslash	fan predmetini o'rganish	fan metodini o'rganish	fanning o'zi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Tahlil yordamida...	boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslanishi ta'minlanadi	buyruq tayyorlanadi	farmon beriladi	qarorlar qaytadan ko'rib chiqiladi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlil qanday fan	Amaliy fan	Amaliy fan emas	Gumanitar fan	Tarixni o'rgatadi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlil sanoat korxonalarini boshqarish tizimida... bosqichni egallaydi	oraliq	birinchi	oxirgi	hech qanday	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy axborotlar bilan ishlashning eng muhim jihatlaridan biri...	tahlil qilish	to'plash	sotish	ko'rsatmaslik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Boshqarishda eng muhim maslalardan biri	axborotlarni tushunish	axborotdan foydalana bilish	sotish	ko'rsatmaslik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlil fanining mazmuni	Obyektiv iqtisodiy qonunlar va subyektiv tartibdagi omillar ta'sirida yuzaga kelgan iqtisodiy jarayonlarni hamda ularning o'zaro bog'liqligini tadqiq qilish	Biznes-rejalarni tuzish	Samara-dorlikni hisob-kitob qilish	Korxonani yanada rivojlan-tirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlil fanining asosiy vazifalaridan biri -	o'rganilayotgan predmet	biznes-rejalar va me'yorlar	biznes-rejalar-ning bajarilishini hamda me'yorlarga amal qilinishiga rioya etilganligini har tomonlama obyektiv o'rganish	moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	Iqtisodiy tahlilning qimmatli tomonidan biri	predmet statikasini o'rganadi	biznes-rejalar va me'yorlar	voqealar dinamikasini o'rganadi	moddiy, mehnat va moliyaviy resurslar	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari	... tahlil tamoyilidir	Obyektivlik	Subyektivlik	Statiklik	Dogmalik	

### 3-BOB. IQTISODIY TAHLILNING METODI, METODIKASI VA METODOLOGIYASI

#### 3.1. Iqtisodiy tahlilning metodi va uning xususiyatlari

**Metod** – grekcha «methodos» soʻzidan olinib nazariya, taʼlimot va amaliyotni oʻrganishdagi yondashuv yoʻlidir. Keng maʼnoda metod tabiat va jamiyatdagi jarayonlar, predmetlar hamda voqeliklarni tadqiq etishning oʻzaro bogʻlangan yalpi usullari, tamoyillari, shuningdek, haqiqatni bilishning vositalari, uslublari va yoʻllari tushuniladi.

Iqtisodiy tahlilning metodi – korxonadagi xoʻjalik jarayonlari va boshqa faoliyat turlarining yuzaga kelishi, oʻzgarishi hamda rivojlanishini dialektik yondashuv usulida oʻrganishdir. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlikni oshirish maqsadida korxonaning xoʻjalik hamda boshqa faoliyat turlarini tavsiflaydigan koʻrsatkichlar tizimidan foydalanish, ushbu koʻrsatkichlarning oʻzgarishi sabablarini tadqiq qilish, ularning oʻzaro bogʻliqliklarini aniqlash hamda hisob-kitob qilish iqtisodiy tahlil fani metodining oʻziga xos jihatlaridir.

Metodining mazmuniga koʻra tahlil vositasida xoʻjalik jarayonlari va boshqa faoliyat turlarini oʻrganishda dialektik yondashuv, yaʼni har bir voqelik mavjud va rivojlanishda, deb qaraladi. Bu voqeliklar sonidan sifat oʻzgarishiga va yangi sifatning paydo boʻlishi, inkormi-inkor qilish, qarama-qarshilik kurashi, eskining tugashi, yangi – ilgʻor voqeliklarning paydo boʻlishi kabi xususiyatga ega boʻladi. Dialektik yondashuv va uning barcha usullari xoʻjalik jarayonlarini oʻrganishda, tahlil qilishda korxonada faoliyatining barcha bosqichlarida qoʻllaniladi.

Iqtisodiy tahlil metodining taʼrifida uning eʼtiborli jihatlarini ham koʻrsatilgan. Jumladan, xoʻjalik jarayonlari va iqtisodiy voqealarni tahlil qilishda juda koʻplab koʻrsatkichlardan foydalanish zarurligi.

Tahlil uchun kerak boʻlgan koʻrsatkichlar, ularning turi hamda miqdori oʻrganilayotgan iqtisodiy jarayonning mazmuni, hajmi va davriga bogʻliq boʻladi. Hatto, tahlil natijasida avvaldan moʻljallanmagan yangi koʻrsatkichlar ham hisoblab topilishi mumkin. Mazkur holat iqtisodiy tahlil metodining oʻziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi.

O'rganilayotgan xo'jalik jarayonlarining, ya'ni ko'rsatkichlarning o'zaro farqlanishi hamda o'zgarishi sabablarini aniqlash tahlil ishlarida muhim ahamiyatga ega. Har bir o'zgarishga ta'sir ko'rsatgan sabablarni (omillar) hisoblash iqtisodiy tahlil metodining yana bir o'ziga xos xususiyatidir. Chunki tahlil qilinayotgan iqtisodiy ko'rsatkichlar va ulardagi o'zgarishlar doimo bir-biri bilan uzviy bog'liq, o'zaro aloqa hamda ta'sir natijasida sodir bo'ladi. Tahlil vositasida mazkur holatlar, ya'ni o'zgarishlar aniq hisoblanadi va o'rganiladi. Ta'kidlash kerakki, ayrim olingan omillar oxirigi yakuniy natijaga sezilarli ta'sir ko'rsatishi va uni tubdan o'zgartirib yuborishi ham mumkin. Shuning uchun ham xo'jalik faoliyatidagi o'zgarish sabablari, ularning omillar ko'rinishida yuzaga chiqishi tahlilda jiddiy tarzda o'rganiladi. Demak, ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi asosiy va qo'shimcha omillarni aniqlash ularni tasniflash tahlil metodining muhim xususiyati bo'lib sanaladi. Sabablarni aniqlash va omillarni to'g'ri guruhlash xo'jalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning sifati bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

Iqtisodiy tahlil metodining yana bir o'ziga xos tomoni o'rganilayotgan ko'rsatkichlarni bir-biriga o'zaro ta'sirini va bog'liqligini aniq hisoblab ko'rsatib berishdir. Ma'lumki, korxonada ishlab chiqaradigan mahsulot hajmi uch guruh omillar – ishchi kuchi, mehnat vositalari va mehnat predmetlaridan foydalanishga bog'liq. O'z navbatida har bir guruh omillar ham tarkibiy elementlarga ajraladi. Misol uchun, ishchi kuchidan foydalanish bo'yicha omillar miqdor va sifati bo'yicha guruhlanadi. Bu yerda, miqdor omil ishchilar soni, sifat omili esa ularning mehnat unumdorligidir (bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan o'rtacha mahsulot). Ishchining bir yildagi o'rtacha mehnat unumi – bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunlari, ish kuni davomiyligi va bir ishchining yil davomida ishlagan kishi soatiga bog'liq. Bu sanab o'tilgan har bir ko'rsatkich o'z navbatida boshqa omillarga bevosita bog'liq. Ishchining bir yilda ishlangan o'rtacha kishi kunlariga qo'shimcha dam olish, sababsiz ishga kelmaslik, uzoq safarga borish, kasallik tufayli ishga chiqmaslik va korxonada aybi bilan bekor turish kabi sabablar ta'sir ko'rsatadi. Aytilganlardan ma'lum bo'lmoqdaki, korxonada iqtisodiy faoliyatidagi barcha ko'rsatkichlar bir-biri bilan zanjirli bog'lanib ketgan. Bu umumiy zanjir tizimida har bir omilning o'z o'rnini bor hamda ular muayyan miqdorda voqeliklarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tahlil jarayonida e'tiborga olinmagan har bir ko'rsatkich yoki omil uning natijalarining noaniq bo'lishiga hatto iqtisodchilarni noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, tahlil metodining muhim xususiyati o'rganiladigan muayyan iqtisodiy ko'rsatkich alohida tarzda, boshqa omillardan ajratilgan holda tahlil qilinmaydi. Ularning o'zaro bog'liqligi doimo e'tiborda tutiladi. Faqatgina, ayrim hollarda iqtisodiy jarayonlar bo'yicha hisob-kitoblarni mantiqiy asoslash uchun, ya'ni yakuniy natija ko'rsatkichiga faqat bir omilning ta'siri o'rganilayotgan vaziyatlarda boshqa omillarning o'zgarish sabablari hamda ta'sir etish miqdori shartli o'zgarimas, deb qaralishi mumkin.

### **3.2. Iqtisodiy tahlil metodologiyasi haqida tushuncha va uning asosiy elementlari tavsifi**

Fan metodologiyasi o'zida predmetni anglashga yo'naltirilgan prinsiplar, usullar va metodlar, qoidalar tizimini aks ettiradi. Bilish faoliyati jarayonini yaxlit tadqiq etuvchi anglash nazariyasidan metodologiya shunisi bilan farq qiladiki, u anglash metodlariga ko'proq diqqatni qaratadi. Agar fan nazariyasi o'zida bilish jarayoni natijasini aks ettirsa, u holda metodologiya ushbu bilimlarga erishish usuli va tadqiqiy faoliyatga yo'naltiruvchi asos sanaladi.

Fan metodologiyasining asosiy tarkibiy qismlari – bu predmetni o'rganish yondashuvining umumiy prinsiplari va uni tadqiq qilishning aniq metodikasini ishlab chiqishdir.

Turli fanlar uchun o'ziga xos bo'lgan o'z predmetini o'rganishga yondashuv usullari (jumladan, iqtisodiy tahlil ham) bilishning umumiy dialektik metodiga asoslanadi.

Bilishning dialektik metodi barcha hodisa va jarayonlarni uzluksiz harakatda, o'zgarish va taraqqiyotda ko'rib chiqish zaruratidan kelib chiqadi. Hech narsa o'z o'rnida turmaydi, barchasi harakat qiladi, barchasi o'zgaradi. Har kun, har soat, har daqiqada korxonalar iqtisodiyotida o'zgarish sodir bo'lib, ular taqqoslash jarayonida anglanadi. Muntazam taqqoslashning zarurati – iqtisodiy tahlil tavsifli jihatlaridan biridir. Taqqoslash iqtisodiy tahlilda juda keng qo'llaniladi: faoliyatning haqiqiy natijalari o'tgan yillar natijalari bilan boshqa korxonalarning erishgan yutuqlari, maqsadli va prognoz parametrlar, me'yoriy ma'lumotlar va boshqalar bilan solishtiriladi.

Dialektik metod prinsiplari bilan mutanosiblikda har bir jarayon, har bir hodisa qarama-qarshilik kurashi va birligi sifatida ko'rib chiqilishi zarur. Bu tamoyil har bir jarayon, har bir hodisaning ichki qarama-qarshiligi, ijobiy va salbiy tomonlarini o'rganish zaruratini taqozo etadi.



Bu ham iqtisodiy tahlilning tavsifli jihatlaridan biridir. Masalan, texnik yangilanishlar mehnat unumdorligining o'sishi, rentabellik va boshqa ko'rsatkichlar darajasi oshishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi, lekin bunda uning atrof-muhitni ifloslantirishi kabi salbiy oqibatlarini ham yodda tutish lozim.

Tahlilda dialektik metoddan foydalanish korxonaning xo'jalik faoliyatini o'rganish barcha o'zaro bog'liqliklarni hisobga olgan holda olib borilishi lozimligini anglatadi. Hech bir hodisa agar u boshqalardan ajratilgan holda ko'rib chiqilsa, to'g'ri tushunilishi mumkin emas. Misol uchun, yangi texnikani joriy etishning mahsulot ishlab chiqarish tannarxi darajasiga ta'sirini o'rganishda nafaqat bevosita, balki bilvosita aloqani ham hisobga olish zarur. Ma'lumki, yangi texnika joriy etilishi bilan ishlab chiqarish xarajatlari, demak mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ham oshadi. Lekin bu holat mehnat unumdorligi oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa ish haqidagi tejalishiga va shu omil tufayli mahsulot ishlab chiqarish tannarxi pasayishiga olib keladi. Demak, u yoki bu iqtisodiy hodisani anglash va to'g'ri baholash uchun barcha o'zaro aloqalarning boshqa hodisalar bilan o'zaro bog'liqliklarini o'rganish zarur. Bu ham iqtisodiy tahlilning metodologik jihatlaridan biridir.

Shuningdek, tahlilning muhim metodologik jihatlaridan biri uning nafaqat sabab-oqibat aloqalarini o'rganish, balki ularga miqdoriy tavsif berishi, ya'ni faoliyat natijalariga omillar ta'sirini miqdoran o'lchashni ta'minlash sanaladi. Bu analitik tadqiqotlar darajasini oshiradi.

Tahlilda sabab aloqalarini o'rganish va o'lchashni induksiya va deduksiya metodi bilan amalga oshirish mumkin. Mantiqiy induksiya ko'magida sabab aloqalarini o'rganish usuli shundan iboratki, tadqiqot xususiydan umumiy tomon, xususiy dalillardan umumlashtirish, sababdan natija tomon olib boriladi. Deduksiya – shunday usulki, bunda tadqiqot umumiy dalillardan xususiyga, natijalardan sababga tomon amalga oshiriladi. Iqtisodiy tahlilda ham u ham bu yondashuvdan foydalaniladi. Induksiya metodlari barcha ko'rsatkichlarning alohida omillarga nisbatan o'zgarishidagi ta'sirchanlikni kompleks baholash uchun qo'llaniladi. Deduksiya yordamida tadqiq etilayotgan natijaviy ko'rsatkichni shakllantiruvchi butun kompleks omillar tadqiq qilinadi.

Bilishning dialektik metodiga muvofiq har bir jarayon, har bir iqtisodiy hodisani tizim va tizimga o'zaro bog'liq elementlar majmuasi sifatida ko'rib chiqish lozim. Bularning har biri uning rivojlanishi uchun munosib hissa qo'shadi. Tizim elementlaridan biriga ichki yoki tashqi tavsifidagi ixtiyoriy ta'sir uning boshqa elementlarida ham o'z aksini

topadi. Bundan tahlil obyektlarini o'rganishga tizimli yondashuv zarurati kelib chiqadi, bu tadqiqot metodologiyasining yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tizimli yondashuv tahlil obyektini chuqur o'rganishga, u haqida yanada to'liq va yaxlit tasavvur olishga, bu obyektning alohida qismlari o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga imkon beradi.

Tizimli yondashuvning asosiy xususiyati – dinamizm, o'zaro ta'sir, o'zaro bog'liqlik, tizim elementlarining o'zaro aloqasi, komplekslilik, yaxlitlilik, tobelik, yetakchi bo'g'in ajratilishi kabilardir.

Tizimli yondashuv elementlari o'rganilayotgan hodisalar va jarayonlarning maksimal detallashtirish (xususiy tahlil) va ularning tizimlashtirilishini ko'zda tutadi. U yoki bu hodisalarni detallashtirish (tarkibiy qismlarga ajratish) o'rganilayotgan obyektida yanada jiddiy va asosiyini aniqlash uchun zarur bo'lgan darajada olib boriladi. U obyekt va tahlil maqsadiga bog'liq. Bu iqtisodiy tahlildagi murakkab vazifa bo'lib, analitikdan iqtisodiy hodisalar mohiyati, shuningdek, ularning rivojlanishini aniqlovchi omil va sabablar haqida aniq bilimlar talab qiladi.

Tizim elementlarini tizimlashtirish ularning o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirini o'rganish asosida amalga oshiriladi. Bu asosiy komponentlarni, funksiyalarni, tizim elementlari tobeligini aniqlashga, o'rganilayotgan obyekt (tizim)ning taxminiy tuzilishli-mantiqiy tahlil modelini tuzishga imkon beradi. Grafik jihatda u odatda rasm ko'rinishida taqdim bo'ladi, bu yerda har bir elementga muayyan blok mos keladi. Alohida bloklar o'zaro strelkalar bilan bog'liq, ular ichki va tashqi tizim aloqalari mavjudligi va yo'nalishini ko'rsatadi. Tuzilishli-mantiqiy chizmalar asosida matematik bog'liqlik shakllari belgilanadi, tizimning elementlari o'rtasidagi o'zaro aloqani tavsiflovchi matematik modellar tuziladi, ularning parametrlari aniqlanadi. Tizimlashtirish tahlildagi o'ta mas'uliyatli davr hisoblanadi. Bu jarayonda doimiy omillarni tasodifiylaridan ajratish, ko'plab o'rganilayotgan omillarning to'plamidan faoliyat natijalari bog'liq bo'lgan asosiylarini aniqlash zarur.

Iqtisodiy tahlilning yuqorida qayd qilingan tomonlar bilan bevosita shartlangan muhim metodologik jihati, korxonaning xo'jalik faoliyatidagi iqtisodiy jarayon va hodisalarning sabab-oqibat aloqalarini kompleks, tizimli tadqiq qilish uchun zaruriy sanaluvchi ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish va undan foydalanish hisoblanadi.

Tahlilda tizimli bilan bir qatorda vaziyatli yondashuv mavjud, unga muvofiq amalga oshirish belgilangan funksiyani inqirozli hodisalardan ogohlantirish maqsadida boshqarilishi lozim bo'lgan vaziyat tashkil etadi. To'g'ri qaror qabul qilish uchun yuzaga kelgan vaziyatni baholash

va uning istiqbolda rivojlanishini prognozlash zarur. Vaziyatli yondashuvning o'ziga xosligi shundan iboratki, u tizimli tahlilning asosiy g'oyalari rivojlantirib, eng ahamiyatli tizim parametrlarini, eng dolzarb omillarni ajratadi, qo'yilgan maqsadlarga yanada samarali usullar bilan erishish mumkin bo'lganlariga ta'sir ko'rsatadi. Vaziyatli yondashuv hozirgi vaqtda iqtisodiy tahlilni rivojlantirish metodologiya va metodikasining eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri sanaladi.

### 3.3. Kompleks iqtisodiy tahlil metodikasi

**Metodika** – analitik tadqiqotni yanada maqsadga muvofiq bajarishning usullari va qoidalari majmuidir. Tahlilda umumiy va xususiy metodika farqlanadi.

*Umumiy metodika* iqtisodiyotning turli sohalaridagi iqtisodiy tahlilning turli obyektlarini o'rganishda foydalaniladi. Xususiy metodika muayyan iqtisodiyot sohalarini, ishlab chiqarish turi, tadqiqot obyektlarida tahlil ko'rinishida umumiy qo'llanilishini aniqlashtiradi.

Tahlilning ixtiyoriy metodikasi analitik tadqiqot o'tkazish bo'yicha ko'rsatmalar yoki metodologik tavsiyalarni o'zida aks ettiradi, aynan:

- analitik tadqiqot o'tkazish ketma-ketligi va davriyligi bo'yicha tavsiyalar;

- o'rganilayotgan obyektlarni tadqiq qilish usul va uslublarini tavsiflash;

- tahlilni tashkil qilish, uning metodik, texnik va informatsion ta'minoti bo'yicha ko'rsatmalar;

- tahlil natijalarini rasmiylashtirish bo'yicha tavsiyalar.

Iqtisodiy tahlil metodikasining ikki elementiga yanada batafsil to'xtalamiz:

- 1) tahlil texnologiyasi (analitik ishlarni bajarish ketma-ketligi);

- 2) o'rganilayotgan obyektlarni tadqiq qilish usullari (tahlilning metodik instrumentariysi).

Kompleks iqtisodiy tahlilni bajarishda bir nechta texnologik bosqich ajratiladi:

- 1) tahlil obyektlari, maqsad va vazifa aniqlanadi, analitik ishlar rejasini tuziladi, chunki maqsad aniq keltirilmasa, tahlil jarayoni o'z ma'nosini yo'qotadi;

- 2) tahlil obyektini tavsiflashga ko'maklashuvchi ko'rsatkichlar tizimi ishlab chiqiladi;

- 3) tahlil uchun zaruriy axborot to'planadi va tayyorlanib (uning

aniqligi, ishonchliligi tekshiriladi, mutanosib ko‘rinishga olib kelinadi, tizimlashtiriladi. Iqtisodiy tahlil natijalari axborotlarning sifatiga bog‘liq bo‘ladi;

4) xo‘jalik yuritishning haqiqatdagi natijalarini hisobot davri reja ko‘rsatkichi bilan, qabul qilingan me‘yorlar va standartlar, o‘tgan yillar haqiqatdagi ma‘lumotlari bilan, yetakchi korxonalar yutuqlari, o‘rtacha soha bo‘yicha taqqoslash o‘tkaziladi; korxonalar rivojlanishi tendensiyalari va sur‘atlari, uning reytingi, moliya va tovar bozoridagi holati o‘rganiladi, yechimi bo‘yicha muayyan chora-tadbirlar taqozo qiluvchi muammolar topiladi;

5) omillar va korxonalar faoliyati natijalariga o‘tmishda hamda istiqbolda ularning ta‘siri aniqlanadi, korxonalar maqsadlariga erishishda foydalanilmagan imkoniyatlar hisoblanadi va shuning asosida erishilgan natijalarni baholash amalga oshiriladi;

6) yuzaga kelgan vaziyatda korxonalar rivojlanishining ehtimoliy sse-nariysi ko‘rib chiqiladi, fan va amaliyot sohasida yangiliklarni o‘rganish negizida korxonalar mehnat unumdorligini oshirishning mavjud zaxiralari baholanadi;

7) qo‘yilgan maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan strategik va tak-tik boshqaruv qarorlari qabul qilish bo‘yicha tavsiyalar tayyorlanadi; qabul qilinayotgan qarorlarning ehtimoliy oqibatlari, ishlab chiqarish va moliyaviy risklar darajasi baholanadi; korxonaning operativ, joriy va istiqbolli rejalari aniqlanadi.

Analitik tadqiqotlarni bajarishning bunday ketma-ketligi iqtisodiy tahlil nazariyasi va amaliyoti nuqtai nazaridan yanada maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Analitik tadqiqotning turli bosqichlarida qo‘llaniladigan tahlilning texnik usullari va usullari (tahlil instrumentariysi) iqtisodiy tahlil metodikasining eng muhim elementi hisoblanadi va quyidagicha yoziladi.

### **Korxonaning iqtisodiy tahlil qilish usullari**

- Axborotni qayta ishlashning mantiqiy usullari
- Taqqoslash
- Nisbiy va o‘rtacha ko‘rsatkichlar
- Moliyaviy hisoblash
- Ma‘lumotlarning grafik va jadval shaklida berilishi
- Guruhlash
- Balansli
- Evristik metod

Ularning orasida va boshqa fanlarda ham axborotlarni qayta ishlash va o'rganish uchun keng qo'llaniladigan (taqqoslash, grafik, balans, o'rtacha va nisbiy miqdorlar, analitik guruhlash, instrumentar moliyaviy hisoblashlar, intuitsiya asosida iqtisodiy vazifani evristik yechish metodlari, o'tmish tajribasi, mutaxassislarning ekspert bahosi, an'anaviy mantiqiy) usullarni ajratish mumkin. Hozirgi vaqtda, mutlaqo qandaydir fanga taalluqli uslub va usullarni asoslash juda qiyin, chunki tadqiqotning turli sferalarida ilmiy instrumentariylarning o'zaro kirishib ketishi kuzatiladi.

Omillarning xo'jalik yuritish natijalariga va zaxiralar hisobiga ta'sirini o'rganish uchun tahlilda determinatsiyalashgan va stoxastik omilli tahlil usullari, iqtisodiy masalani maqbul yechish metodlari qo'llaniladi.

U yoki bu usulning qo'llanilishi tahlilning maqsadi va murakkabligiga, tadqiqot obyekti, analitik hisoblashlarni bajarish texnik imkoniyatlari va boshqalarga bog'liq.

Iqtisodiy tahlil instrumentariysini takomillashtirish juda katta ahamiyatga ega va analitik ishlarning asosiy muvaffaqiyati hamda samaradorligi hisoblanadi. Inson o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatiga qanchalik chuqur kirib borsa, uning tadqiqoti shunchalik aniq metodlarni talab qiladi. Bu barcha fanlar uchun tegishlidir. So'nggi yillarda barcha fan sohalarida tadqiqot metodikasi yanada mukammallashti. Tadqiqotning matematik metodlaridan foydalanish iqtisodiy fanning muhim yutuqlaridan biri bo'lib, korxonaning faoliyati natijalarini belgilovchi omillarning yanada ko'lamdor kompleksini tadqiq qilishga imkon beradi, hisoblashlar aniqligini oshiradi. Uning sharofati bilan ko'p o'lchamli va maqbul vazifalarni hal qilish, ilmiy asoslangan boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun asos yaratuvchi imkon paydo bo'ldi.

### **3.4. Omilli tahlil metodikasi**

Korxonalar xo'jalik faoliyatidagi barcha hodisa va jarayonlar o'zaro aloqador, o'zaro bog'liq va o'zaro shartlangan. Ular bir-birlari bilan o'zaro bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'ladilar. Masalan, operatsion faoliyatdan foyda hajmi mahsulotlar birligi narxi va tannarxiga, savdo hajmi va strukturasi bog'liq. Barcha boshqa omillar ushbu ko'rsatkichga bilvosita ta'sir qiladi.

Tahlilda har bir hodisani sabab sifatida ham, natija sifatida ham ko'rib chiqish mumkin. Masalan, mehnat unumdorligini, bir tomondan,

mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi sababi, uning tannarxi darajasi sifatida, boshqa tomondan esa – ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi o'zgarishi natijasi, mehnatni tashkil qilish takomillashtirilishi va boshqalar tarzida ko'rib chiqish mumkin.

Har bir natijaviy ko'rsatkich ko'p sonli omillarga bog'liq. Natijaviy ko'rsatkich kattaligiga omillar ta'siri qanchalik batafsil tadqiq qilinsa, tahlil natijalari va korxonalar mehnat sifatini baholash shunchalik aniq bo'ladi. Shuning uchun xo'jalik faoliyati tahlilida o'rganilayotgan iqtisodiy ko'rsatkichlar kattaligiga omillar ta'sirini o'rganish va o'lchash muhim metodologik masala hisoblanadi. Omillarni chuqur va har tomonlama o'rganmasdan faoliyat natijalari haqida asoslangan xulosalar qilish, ishlab chiqarish rezervlarini aniqlash, reja va boshqaruv qarorlarini asoslash mumkin emas.

Omilli tahlil – bu natijaviy ko'rsatkichlar darajasiga omillar ta'sirini kompleks hamda tizimli tadqiq qilish jarayonidir.

Omilli tahlil turlari	
→	1. Determinatsiyalangan va stoxastik
→	2. To'g'ri va teskari
→	3. Bir darajali va ko'p darajali
→	4. Statik va dinamik
→	5. Retrospektiv va istiqbolli (prognoz)

**3.1-rasm. Omilli tahlil turlari.**

Determinatsiyalashgan omilli tahlil – natijaviy ko'rsatkichlar bilan aloqasi funksional tavsif kasb etuvchi omillar tadqiq metodikasini o'zida aks ettiradi. Stoxastik tahlil esa natijaviy ko'rsatkich bilan aloqasi, funksionaldan farqli ravishda, noto'liq, ehtimoliy (korrelyatsion) hisoblanuvchi omillar ta'sirini o'rganadi. Agar argument o'zgarishiga funksional (to'liq) bog'liqlikda doimo funksiyalarning mutanosiblikda o'zgarishi sodir bo'lsa, u holda argument o'zgarishining stoxastik aloqasida ushbu ko'rsatkichni aniqlovchi boshqa omillar uyg'unligiga bog'liqlikda funksiyalar o'sishining bir nechta qiymatini berishi mumkin. Masalan, mehnat unumdorligi ayni bir xil darajali fond bilan qurollangan turli korxonalarda bir xil bo'lmasligi mumkin. Bu natijaviy ko'rsatkichga ta'sir qiluvchi boshqa omillarning maqbul uyg'unligiga bog'liq.

Tadqiqot metodikasi bo'yicha to'g'ri va teskari omilli tahlil farq-

lanadi. To'g'ri omilli tahlil deduktiv usulda – umumiydan xususiyga tomon amalga oshiriladi. U o'rganilayotgan natijaviy ko'rsatkich kattaligini shakllantiruvchi omillarni kompleks tadqiq qilish maqsadida olib boriladi. Teskari omilli tahlil sabab-oqibat aloqalarini mantiqiy induksiya usuli bilan tadqiq qiladi – xususiy, alohida omillardan umumiyga, sababdan oqibatga. Ko'plab natijaviy ko'rsatkichlarning o'rganilayotgan omil o'zgarishiga ta'sirchanlik darajasini baholashga imkon beradi.

Omillar detallashtirish darajasiga bog'liqlikda tahlil bir darajali va ko'p darajali bo'lishi mumkin. Birinchi shakli omillarning faqat bir darajasini (bir pog'onani), ularning tarkibiy qismlar bo'yicha detallashtirmasdan tadqiq qilish uchun foydalaniladi. Masalan,  $y=a \cdot b$  ko'p darajali omilli tahlilda omillarning mohiyatini o'rganish maqsadida ularning  $a$  va  $b$  tarkibiy elementlariga nisbatan detallashtirishga olib boriladi. Omillarni detallashtirish kelgusida ham davom ettirilishi mumkin. Ushbu holatda tobelanishning turli darajalariga ega omillar ta'siri o'rganiladi.

O'rganilayotgan hodisalar holat belgisiga ko'ra statik va dinamik omilli tahlil farqlanadi. Statik tahlil muayyan sanaga natijaviy ko'rsatkichlarga omillarning ta'sirini o'rganishda qo'llaniladi. Boshqa ko'rinish sabab-oqibat aloqalarini dinamikada tadqiq qilish metodikasini o'zida aks ettiradi.

Va nihoat, vaqt belgisi bo'yicha omilli tahlil retrospektiv bo'lishi mumkin, u o'tgan davr va istiqbol uchun xo'jalik faoliyati natijalaridagi o'zgarishlar sababini o'rganib, istiqbolda natijaviy ko'rsatkichlar darajasiga omillar ta'sirini tadqiq qiladi.

Omilli tahlilning asosiy bosqichlari:

1. O'rganilayotgan natijaviy ko'rsatkichlarning tahlili uchun omillarni saralash.
2. Tasniflash va tizimlashtirish bilan omillarning tuzilishini tizimli yondashuv asosida o'rganish.
3. Omilli va natijaviy ko'rsatkichlar o'rtasida o'zaro aloqalarni modeldashtirish.
4. Omillar ta'sirini hisoblash va o'zgarishidagi natijaviy ko'rsatkich kattaliklari har birining ahamiyatini baholash.
5. Iqtisodiy jarayonlarni boshqarish uchun omilli modeldan amaliy foydalanish.

### 3.5. Tahlil usullarini guruhlarga ajratish

Iqtisodiy tahlil qilish jarayonida turli usullar va metodikalar qo'llaniladi. Bu usul va metodikalardan foydalanish jarayonida tahlil metodining asosiy jihatlarining kompleksligi va tizimlashganligi yaqqol ko'rinadi. Xo'jalik jarayonlari umumiy birligi, o'ziga xos tuzilish va tarkibga egaligi hamda murakkab tavsifdagi o'zaro bog'liqligi tahlil usullari va metodikalarini qo'llashda asosiy e'tiborda turadi.

Tahlilning usul va metodikalarini qo'llashda korxonaning xo'jalik va boshqa turdagi faoliyatini bir butun tizim ekanligi, uning umumiy yakuniy natijasi mavjudligi nazarda tutilgan holda faoliyatning turli tomonlari va elementlari ham alohida, ham birgalikda o'rganilib, ularning o'zaro bog'liqligi, biri ikkinchisining ta'siridan kelib chiqishi, ya'ni ketma-ketligi aniqlanib, barcha omillar asosiy hamda asosiy bo'lmagan guruhlarga bo'linib, ular o'zaro uyg'unlashtirilgan hamda tizimga solingan holda yakuniy natijaga omillarning birgalikdagi bevosita va bilvosita ta'siri hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilning usul va metodikalarini shartli ravishda an'anaviy va matematik guruhlarga ajratish mumkin. Iqtisodiy tahlil paydo bo'lgandan buyon qo'llanilib amaliy tajribada keng foydalanib kelinayotgan usul va metodikalar birinchi guruhni tashkil etadi. Ularga misol qilib taqqoslash, guruhlash, mutlaq, nisbiy va o'rtacha ko'rsatkichlarni hisoblash, indeks, balans hamda zanjirli bog'lanish va shu kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Matematik usullarning yuzaga kelishi esa iqtisodiy axborotlarni qayta ishlovchi kompyuterlar hamda axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq. Ushbu usullar iqtisodiy axborotlarni hisoblash va qayta ishlash jarayonini tezlashtirib, ularni qisqa muddatda boshqaruv xodimlariga uzatish hamda murakkab masalalarni tez va aniq hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Korrelyatsiya, regressiya, integral, nazariy o'yin, matematik dasturlash va shu kabilarni matematik usullarga misol bo'ladi.

### 3.6. Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usuli

**Taqqoslash** – inson atrof-muhitni anglay boshlagan usullardan biri bo'lib, undan doimo foydalaniladi. Uning muhimligi quyidagi naqlda ham qayd qilinadi: «Barcha narsa qiyoslashda anglanadi». Bu usul iqtisodiy hodisalar tadqiqida ham keng tarqaldi: baholash uchun qo'llaniladigan har bir ko'rsatkich, har bir raqam, nazorat va prognoz xuddi



shunday boshqalar bilan taqqoslashdagina ahamiyatlidir.

**Taqqoslash mohiyati** – turdosh obyektlar oʻrtasidagi oʻxshashlik yoki farqlarni aniqlash maqsadida qiyoslashdir. Ular yordamida umumiy va xususiy iqtisodiy hodisalarni taqqoslash bajariladi, oʻrganilayotgan obyektlar darajasida oʻzgarishlar, tendensiyalar va ularning rivojlanish qonuniyatlari, ularning oʻrtasidagi sabab-oqibat aloqalari oʻrnatiladi.

**Texnologik taqqoslash** bir nechta bosqichdan iborat: taqqoslanadigan obyektlarni tanlash, taqqoslash shaklini tanlash (dinamik, makoniy), taqqoslash bazasini tanlash (oʻtgan davr, hisobot davr rejasi, etalon korxonasi), obyektlarni qiyoslash amalga oshiriladigan koʻrsatkichlar sonini hamda taqqoslash shkalasini tanlash.

Iqtisodiy tahlilda qiyosiy tahlilning quyidagi shakllari farqlanadi: gorizontal va vertikal, dinamik va statik, bir oʻlchovli va koʻp oʻlchovli.

*Gorizontal qiyosiy tahlil* oʻrganilayotgan koʻrsatkichlarning haqiqatdagi darajasini bazaviydan (reja, oʻtgan davr, oʻrtacha daraja, fan va ilgʻor tajriba yutuqlari) mutlaq va nisbiy ogʻishlarini aniqlash uchun foydalaniladi.

*Vertikal qiyosiy tahlil* yordamida iqtisodiy hodisalarning strukturasi va jarayonlarning qismlari hamda umumiy solishtirma salmogʻini hisoblash yoʻli bilan (oʻz kapitalining umumiy kapitaldagi solishtirma salmogʻi), butun va qism nisbatlari (masalan, oʻz va qarz kapitali, asosiy va aylanma kapital), shuningdek, omillarning natijaviy koʻrsatkichlarining darajasiga taʼsirini mutanosib omilning oldingi va keyingi oʻzgarishlari miqdorlariga taqqoslash yoʻli bilan oʻrganiladi.

*Trendli tahlil* bazis yil darajasiga nisbatan qator yillar uchun nisbiy oʻsish surʼati va koʻrsatkichlarning oʻsishini oʻrganishda qoʻllaniladi, yaʼni koʻrsatkichlar dinamikasining asosiy tendensiyalari tadqiq qilinadi.

*Dinamik taqqoslash* oʻrganilayotgan koʻrsatkichlarning vaqtda oʻzgarishini oʻrganish uchun statik taqqoslash – turli xoʻjalik subyektlari bir davr boʻyicha koʻrsatkichlar darajasini baholash uchun qoʻllaniladi.

Bir oʻlchovli tahlilda bir obyektning bir yoki bir nechta koʻrsatkichlar boʻyicha yoki bir nechta obyektlarni bir koʻrsatkich boʻyicha taqqoslash bajariladi.

Koʻp oʻlchamli qiyosiy tahlil yordamida bir nechta korxonalar (boʻlinmalar) keng spektrli koʻrsatkichlar boʻyicha faoliyati natijalari taqqoslanadi.

Taqqoslash bazasiga bogʻliqligiga koʻra u quyidagi turlarga ajratiladi (3.1-jadval).

Avval qayd qilinganidek, iqtisodiy tahlilning vazifalaridan biri ti-

zimli nazorat va qo'yilgan maqsadlarga erishish bo'yicha korxonalar faoliyatini har tomonlama baholash hisoblanadi. Bunda haqiqatdagi ma'lumotlarni rejadagi bilan taqqoslash shart. Bunday taqqoslash oy, chorak yoki yil rejasini bajarish darajasini, mo'ljal parametrlardan og'ishni, yechimini talab qiluvchi muammolarni aniqlashga imkon beradi.

3.1-jadval

### Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan taqqoslashning asosiy turlari

Taqqoslash turlari	Taqqoslash maqsadi
1. Ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini reja ma'lumotlari bilan qiyoslash	Reja bajarish darajasining nazorati va baholash, uni jadallik darajasini, foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash
2. Ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini tasdiqlangan me'yor va standartlar bilan qiyoslash	Resurslardan tejamli foydalanish nazorati
3. Ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini o'tgan yillar ma'lumotlari bilan qiyoslash	Iqtisodiy hodisalar va jarayonlarning rivojlanish tendensiyalari va sur'atlarini belgilash
4. Tahlilga qilinayotgan korxonaning ko'rsatkichlar darajasini sohaning yetakchi korxonalar faoliyati ko'rsatkichlari bilan qiyoslash	Korxonaning raqobatdoshligini baholash va uning faoliyati natijalarini yaxshilash rezervlarini aniqlash
5. Tahlilga tortilgan korxonaning ko'rsatkichlar darajasini sohaning korxonalar faoliyati o'rtacha ko'rsatkichlari bilan qiyoslash	Bozordagi o'sha sohaning boshqa korxonalari o'rtasidagi korxonaning holatini aniqlash va uni raqobatdoshligi va tadbirkorlik risklarini baholash
6. Parallel va dinamik qatorlarni qiyoslash	O'rganilayotgan hodisalar o'rtasida aloqa shakllari mavjudligi va yo'nalishini belgilash
7. Boshqaruv qarorlari turli variantlarini qiyoslash	Qarorning yanada optimal variantini tanlash
8. Qandaydir omil o'zgarishidan avvalgi va keyingi faoliyat natijalarini qiyoslash	Faoliyat natijalari ta'sirchanligiga o'rganilayotgan omillar o'zgarishi darajasini baholash
9. Tadqiq etilayotgan davrda turli ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini qiyoslash	Tahlil qilinayotgan korxonada sharoitida iqtisodiy qonunlar namoyon bo'lishi xarakterini o'rganish
10. Turli davrda bir ko'rsatkichning o'sish sur'atini qiyoslash	Bir soat, smena, ish kuni, yil davomida resurslardan foydalanish to'liqligiga ularning ta'sirchanligini baholash

**\_oy uchun mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha rejaning bajarilishi**

Mahsulot turi	Ishlab chiqarish hajmi, mln so'm		Rejadan og'ish (+; -)	
	reja	haqiqatda	mutlaq. mln so'm.	nisbiy, %
A	300	327	+27	+9,0
B	250	225	-25	-10,0
va hokazo				
Jami	550	552	+2	+0,4

O'tgan davrning haqiqatdagi ma'lumotlari reja ko'rsatkichlarining asoslanganligini tekshirish uchun foydalaniladi. Buning uchun o'tgan 5-6 yil haqiqatdagi ma'lumotlarining o'rtachasi joriy yilning reja ma'lumotlari bilan qiyoslanadi.

3.3-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shundan darak beradiki, reja bo'yicha A turdagi mahsulot ishlab chiqarish yetarlicha asoslangan hisoblanadi. B turdagi mahsulot esa to'rt davr o'rtachasidan oshiqcha bo'lib, bozor talabiga ham mos tushmagan. Shuning uchun mazkur ko'rsatkich +39 (250-211) mln so'mga ko'p belgilangan. Joriy yil rejaviy ko'rsatkichlarining bajarilish holatini 3.2-jadvaldan bilib olsa bo'ladi.

**Mahsulot ishlab chiqarish (taqqoslama narxlarda), mln so'm**

Mahsulot turi	O'tgan yillar				To'rt davr uchun o'rtachasi	Reja (kelgusi davr)
	1	2	3	4		
A	280	300	300	320	300	300
B	200	205	218	221	211	250
va hokazo						
Jami	480	505	518	541	511	550

Ko'rsatkichlarning haqiqatdagi darajasini rejadagi bilan qiyoslash korxonada faoliyati samaradorligini oshirishda foydalanilmagan zaxiralarni aniqlash uchun ham zarur. Agar reja bo'yicha qandaydir tadbir bajarilmagan bo'lsa, u holda buni mahsulot ishlab chiqarish o'sishida, uning tannarxini pasaytirish, foyda va rentabelligi o'sishini foydalanilmagan zaxiralar sifatida ko'rib chiqish mumkin. Misol uchun, aniq B mahsulot bo'yicha innovatsion chora-tadbirlar rejasining bajarilishi (3.4-jadval).

**Innovatsion chora-tadbirlar rejasining bajarilishi, mln so‘m**

Tadbirlar	Reja bo‘yicha	Haqiqatdagi	Rejadan mutlaq og‘ishish (+; -)	Reja bajarilishi (+;-), %
Uskunalar modernizatsiyasi	30	22	-8	-26

O‘rganilayotgan holatda yangi texnologiyalar joriy etish va uskunalar modernizatsiyasi bo‘yicha reja bajarilmagan. Ushbu omillarning mehnat unumdorligi o‘shishiga ta‘sirini bilgan holda, shunga bog‘liq ravishda mahsulotlar hajmi qanchalik kamayganini hisoblash qiyin emas.

Iqtisodiy tahlilda u yoki bu ko‘rsatkichlar bo‘yicha erishilgan darajasini istiqbolli reja-prognoz ma‘lumotlari bilan taqqoslash ham muhim ahamiyat ega. Bunday taqqoslash istiqbolli reja bajarilishi jarayonini, haqiqatdagi natijalarning kutilgandan og‘ishini va kelgusi davr vazifalarini oldindan ko‘rishga imkon beradi.

Analitik ishlar amaliyotida haqiqatdagi natijalarni tasdiqlangan me‘yor va standartlar bilan taqqoslashda keng foydalaniladi (3.5-jadval), u mahsulot ishlab chiqarish resurslarining tejalishi yoki sarfi oshganligini aniqlash, ulardan ishlab chiqarish jarayonida foydalanish samaradorligini baholash, mahsulot chiqishining o‘shishi va uning tannarxini pasaytirishda foydalanilmagan imkoniyatlarni aniqlash uchun zarur.

**Korxonaning material resurslaridan foydalanilishiga oid ma‘lumotlar**

Resurslar turi	Resurs xarajatlari, t		Me‘yordan og‘ishish (+; -)	
	me‘yor o‘yicha	haqiqatda	mutlaq	foizda
Neft mahsulotlari	600	615	+15	+2,5
Xom ashyo	1200	1176	-24	-2,0
Yonilg‘i	2500	2750	+250	10,0
va hokazo				

Iqtisodiy tahlilda ham haqiqatda erishilgan natijalarni o‘tgan davr ma‘lumotlari bilan taqqoslash juda ko‘p qo‘llaniladi. Bu o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlar o‘zgarishlariga oid sur‘atlarni baholashga va iqtisodiy jarayonlar rivojlanishi tendensiyalari va qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi.

## Asosiy ko'rsatkichlar dinamikasi

Yillar	Mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi		Ishchilar soni		Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot	
	mln so'm	bazis yilga nisbatan % da	kishi	bazis yilga nisbatan % da	ming so'm	bazis yilga nisbatan % da
2006	830	–	1094	–	758,7	–
2007	910	9,6	1087	–0,7	837,2	+10,3
2008	930	2,2	1075	–1,2	865,1	+3,3
2009	1150	1,2	1064	–1,1	1080,8	+24,9
2010	1200	4,3	1000	–6,1	1200,0	+11,0

3.6-jadvaldan ko'rinib turibdiki, mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'sish, ishchilar soni esa kamayish tendensiyasiga ega. Bu o'sish va kamayish mehnat unumdorligining bazis yilga nisbatan ortishiga sabab bo'lgan.

Korxonada tegishli ko'rsatkichlarni texnika, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil qilish sohasida erishilgan eng yaxshi natijalar bilan taqqoslash biznes samaradorligini oshirish zaxiralarini izlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Bunda ichki korxonalar va korxonalararo taqqoslash bo'lishi mumkin. Korxonaning ichida ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini uning alohida segmentlari yutuqlari bilan taqqoslash olib boriladi va ularning muvaffaqiyati sabablari o'rganiladi. Korxonalararo qiyosiy tahlil jarayonida tahlil qilinayotgan korxonaning ko'rsatkichlari mavjud eng yaxshi natijalarga, xo'jalik yuritishning bir xil boshlang'ich sharoitlariga ega yetakchi korxonalar ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. Tahlil qilinayotgan korxonaning faoliyat natijalarini raqobatdosh korxonalar ma'lumotlari bilan taqqoslash katta ahamiyat ega.

Korxonalararo taqqoslash quyidagi maqsadda olib boriladi:

- korxonalar va o'xshash korxonalaridagi faoliyat natijalari qanday nisbatlanishini rahbarlarga ko'rsatish;
- biznesning kuchli va kuchsiz tomonlariga rahbarlar e'tiborini jalb qilish;
- korxonaning faoliyat samaradorligini baholash va uning strategik va taktik siyosatiga tuzatishlar kiritish uchun obyektiv baho berish.

Korxonalararo qiyosiy tahlil sohasida eng so'nggi yutuq bu –

benchmarking. Bu nafaqat xususiy sohaning, balki boshqa sohalardagi fan va amaliyot yutuqlariga asoslangan yetilib kelayotgan muammolar haqida oldindan ogohlantiruvchi tizimdir. U raqobatda ustunlikka erishish va uni saqlash uchun talab qilingan axborotlarni olish instrumenti sifatida foydalaniladi. *Benchmarking* korxonalar va yetakchilar o'rtasida erishilgan natijalardagi tafovut mohiyatini tushunishga ko'maklashadi. Menejerlarni yangiliklarni izlashga yanada undaydi, innovatsion faoliyat uchun baza hosil qiladi. Yuqori rahbariyatni xususiy biznesda strategik va taktik boshqaruv qarorlari bo'yicha ilg'or qarorlar qabul qilishga undaydi, mahsulot va xizmatlar bozorida yetakchi o'rin egallashga ko'maklashadi.

Korxonalarni taqqoslash bevosita va bilvosita bo'lishi mumkin. Raqobat va tijorat siri tufayli raqobatdosh korxonalar kamdan kam axborot ayirboshlashadi. Shuning uchun bir korxonaning holati bilan boshqasini o'rtasida bevosita taqqoslash o'tkazish doimo ham mumkin bo'lmaydi – odatda, muayyan soha bo'yicha e'lon qilingan o'rtacha statistik ma'lumotlarga yoki aksionerlik jamiyati va mas'uliyati cheklangan jamiyat hisobotiga asoslangan bilvosita taqqoslash bilan cheklanishga to'g'ri keladi.

Tahlil qilinayotgan korxonalar ko'rsatkichlarining haqiqatdagi darajasini soha bo'yicha (vazirlik, birlashma, kontsern) o'rtacha ko'rsatkichlar bilan qiyoslash ham iqtisodiy tahlilda katta ahamiyat ega. Bunday taqqoslash tahlil qilinayotgan korxonaning ushbu sohaning boshqa xo'jalik subyektlari o'rtasida reytingini aniqlash, korxonaning rivojlanishi darajasini yanada to'liq va obyektiv baholash, uning xo'jalik faoliyati natijalarini belgilovchi umumiy va o'ziga xos omillarni o'rganish, operatsion va moliyaviy risk darajasini baholash uchun zarur.

Taqqoslashda parallel va dinamik qatorlarni qiyoslash turli ko'rsatkichlar o'rtasida aloqa shakllari va yo'nalishlarini aniqlash va asoslash uchun foydalaniladi. Shu maqsadda ko'rsatkichlardan birini tavsiflovchi raqamni o'suvchi yoki kamayuvchi tartibda ranjirlash va shunga bog'liq ravishda boshqa tadqiq etilayotgan ko'rsatkichlarni qay tarzda o'zgarishini ko'rib chiqish zarur.

3.7-jadvalda qishloq xo'jalik ekinlari va tuproq hosildorligi bo'yicha tumanning o'nta fermer xo'jaligiga oid ranjirlangan ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu ma'lumotlarni o'rganish o'rganilayotgan ko'rsatkichlar o'rtasida chambarchas aloqa mavjudligini tasdiqlaydi: tuproq sifati oshganda don ekinlari hosildorligi o'sadi va aksincha.

**Don ekinlari hosildorligining tuproq sifatiga bog'liqligi**

Xo'jalik nomeri	Tuproq sifati, ball	Hosildorlik, s/ga
1	31	40
2	32	42
3	33	43
4	34	43
5	35	44
6	36	44
7	37	46
8	38	47
9	39	48
10	40	48

Boshqaruv qarorlarining turli variantlarini qiyoslash oldindan tahlilda reja va boshqaruv qarorlari asoslangan holda keng qo'llaniladi. Qaror qabul qilishda uning barcha ehtimoliy variantlarini ko'rib chiqish va qo'yilgan maqsadlarga yanada samarali usulda erishilishini ta'minlovchi eng yaxshi variantini tanlash uchun zarur.

Turli ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini tadqiq qilinayotgan vaqt davri uchun qiyoslash iqtisodiy tahlilda aniq sharoit va vaqt intervalida iqtisodiy qonunlarning namoyon bo'lish tavsifini o'rganish uchun foydalaniladi. Misol uchun, mehnat unumdorligining oshib borish qonuni mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarini mehnat haqi o'sish sur'atidan yuqoriroq bo'lishini hamda shu tartibda davom etishini talab qiladi. Korxonaning iqtisodiy barqaror rivojlanishi ta'minlash uchun korxonada tushumining o'sish sur'atlari uning aktivlarining o'sish sur'atlaridan, foydasining o'sish sur'atlari esa – tushum o'sish sur'atlaridan yuqoriroq bo'lishini talab qiladi. Agar bu qonunga doimo rioya qilinsa, u holda korxonada o'zining bozor pozitsiyasini mustahkamlash uchun yaxshi istiqbolga ega yoki aksincha.

Turli vaqt davrlari uchun ayni bir ko'rsatkichning o'sish sur'atlarini qiyoslash resurslardan turli vaqt kesimida (yil, kvartal, oy, kun, soat) foydalanish to'liqligini baholashga imkon beradi. Misol uchun, agar o'rtacha soatlik ishlab chiqarish o'sish sur'ati o'rtacha kunlik ishlab chiqarish o'sish sur'atidan oshsa, u holda bu ish vaqtining ichki smena yo'qotishlari o'sishidan guvohlik beradi. Agar kunlik ishlab chiqarish o'sish sur'ati o'rtacha yillik ishlab chiqarish o'sish sur'atidan yuqori bo'lsa, u holda bu kun bo'yi rejadan ortiqcha ish vaqti yo'qotishlariga izoh bo'la oladi.

Omillarning ta'sirini hisoblash uchun omillarni faoliyat boshlashidan oldingi va so'nggi holati o'zaro taqqoslanadi.

### 3.7. Iqtisodiy tahlilda ko'p o'lchovli taqqoslash

Ko'p o'lchovli qiyosiy tahlil korxonalar faoliyati natijalarini kompleks yoki umumiy baholash uchun zarur. Korxonaning moliyaviy risk darajasini baholash uchun ko'p o'lchovli tahlilni yuqori turuvchi boshqaruv organlari, shuningdek, investorlar va banklar amalga oshiradi.

Korxonalar faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi baholash odatda barcha ko'rsatkichlar bo'yicha olib boriladi. Biroq bunday kompleks baholashni amalga oshirish ancha murakkab. Misol uchun, tahlilga qilinayotgan korxonada mehnat unumdorligi darajasi bo'yicha boshqalar o'rtasida birinchi o'rinni egallaydi, ishlab chiqarish tannarxi bo'yicha – uchinchi, rentabellik darajasi bo'yicha – beshinchi va hokazo.

Xo'jalik faoliyati natijalarining bir xil baholanishini ta'minlash uchun «o'rinlar summasi» metodiga asoslangan integral ko'rsatkichlarni hisoblash algoritmi keng qo'llaniladi. Lekin bu metodika jiddiy nuqsonga ega: ularda muayyan ko'rsatkichlar salmog'i va ularning darajasidagi farq hisobga olinmaydi.

Tahlilda Evklid masofalari metodida tuzilgan ko'p o'lchovli qiyosiy tahlildan foydalanish yanada mos va istiqbolli yondashuv hisoblanadi. U har bir korxonaning nafaqat mutlaq ko'rsatkichlar kattaliklarini, balki ularning etalon korxonaning ko'rsatkichlariga yaqinlik darajasini hisobga olishga imkon beradi.

Ko'p o'lchovli qiyosiy tahlil masalalari yechimining amaliy jihatini ko'rib chiqamiz.

*1-bosqich.* Tizim ko'rsatkichlari asoslanadi, ular bo'yicha korxonalar xo'jalik faoliyati natijalari baholanadi, bu ko'rsatkichlar bo'yicha ma'lumotlar jamlanadi va boshlang'ich ma'lumotlar matritsasi shakllanadi (3.8-jadval). Boshlang'ich ma'lumotlar ham korxonaning muayyan sanaga ahvolini hamda korxonaning faoliyat dinamikasini tavsiflovchi sur'at ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi va o'sish koeffitsiyentlari ko'rinishida keltirilgan moment ko'rsatkichlari shaklida bo'lishi mumkin. Bir vaqtning o'zida ham moment, ham sur'at ko'rsatkichlarini o'rganish mumkin.



## Boshlang'ich ma'lumotlar matritsasi

Korxonalarining nomeri	Joriy likvidlik koeffitsiyenti	TMZning aylanuvchanlik koeffitsiyenti	Joriy aktivlar rentabelligi, %	Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti	O'z kapitalining TMZdagi ulushi, %
1	1,8	3,2	22	0,75	16
2	2,0	2,5	26	0,62	26
3	1,5	2,8	25	0,55	25
4	1,7	2,6	38	0,68	30
5	1,4	2,7	16	0,58	0
Solishtirma koeffitsiyent (K)	1,0	1,5	2,0	1,3	1,6

*2-bosqich.* Boshlang'ich ma'lumotlar jadvalida har bir grafada maksimal element aniqlanadi va birlik sifatida qabul qilinadi. Keyin esa bu grafaning barcha elementlari ( $a_{ij}$ ) etalon korxonaning – ( $\max a_{ij}$ ) maksimal elementiga bo'linadi. Natijada jadvalda keltirilgan matritsa standartlashtirilgan koeffitsiyentlar ( $x_{ij}$ ) hosil qilinadi:

$$X_{ij} = a_{ij} / \max a_{ij}$$

Standartlashtirilgan koeffitsiyentlar matritsasi ( $X_{ij}$ )

Korxonalarining nomeri	Joriy likvidlik koeffitsiyenti	TMZning aylanuvchanlik koeffitsiyenti	Joriy aktivlar rentabelligi, %	Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti	O'z kapitalining TMZdagi ulushi, %
1	0,9	1,00	0,58	1,00	0,53
2	1	0,78	0,68	0,83	0,87
3	0,75	0,88	0,66	0,73	0,83
4	0,85	0,81	1,00	0,91	1,00
5	0,7	0,84	0,42	0,77	0,00

Etalon korxonaga, odatda, bir sohaga oid turdosh obyektlar majmuidan shakllanadi. Biroq bu etalon korxonani faoliyatning turli sohalariga oid korxonalar majmuasidan tanlash imkoniyatlarini istisno qilmaydi, chunki ko'plab moliyaviy ko'rsatkichlar turdosh xo'jalik yuritish subyektlari uchun ham taqqoslanuvchan sanaladi.

Agar iqtisodiy tomondan ko'rsatkichning minimal qiymati yaxshi ahamiyat hisoblansa u holda hisoblash shkalasini o'zgartirish lozim.

3-bosqich. Koordinat matritsaning barcha elementlari kvadratga koʻtariladi. Agar masala koʻrsatkichlarning turli salmogʻini hisobga olgan holda yechilsa, olingan kvadratlar mutanosib solishtirma koeffitsiyentlar kattaliklariga belgilangan ekspert yoʻli bilan koʻpaytiriladi ( $R$ ), soʻngra olingan natijalar qatorlar boʻyicha joylanadi (3.10-jadval):

$$R = K_1x_{j1}^2 + K_2x_{j2}^2 + \dots + K_nx_{jn}^2$$

3.10-jadval

### Korxonalar faoliyatining qiyosiy reyting baholash natijalari

Korxonalar tartibraqami	Koʻrsatkichlar nomeri						Oʻrni
	1	2	3	4	5	$R_j$	
1	0,810	1,0	0,335	1,0	0,284	4,735	III
2	1,0	0,610	0,468	0,683	0,751	4,942	II
3	0,563	0,766	0,433	0,538	0,694	4,387	IV
4	0,723	0,660	1,0	0,822	1,0	6,381	I
5	0,490	0,712	0,177	0,598	0,0	2,690	V

4-bosqich. Olingan reyting baho ( $R_j$ ) ranjir boʻyicha joylanadi va har bir korxonaning reytingi aniqlanadi. Bu holda eng katta summaga mos kelgan korxonalar birinchi oʻrinni oladi.

Koʻrib chiqilgan koʻp oʻlchovli qiyosiy tahlil metodikasining afzaligi shundaki, u korxonaning ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyati kabi murakkab hodisani baholashda kompleks koʻp oʻlchovli yondashuvga tayanadi, barcha raqobatdosh korxonalar real yutuqlarini va ularning etalon korxonalar koʻrsatkichlariga yaqinlik darajasini hisobga oladi.

### 3.8. Koʻrsatkichlarni taqqoslanma koʻrinishga keltirish usullari

Tahlilda rioya qilish muhim shartlaridan biri – koʻrsatkichlarning taqqoslanuvchanligini taʼminlashdir. Chunki faqat sifat jihatidan bir xil kattaliklarni qiyoslash mumkin.

Koʻrsatkichlarning taqqoslanuvchan emasligi turli sabablarga koʻra kelib chiqishi mumkin: turli narxlar mavjudligi, faoliyati hajmi; strukturaliy oʻzgarishlar; mahsulotlar sifati bir xil emasligi; taqqoslanayotgan koʻrsatkichlar uchun tanlangan vaqt kesimi har xilligi; faoliyatning bir xil boʻlmagan boshlangʻich sharoiti (texnik, tabiiy, iqlim va boshqalar); koʻrsatkichlarni hisoblashning usullari turlichaligi; korxonalar hisob siyosatining oʻzgarishi bilan va boshqalar. Oʻrganilayotgan koʻrsatkichlar

taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun yuqorida sanalgan omillar bo'yicha ularni yagona bazaga olib kelish zarur.

Birinchi navbatda barcha qiymat ko'rsatkichlarning kattaligiga ta'sir ko'rsatuvchi (ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar qiymati, tushum, tannarx, foyda, material xarajatlari hajmi, zaxiralar, asosiy vositalar va boshqalar) inflyatsiya bilan aloqadorlikda narx o'sishini e'tiborga olmoq zarur. Ushbu omilning ta'sirini xolislantirish uchun taqqoslanayotgan ko'rsatkichlar bir xil narxda ifodalanadi.

Misol uchun, yalpi mahsulotlar chiqarish taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun uning hisobot va bazis davrlardagi natura hajmi bazis davr narxlarida ifodalanadi:

$$I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

bu yerda:  $q_1$  va  $q_0 - i$  – ko'rinishdagi mahsulotlarning mos ravishda hisobot va bazis davrlardagi ishlab chiqarishning miqdor hajmi;

$p_0 - i$  – ko'rinishdagi mahsulotlarning bazis davrdagi narxi.

Bizning misolimizda (3.11-jadval) haqiqatdagi yalpi mahsulotlar chiqarishning o'sishi quyidagiga teng:

$$\Delta YaM_q = \frac{1060 - 970}{970} \times 100 = 9,3\%.$$

Agar u turli qiymatli baholashni e'tiborga olmay aniqlansa, u holda o'sishning orttirma ko'rsatkichini olamiz:

$$\Delta YaM_{pq} = \frac{1154 - 970}{970} \times 100 = 19\%.$$

3.11-jadval

### Mahsulot ishlab chiqarish hajmi

	O'tgan davr			Hisobot davr			Hisobot davri uchun bazis davr narxlarida ishlab chiqarish hajmi		
	miqdor, dona	narx, so'm	summa, ming so'm	miqdor, dona	narx, so'm	summa, ming so'm	miqdor, dona	narxi, so'm	summa, ming so'm
A	10 000	27,25	272,5	12 000	30	360	12000	27,25	327
B	5000	37,50	187,5	6000	39	234	6000	37,50	225
D	20000	25,50	510,0	20000	28	560	20000	25,50	510
va b.									
Jami	–	–	970,0			1154,0			1060,0

Korxonaning faoliyat ko'lamidagi o'zgarishlar tufayli ko'plab ko'rsatkichlar o'zaro taqqoslanmas bo'lishi mumkin. Misol uchun, agar hisobot yili mahsulot ishlab chiqarish xarajati summasini bazis davrdagi mazkur ko'rsatkich ( $\sum q_0 b_0 + a_0$ ) bilan taqqoslasak, u holda ushbu ko'rsatkichlarning farqlanishi nafaqat mahsulotlar tannarxi darajasining o'zgarishi bilan, balki hajmidagi mahsulot ishlab chiqarish miqdori o'zgarishlari bilan ham shartlangan bo'ladi. Xarajatlarni taqqoslanuvchan ko'rinishga olib kelish uchun hajmli omillar ta'sirini xolislantirish zarur. Buning uchun bazis davr xarajatlarning o'zgaruvchan summasini hisobot davrida haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmiga qayta hisoblash va shundan so'ng buni hisobot davr xarajatlari summasi bilan taqqoslash zarur (3.12-jadval):

3.12-jadval

### Mahsulot hajmiga o'zgaruvchan xarajatlar ta'sirini neytrallash

Mahsulotlar turi	Mahsulotlar birligiga o'zgaruvchan xarajatlar, ming so'm		Hisobot davrida mahsulot ishlab chiqarishning haqiqatdagi hajmi, dona	Hisobot davri haqiqatdagi ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar summasi, mln so'm	
	$b_0$	$b_1$		$q_1 b_0$	$q_1 b_1$
A	25	22	12000	300	264
B	33	30	6000	198	180
Jami	—	—	—	498	444

Doimiy xarajat summasi: o'tgan davr – 300 mln so'm;  
hisobot davri – 320 mln so'm.

$$I_b = \frac{\sum q_1 b_1 + a_1}{\sum q_1 b_0 + a_0}; (444 + 320) \times 100 / (498 + 300) = 95,7\%$$

bu yerda:  $b$  –  $i$ - ko'rinishdagi mahsulotlar birligiga to'g'ri keladigan o'zgaruvchan xarajatlar;

$a$  – mahsulot hajmiga bog'liq bo'lmagan, lekin o'rganilayotgan davrlar uchun mahsulot ishlab chiqarishga tegishli doimiy xarajatlar.

Sifat omili ta'sirini xolislantirish uchun mahsulotlar hajmi miqdorini mos ravishda standart sifat ko'rsatkichiga nisbatan qayta hisob-kitob qilinadi yoki standart sifatga keltiriladi. Misol uchun – standart sut yog'liligi holatining mahsulot hajmi o'zgarishiga ta'siri (3.13-jadval).

**Sut sifatining uni ishlab chiqarish hajmi va tannarxiga ta'sirini  
neytrallash**

Ko'rsatkichlar	O'tgan davr	Hisobot davri	O'tgan davrga nisbatan hisobot davrida, %
Sut ishlab chiqarish xarajatlari, ming so'm	15 000	19 800	132
Sut yog'liligi, %	3,5	3,3	94,3
Bazis yog'lilik, %	3,4	3,4	100
Sut ishlab chiqarish hajmi, s:			
• haqiqatdagi yog'lilik bo'yicha	25 000	30 000	120
• bazis yog'lilik bo'yicha	25 735	29 117	113,1
1 ts sut tannarxi, so'm:			
• haqiqatdagi yog'lilik bo'yicha	600	660	110
• bazis yog'lilik bo'yicha	583	680	116,6

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, sut yog'liligini hisobga olgan holda hisoblangan ko'rsatkichlar sifat omilini xolislantirishsiz aniqlangan ko'rsatkichlardan jiddiy farq qiladi: sut ishlab chiqarish hajmi yog'lilik hisobga olinmagan holdagisi o'tgan yildan 20 % yuqori, bazis yog'lilikka qayta hisoblashda – 13,1 %ga. Uning yog'liligi hisobga olinmay haqiqatdagi sut tannarxi 660 so'mni tashkil etadi, bazis yog'lilikka qayta hisoblashda – 680 so'm. Birinchi holatda u 10 %ga, ikkinchisida – 16,6 %ga oshdi. Demak, sifat ko'rsatkichi asosida turli sifatdagi bir xil mahsulotlarni to'g'ri taqqoslash va o'rganish imkoniyati bo'lar ekan.

Iqtisodiy tahlilda mahsulotlarning jami mahsulot hajmi tarkibidagi salmog'i yoki strukturasi o'zgarishi ham mazkur ko'rsatkichlarni o'zaro taqqoslashda ayrim noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun taqqoslanayotgan ko'rsatkichlarni bir xil strukturaga keltirish uchun, haqiqatdagi mahsulot ishlab chiqarish hajmi bazis davr strukturasi qayta hisoblanishi zarur.

### Mahsulot ishlab chiqarish hajmi va strukturasi

Mahsulotlar turi	Baho, so'm	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, dona		Mahsulotning egallagan salmog'i, %		Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm			Farqi (+; -)
		Biznes-reja	Hisobot yili	Biznes-reja	Hisobot yili	Biznes-reja	Qayta hisoblangan mahsulot	Hisobot yili	
1	2	3	4	5	6	6	7	8	9
	$P_0$	$Q_0$	$Q_1$	$S_0$	$S_1$	$Q_0P_0$	$\Sigma Q_1P_0S_0/100$	$Q_1P_0$	8-7
A	30	5000	5300	22,3	22,6	150000	156813,6	159000	2186,4
B	20	7800	7940	34,8	33,8	156000	163142,4	158800	-4342,4
C	15	9600	10200	42,9	43,5	144000	150836,4	153000	2163,6
$\Sigma$	x	22400	23440	100	100	450000	470792,4	470800	7,6

Bu yerda:  $qp$  – mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmi;  
 $s$  – umumiy ishlab chiqarishda  $i$ - ko'rinishdagi mahsulotlarning solishtirma salmog'i;  
 $p$ , –  $i$ - ko'rinishdagi mahsulotlar narxi.

Keltirilgan misolda (3.14-jadval) ishlab chiqarish strukturasi o'zgardi va uning ta'sirida A va C mahsulotlar ulushi ortdi, B mahsulot esa kamaydi, natijada mahsulot ishlab chiqarish hajmi qiymat ifodasida 7,6 ming so'mga ortdi. Bu korxonada faoliyatining yanada obyektiv bahosi, chunki mehnat sig'imi bo'yicha uch mahsulot ham bir xil.

Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlarni taqqoslash uchun turli usullardan foydalaniladi. Misol uchun, mutlaq kattalik o'rniga o'rtacha yoki nisbiy kattaliklarni qo'llab qator hollarda ko'rsatkichlarning taqqoslanuvchanligiga erishish mumkin. Korxonalarining ishlab chiqarish bazasini hisobga olmasdan (mahsulot ishlab chiqarish hajmi, foyda summasi va boshqalar) mutlaq ko'rsatkichlarni qiyoslash mumkin emas. Lekin mutlaq kattaliklar o'rniga nisbiy, misol uchun, bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot, aktivlarning ming so'miga to'g'ri keladigan foyda summasi va shu kabilarni qo'llashimiz mumkin. Ushbu holda bunday taqqoslash butunlay to'g'ri sanaladi.

Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun tuzatish koeffitsiyentlari ham keng qo'llaniladi. Xususan, ko'rsatkichlarning metodik nomutanosibligiga nisbatan e'tiborli bo'lish

lozim. U nafaqat taqqoslash natijalarini, balki umuman voqelik ma'nosini o'zgartirib yuborishi mumkin. Misol uchun, fond qaytimi asosiy vositalarning jami summasi bo'yicha, ishlab chiqarishga mo'ljallangan asosiy vositalar bo'yicha yoki faqat ularning aktiv qismi bo'yicha hisoblanishi mumkin. Shuning uchun, xulosalar to'g'riligini ta'minlashda ularni hisoblash metodikasi bo'yicha ko'rsatkichlar bir xilligiga erishish lozim.

Ko'rsatkichlarni taqqoslashda ularning taqqoslanuvchanlik bo'yicha tabiiy-iqlim sharoitlarini ta'minlash juda muhim. Xususan, bu qishloq xo'jaligi uchun juda dolzarb masala sanaladi. Korxonalarining turli tabiiy-iqtisodiy zonalarda bo'lishi mahsulot etishtirishga, vaqtinchalik va doimiy xarajatlar darajasiga, mahsulotlar mehnat sig'imi va boshqalarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu omil bo'yicha ko'rsatkichlarning taqqoslanuvchanligini ta'minlash uchun iqlimiy va hududiy xususiyatlar bilan shartlangan ko'rsatkichlarning o'sish ulushi ajratiladi, keyin esa ularning ta'siri bartaraf etiladi.

Ayrim ko'rsatkichlarning mavsumiy tavsifiga e'tibor qaratish zarur. Misol uchun, tovar zaxiralari mavsumgacha jamlanadi, qishki davr uchun ozuqa zaxiralari yaratiladi, korxonaning ishchan faolligi davrida kapital aylanuvchanlik koeffitsiyenti o'sadi va shu kabilar.

Ayrim hollarda ko'rsatkichlarning taqqoslanuvchan emasligi korxonaning hisob siyosatidagi o'zgarishlari bilan ham kelib chiqishi mumkin. Xususan, amaldagi me'yoriy hujjatlar bir ma'noga ega ko'rsatkichlarni turli usullar bilan shakllantirish mumkinligiga yo'l qo'yadi. Misol uchun, asosiy vositalarga eskirish hamda nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblashning turli metod va usullarining mavjudligi; iste'mol qilingan ishlab chiqarish zaxiralari baholash metodini o'zgartirish (NIFO, FIFO, LIFO) va boshqalar.

Xulosa qilib aytganda, ko'rsatkichlarni taqqoslanuvchan shaklga keltirishning asosiy usullari ularni yagona bazisga keltirish yo'li bilan (o'rtacha va nisbiy kattalik, tuzatish) amalga oshirilgan ekan.

### **3.9. Mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash usuli**

Iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlarni o'rganish mutlaq miqdorlardan foydalanish bilan boshlanadi. Misol uchun, mahsulot ishlab chiqarish hajmi (natural va qiymat o'lchovlarida), tovar aylanish hajmi, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi, yalpi tushum, ishchilar soni va hokazo. Mutlaq ko'rsatkichlar boshqa hodisalarning o'lchamiga nisbatsiz miqdoriy o'l-

chovini aks ettiradi, nisbiy esa – kattaliklar o'rganilayotgan hodisa va kattaliklarning boshqa davr yoki boshqa obyekt bo'yicha olingan qandaydir boshqa hodisa yoki kattaliklarga nisbatini ifodalaydi.

Mutlaq miqdorsiz tahlil ishlarini amalga oshirib bo'lmaydi. Iqtisodiy tahlilda mutlaq miqdorlar voqelikni bilish, tushunish, o'qish va o'rtacha hamda nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblashda asosiy axborot bazasi bo'lib foydalaniladi. Shuningdek, mutlaq o'zgarish iqtisodiy tahlilda muayyan ko'rsatkichni avvalgi davrlarga nisbatan mutlaq miqdordagi farqlarini ko'rsatib beradi (3.15-jadval).

Nisbiy ko'rsatkichlar bir xil tur va mazmundagi ko'rsatkichlarni o'zaro nisbatini aniqlab foiz, koeffitsiyent, indeks ko'rinishida aks ettirib beradi. Ushbu usul reja bajarilishi, o'sish sur'atlari hamda salmoqlar asosida voqeliklarning tarkibiy tuzilish holati kabilarni o'rganishda keng qo'llaniladi (3.15-jadval). Nisbiy ko'rsatkichlar bir kattalikni boshqasiga bo'lish natijasida olinadi va u taqqoslash bazasiga qabul qilinadi. Bu reja, bazis yil, boshqa korxonaning, o'rtacha sohaviy ma'lumotlari va boshqalar bo'lishi mumkin. Nisbiy kattaliklar koeffitsiyentlar (baza 1) yoki foizlar (baza 100) shaklida ifodalanadi.

3.15-jadval

— tumanidagi «Mahsuldor» fermer xo'jaligi mulkining tahlili

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+, -)		
		Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Yil boshiga nisbatan %
1	Uzoq muddatli aktivlar	251184	73,7	265548	71,7	14364	-2,0	5,7
2	Joriy aktivlar	89545	26,3	104694	28,3	15149	2,0	16,9
	Shu jumladan:							
a	Tovar moddiy zaxiralar	7946	2,3	12216	3,3	4270	1,0	53,7
b	Pul mabaglari va kimmatli kogoslar	834	0,2	-	-		-0,2	0,0
d	Debitorlar	80765	23,7	92478	25,0	11713	1,3	14,5
	Balans aktivining jami	340729	100	370242	100	29513	0,0	8,7

Ushbu jadvalda «Mahsuldor» fermer xo'jaligining mulki ham mutlaq, ham nisbiy ko'rsatkichlar asosida hisob-kitob qilingan.

Xo'jalik faoliyati tahlilida nisbiy kattalikning turli shakllari qo'llaniladi: makoniy taqqoslash, rejaviy topshiriq, reja bajarilishi, dinamika, struktura, koordinatsiya, intensivlik, samaradorlik.



Makoniy taqqoslash nisbiy kattaligi ayni bir davr yoki bir vaqt momenti bo'yicha olingan turli obyektlarga tegishli ko'rsatkichlarning darajasini taqqoslash natijasida olinadi.

Rejaviy topshiriqni taqqoslash nisbiy kattaligi ko'rsatkichning joriy yil rejaviy darajasining o'tgan yil haqiqatdagi yoki 3-5 yil oldingi o'rtachasi darajasiga nisbatini o'zida aks ettiradi.

Reja bajarilishi nisbiy kattaligi – ko'rsatkichning hisobot davrining haqiqatdagi va rejaviy darajasi o'rtasida foizlarda ifodalangan nisbatida ifodalanadi.

Dinamika nisbiy kattaligi ma'lum vaqt oralig'ida ko'rsatkichlarning o'zgarishlarini tavsiflash uchun qo'llaniladi va joriy davr ko'rsatkichlari kattaliklarini uni oldingi davr (oy, kvartal, yil) darajasiga bo'lish yo'li bilan aniqlaydi. Ular o'sish sur'ati, deb aytiladi va odatda foiz yoki koeffitsiyentlarda ifodalanadi. Dinamikaning nisbiy kattaliklari bazis va zanjirli bo'lishi mumkin.

Struktura ko'rsatkichi – bu qismning umumdagi ulushi (solishtirma salmog'i) bo'lib, foiz yoki koeffitsiyentlarda ifodalanadi. Misol uchun, umumiy ekin maydonida donli ekinlar solishtirma salmog'i, korxonaning xodimlari umumiy miqdorida ishchilarning solishtirma salmog'i, korxonaning aktivlari shakllanishida o'z kapitalining solishtirma salmog'i va shu kabilar.

Koordinatsiya nisbiy kattaligi qism va umumiyning o'zaro nisbatini o'zida aks ettiradi, misol uchun asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismlari, o'z hamda qarz kapitali va boshqalar.

Intensivlik nisbiy kattaligi biror hodisaning muhit bilan mutanosiblikda rivojlanishi darajasini ko'rsatadi. Misol uchun, xodimlar va ishchilar tarkibida yuqori malakali ishchilar foizining oshib borishi va shu kabilar.

Samaradorlik nisbiy kattaligi – bu foydalilikni resurslar yoki xarajatlar bilan nisbatini ifodalab beradi. Misol uchun, mahsulot sotishdan olingan foydani ishlab chiqarish xarajatlarining bir birligiga to'g'ri kelishi va hokazo.

### **3.10. Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlardan foydalanish**

Iqtisodiy tahlilda xususiydan umumiyga, tasodifdan qonuniyatga o'tishda mutlaq, nisbiy ko'rsatkichlar bilan birgalikda o'rtacha miqdorlar asosida voqeliklarni o'rganish ham muhim rol o'ynaydi. Chunki ushbu usulda bir xil turdagi yalpi, ya'ni ko'p sonli iqtisodiy voqeliklar

matematik hisob-kitoblar bilan yagona o'rtacha miqdorga keltiriladi. Bu jarayonda bir turdagi yalpi voqeliklarning o'ziga xos xususiyati hamda jihatlariga jiddiy e'tibor qaratiladi. Chunki voqeliklarning har tomondan bir xil bo'lishi bu borada kelib chiqishi mumkin bo'lgan tasodifiy holatlarning oldini oladi. Natijada, o'rtacha miqdorlarning aniqligi yanada oshadi. O'rtacha miqdorlarni keltirib chiqarishda zaruriyat yoki talabga ko'ra turli xil hisob-kitob shakllari – o'rtacha arifmetik, o'rtacha kvadratik, o'rtacha xronologik, o'rtacha geometrik va shu kabilardan foydalaniladi. Bir turdagi ko'p sonli voqealarning o'rtacha miqdori va ularning o'zgarishini bilish o'rganilayotgan iqtisodiy jarayonlar rivojlanishining umumiy yo'nalishi hamda qonuniyligini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy tahlilda turli o'rtacha miqdorlar qo'llaniladi. Ular quyidagilardir (3.16-jadval):

3.16-jadval

**Iqtisodiy tahlilda qo'llaniladigan o'rtacha miqdorlar**

O'rtacha arifmetik (Oddiy)	$\bar{X} = \frac{X_1 + X_2 + \dots + X_n}{N} = \frac{\sum X}{N}$	X voqeliklar bir yoki teng marta takrorlangan paytda qo'llaniladi. Misol uchun, ishchilarning (N) o'rtacha ish haqini (X) topish.
O'rtacha arifmetik (Tortilgan)	$\bar{X} = \frac{X_1F_1 + X_2F_2 + \dots + X_nF_n}{F_1 + F_2 + \dots + F_n} = \frac{\sum XF}{\sum F}$	X <sub>1</sub> voqelik bir necha marta (F <sub>1</sub> ) takrorlansa, ular o'zaro ko'p marta qo'shib hisoblanmay, takrorlanish miqdoriga X <sub>1</sub> F <sub>1</sub> ko'paytirilib topiladi. Natijani esa takrorlanishlar (∑F) soniga bo'linadi. Misol uchun, 20 kishining (F <sub>1</sub> ) har biri 50 kg dan paxta (X <sub>1</sub> ) terdi, 40 kishi (F <sub>2</sub> ) esa 60 kg dan paxta (X <sub>2</sub> ) terdi. Har bir kishi o'rtacha qancha paxta terganligi aniqlanadi.
O'rtacha xronologik	$\bar{X} = \left(\frac{1}{2}x_1 + x_2 + \dots + \frac{1}{2}x_N\right)/(N - 1)$	Voqeliklarni sodir bo'lish intervallari bir xil bo'lganligi inobatga olinib, muayyan davrdagi o'rtacha aniqlanadi. Misol uchun, ombordagi mahsulotlarning oy oxiriga yoki boshiga qoldiqlarini o'rtacha miqdorlari topiladi.
O'rtacha geometrik	$\bar{X} = \sqrt[N]{X_1 * X_2 * \dots * X_n}$	Voqeliklar o'zgarishi koeffitsiyentlarda aniqlanib, koeffitsiyentlar asosida o'rtacha miqdor topiladi. Misol uchun, baho o'zgarishlarining o'rtacha o'zgarishi aniqlanadi.
O'rtacha kvadratik	$\bar{X} = \sqrt{\frac{\sum X^2}{N}}$	Oddiy arifmetik o'rtachani yanada aniqlikda hisoblab topish uchun zarur.

Iqtisodiy tahlilda oʻrtacha miqdordan foydalanishda ommaviy maʼlumotlarga asoslangan holda hodisalarning umumlashma tavsifini berishini hisobga olish lozim. Ularning kuchi ham, nuqsoni ham shunda. Koʻpincha yomon boʻlmagan umumiy oʻrtacha koʻrsatkichlar ichida yomon ishlovchi brigada, sex va boshqa xoʻjalik boʻlinmalari natijalari yashirin boʻladi. Oʻrtacha olingan maʼlumotlarda korxonaning alohida segmentlari yutuqlari ham koʻrinmaydi. Shuning uchun tahlilda ularni oʻrtacha guruh, ayrim hollarda esa individual koʻrsatkichlar bilan toʻldirib, oʻrtacha miqdor mazmunini yoritish zarur.

### 3.11. Guruhlashtirish usuli

Iqtisodiy tahlil korxonada faoliyatida koʻp sonli voqeliklarni guruhlashtirish usuli bilan tartibga solib oʻrganadi. Bunda voqeliklarning ijtimoiy-iqtisodiy tabiati chuqur tadqiq etilib, ularning bir turdagi xususiyatlari, jihatlari va miqdorlari aniqlanib, shu mezonlar boʻyicha guruhlar va kichik guruhlar ajratiladi. Taʼkidlash kerakki, voqeliklar tasodifiy belgilariga koʻra guruhlariga boʻlinmaydi. Bu holat tahlil natijalariga jiddiy taʼsir etadi.

Voqeliklarning tashkil etuvchi tarkib, tuzilish hamda tartib, ularning oʻzgarish sababi hamda oʻzgartiruvchi asosiy omillarining birgalikda yuzaga chiqishi hamda oʻzaro bogʻliqligi asosida koʻrsatkichlarni guruhlashtirish uchun ilmiy asoslangan belgilar topiladi. Xoʻjalik jarayonlarini belgilar boʻyicha guruhlariga ajratish bilan har bir guruhga tegishli boshqa voqeliklarni aniqlash, oʻrganish, ularning oʻziga xos tomonlarini topish hamda guruhdagi turli voqeliklarni oʻzaro aloqalari, bogʻliqliklari va taʼsirini bilish, shu asosda guruh boʻyicha bir necha jarayonlarning birgalikdagi rivojlanishining yoʻnalishi hamda qonuniyligi aniqlanadi.

Demak, korxonada faoliyatidagi voqeliklarning tuzilishi va oʻzaro bogʻliqliklarini oʻrganish maqsadida barcha koʻrsatkichlarni ilmiy asoslangan belgilariga koʻra ajratib, ajralgan muayyan boʻlakka tegishli voqeliklarni alohida tarzda oʻrganish usuli guruhlashtirishning mazmunini tashkil etadi. Shu joyda taʼkidlab oʻtish kerakki, alohida olingan guruhlarini oʻrganish natijasida olingan xulosalar iqtisodiy tahlilda belgilab olingan umumiy maqsad va vazifalardan kelib chiqib sintez qilinadi.

Iqtisodiy tahlilda guruhlashtirish maqsadi va vazifasiga koʻra: tipologik, tuzilish va omilli guruhlariga ajratiladi.

*Tipologik guruhlashtirish* – bir turdagi voqeliklarni umumiy belgi boʻyicha boʻlaklarga ajratishdir. Misol uchun, korxonalarni mulkchilik

shakli bo'yicha (davlat, qo'shma, AJ, xususiy va shu kabilar) yoki korxonadagi barcha xodimlarni (asosiy va yordamchi ishchilar, injener-texnik xodimlar, xizmatchilar va shu kabilar) kategoriyalari bo'yicha guruhlashtirish.

*Tuzilish bo'yicha guruhlashtirish* – ko'rsatkichlarni ichki tuzilishi va ularning alohida qismlari mutanosibligini o'rganishga qaratilgan. Umumiy ishchilar tarkibida – ishchilarning malakasi, ma'lumoti, ish staji, yoshi, jinsi va boshqa belgilari bo'yicha o'rganish ushbu guruhlashtirishga misol bo'la oladi.

*Omili (analitik) guruhlashtirish* natijaviy ko'rsatkichga (oqibat) ta'sir qiluvchi omil (sabab) bo'yicha tashkil qilinadi. Bunday analitik guruhlashtirishda voqeliklarning bir-birlariga bog'liqliklarini o'rganish maqsadida ko'rsatkichlar birinchisi ikinchisini keltirib chiqaruvchi tartibda tuziladi. Ya'ni birinchi ko'rsatkich ikkinchi ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omil, o'z navbatida ikkinchi ko'rsatkich birinchi ko'rsatkich ta'sirining natijasidir. Misol uchun, guruhdagi xodimlarning ish staji ularning oylik maoshi o'zgarishiga ta'sir etadi yoki ishlab chiqarish jarayonini texnik va texnologik jihatdan yangilash har bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdorini oshirishga keskin ta'sir etadi va shu kabilar.

Ta'kidlash kerakki, har bir alohida olingan guruhdagi omil hamda natija ko'rsatkichlari, boshqa guruhdagi xuddi shunday ko'rsatkichlardan farq qilishi mumkin. Ya'ni, birinchi guruhdagi omil ko'rsatkichi ikkinchi guruhda natija ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Demak, omil va natijani ifodalovchi ko'rsatkichlar guruhlar bo'yicha o'zgaruvchan tavsif kasb etadi.

3.17-jadval

### Texnik va texnologik yangilanish bo'yicha korxonalarni guruhlashtirish

Texnik va texnologik yangilanish bo'yicha korxonalarni guruhlari	Guruhdagi korxonalar soni, dona	Har bir ishchiga to'g'ri keladigan yangilanish xarajatlarining o'rtacha miqdori, ming so'm	Har bir ishchi ishlab chiqargan mahsulotlarning o'rtacha miqdori, mln so'm
30 mln so'mgacha	10	404	11
30–60	15	670	17
60–90	18	798	26
90 dan yuqori	20	934	37

3.17-jadvalda keltirilgan parallel qatorlardan farqli ravishda – jadvalda guruhlangan material o'rganilayotgan hodisalar o'rtasida o'zaro aloqa yanada yaqqol aks ettiradi. Guruhlashda ko'rsatkichlarning individual kattaliklari o'rtacha guruhlarini almashtiradi. Buning natijasida boshqa omillarning noaniq ta'siri bilan kelib chiqqan turli tasodifiy og'ishlar o'zaro qoplanadi, shuning uchun o'zaro aloqa yanada aniq hisoblanadi.

Shunday qilib, axborotlarni to'g'ri guruhlash ko'rsatkichlar o'rtasida bog'liqlikni, o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini yanada chuqur anglash, tahlilning materiallarini tizimlashtirish, ularning asosiysi, xarakterli va tipiklarini ajratishga imkon beradi.

Korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish uchun guruhlashtirish usulini qo'llashda muayyan talablar e'tiborga olinishi shart. Misol uchun, tipologik guruhlar tuzishda iqtisodiy qonun-qoidalarga asoslangan guruhlar tuzishga intilish lozim.

Tuzilish bo'yicha va omilli guruhlashtirishda esa – guruhlar oralig'i imkon qadar bir-biriga mos bo'lishi zarur. Shuningdek, guruhlar kichik sondan, yuqoriga borish tartibida tuzilishi, tahlil natijalarining aniqligini ta'minlash maqsadida guruhlar orasidagi intervallar yaqinroq olinishi, dastlabki va oxirgi guruh chegarasi ochiq, qolgan oraliq guruhlar chegarasi yopiq, ya'ni boshlang'ich va oxirgi guruh chegaralari aniq bo'lishi, barcha o'rganiladigan obyektlar soni tuzilgan guruhlarga imkon qadar teng taqsimlanishiga rioya qilinishi kerak.

Ushbu ko'rsatib o'tilgan talablarga amal qilinishi iqtisodiy tahlil natijalarini to'g'ri va aniq bo'lishida muhim ahamiyatga ega.

### **3.12. Iqtisodiy tahlilda balans usuli**

Balans usuli o'zaro bog'liq va tenglangan iqtisodiy ko'rsatkichlarning ikki guruhi mutanosibliklarini aks ettirish uchun xizmat qiladi. Bu usul buxgalterlik hisobi va rejalashtirish amaliyotida keng tarqalgan. Lekin u iqtisodiy tahlilda ham muayyan ahamiyat kasb etadi, xususan, korxonaning mehnat, moliyaviy resurs, xomashyo, yonilg'i, material, asosiy ishlab chiqarish vositalari va boshqalar bilan ta'minlanganligi tahlilida keng foydalaniladi. Misol uchun, korxonaning mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi aniqlash maqsadida, mehnat resurslari bo'yicha balans tuziladi. Unda bir tomondan, mehnat resurslariga bo'lgan ehtiyoj, boshqa tomondan – ularning haqiqatdagi mavjudligi ko'rsatiladi. Mehnat resurslaridan foydalanish tahlilida ish vaqtining ehtimoliy

fondi haqiqatdagi ishlangan soatlar miqdori bilan taqqoslanadi. Chorva hayvonlarining ozuqa bilan ta'minlanganligini aniqlash uchun ozuqa balansi ishlab chiqiladi, Unda bir tomondan, ozuqaga bo'lgan rejaviy ehtiyoj ko'rsatilsa, boshqa tomondan – uning haqiqatda mavjudligi ko'rsatiladi. Korxonaning to'lov qobiliyatini aniqlash uchun to'lov balansi tuziladi, unda to'lov mablag'lari va to'lov majburiyatlari o'zaro taqqoslanadi.

Qo'shimcha vositalar sifatida iqtisodiy tahlilda balans metodi natijaviy ko'rsatkichlar kattaliklari o'sishiga turli omillarning ta'siri aniqlash to'g'riligini tekshirish uchun foydalaniladi. Determinatsiyalashgan tahlilda alohida omillarning ta'sir kattaliklari algebraik summasi natijaviy ko'rsatkichning umumiy o'sish kattaligiga mos kelishi lozim.

Balans usuli additiv omilli model tuzishda foydalanilishi mumkin. Misol uchun, tovar balansi  $T_a = T_{yb} + T_k - T_{yo}$ .

3.18-jadval

### Tovar aylanish hajmi tahlili

Ko'rsatkichlar	Tovar hajmi, mln so'm		Rejadan farqi (+; -)	Tovar aylanishi dinamikasiga ta'siri (+; -)
	Reja	Haqiqatda		
Yil boshiga tovar zaxiralarining qoldig'i ( $T_{yb}$ )	104	130	+26	+26
Yil davomida tovarlarning kirimi ( $T_k$ )	1200	1298	+98	+98
Tovarlar yil oxiriga qoldig'i ( $T_{yo}$ )	50	57	+2	-2
Tovar aylanishining hajmi ( $T_a$ )	1254	1371	+117	+117

Ba'zan balans usuli alohida omillarning natijaviy ko'rsatkichning o'sishiga ta'sir kattaliklarini aniqlash uchun qo'llaniladi. Masalan, uch omillarning ikkitasining ta'siri ma'lum bo'lsa, u holda uchinchi ta'sirini natijaviy ko'rsatkichning umumiy o'sishidan dastlabki ikki omillarning ta'siri natijasini chiqarib tashlab aniqlash mumkin.

### 3.13. Iqtisodiy tahlilda grafik usuldan foydalanish

Grafiklar ko'rsatkichlar va sonlarning geometrik belgilar (chiziqlar, to'g'ri burchaklar, aylanalar) yoki shartli-badiiy figuralar yordamida masshtabli tasvirini o'zida aks ettiradi. Ular katta illyustrativ ahamiyatga ega. Ular vositasida o'rganilayotgan material yanada tushunarli bo'ladi.

Tahlilda grafiklarning analitik ahamiyati katta. Jadval materialidan farqli ravishda grafik o'rganilayotgan hodisaning holati yoki rivojlantirishiga oid umumlashma tasvir beradi. Bu bilan raqamli axborot vositasida mavjud qonuniyatlarni ko'rib qayd qilish imkoniyati mavjud bo'ladi. Grafikda o'rganilayotgan ko'rsatkichlarning tendensiyalari va aloqa yanada ravshan kuzatiladi.

Iqtisodiy tahlilda axborotlarni grafik shakliga keltirishda asosan diagrammalar qo'llaniladi. O'z shakli bo'yicha ular ustunli, chiziqli, aylana, zanjirli, nuqtali, silindrik, konus, piramida va boshqa ko'rinishlarda bo'ladi. Mazmuniga ko'ra diagrammalar taqqoslash, strukturali (sektorli), dinamik, aloqa grafigi, nazorat grafigi tarzida farqlanadi.

*Taqqoslash diagrammalari* turli obyektlarni qandaydir ko'rsatkich bo'yicha nisbatini ko'rsatadi. Ko'rsatkichlarni taqqoslash uchun yanada oddiy ko'rgazmali grafiklardan, ustunli va chiziqli diagrammalardan foydalaniladi. Ularni tuzish uchun to'g'ri burchakli koordinat tizimlari qo'llaniladi. Ustunli diagrammalarda absissa o'qlari barcha obyektlar uchun bir xil hajmda ustunlar asosiga joylashtiriladi. Konus, silindr yoki piramida ko'rinishida ma'lumotlar markerlari diagrammalarga yanada yaxshi shakl beradi. Ba'zan taqqoslash diagrammalari kvadrat yoki aylana ko'rinishida keltiriladi, ularning maydoni ko'rsatkichlarning kattaligiga mutanosib taqsimlanadi.

*Strukturali (sektorli)* diagrammalar ko'rsatkichning umumiy kattaligida tarkibiy qismlarning solishtirma salmog'ini ifodalashga imkon beradi. Ularda ko'rsatkichning tasviri sektorlarga ajratilgan geometrik figuralar (kvadrat, aylana, halqa) ko'rinishida beriladi, maydoni 100 yoki 1 deb olinadi. Kattalik sektori qismlar solishtirma og'irligi bilan aniqlanadi. Halqali diagramma aylanaga o'xshash, lekin undan farqli o'laroq bitta emas, balki bir nechta ma'lumotlar qatorini aks ettirishi mumkin.

Tahlilda bir vaqtda hodisalarning hajmi va ularning strukturasini aks ettirish uchun ustunli va chiziqli diagrammalar keng qo'llaniladi.

*Dinamika diagrammalari* mutanosib vaqt oralig'ida hodisalarning o'zgarishlarini aks ettirish uchun mo'ljallangan. Ushbu maqsadda gisto-

grammalar, chiziqli, figurali va boshqa grafiklar qoʻllaniladi. Amaliyotda chiziqli grafiklar koʻproq qoʻllaniladi. Dinamika ushbu grafikda jarayonning uzluksizligini tavsiflovchi chiziqlar koʻrinishida keltiriladi.

*Chiziqli grafik* tuzish uchun koordinat tizimlari qoʻllaniladi: absissa oʻqlariga davrlar, ordinata oʻqlariga – qabul qilingan masshtabdan kelib chiqib mutanosib vaqt kesimida koʻrsatkichlarning darajasi joylanadi. Chiziqli grafiklar (aloqa grafiklari) ham koʻrsatkichlar oʻrtasidagi aloqalarni oʻrganishda juda keng qoʻllaniladi.

*Nazorat grafiklari* iqtisodiy tahlilda reja bajarilishi borishiga oid maʼlumotlarni oʻrganishda keng qoʻllaniladi. Bu holatda grafikda ikki chiziq boʻladi: har bir kun yoki boshqa vaqt kesimi uchun koʻrsatkichlarning rejaviy va haqiqatdagi darajasi. Ular oʻzaro taqqoslandi.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalari maʼlumotlarni qayta ishlash jarayonida grafik tuzishni ancha osonlashtiradi va kontrast, masshtab, estetik jihatlardan ularning sifatini oshiradi. Hozirgi vaqtda analitikaning vazifasi – maʼlumotlarni grafik koʻrinishda taqdim etishning yanada qulay shakllarini tanlashdir.

### **3.14. Zanjirli bogʻlanish usuli**

Iqtisodiy tahlilda oʻrganilayotgan natijaviy koʻrsatkichning oʻzgarishi va mazkur oʻzgarishni yuzaga keltirgan asosiy omillarning turi hamda ularning alohida olingan taʼsir miqdorlari aniq hisob-kitob qilinadi. Bu bilan natijaviy koʻrsatkichning oʻzgarishiga qanday omillar taʼsir qildi hamda ularning har birini taʼsir miqdori qanchani tashkil etdi, degan savolga oydinlik kiritiladi. Ushbu turdagi masalalarni hal qilishda zanjirli bogʻlanish usulidan keng foydalaniladi. Taʼkidlash kerakki, zanjirli bogʻlanish usulida tahlil qilinayotgan koʻrsatkichlar oʻzaro qatʼiy funksional bogʻliqlikda boʻlishi talab etiladi. Yaʼni bir yoki bir necha koʻrsatkich taʼsirida natijaviy koʻrsatkich yuzaga chiqishi kerak.

Zanjirli bogʻlanish usulida oʻrganilayotgan natijaviy koʻrsatkich oʻzgarishiga taʼsir etgan omillarni tartib asosida aniqlashtirilib, har bir alohida olingan omilni oʻzining oʻzgargan holatini saqlab qolgan holda boshqa omillarning dastlabki holatini shartli oʻzgarmas tarzida olib qolib, yaʼni xolislantirib belgilangan matematik amallarni bajarish bilan natijaviy koʻrsatkich oʻzgarishiga faqat bir omil (oʻzgargan holatdagi omil) taʼsiri hisob-kitob qiladi. Hisoblash ishining keyingi jarayonlarida boshqa omillar ham shu tartibda oʻrganiladi. Faqat yakuniy natijaga



ta'siri o'rganilgan omil o'zidan keyingi omilni (yoki omillarni) yakuniy natijaga ta'sirini hisoblashda xolislantirilmaydi. Balki, ular haqiqiy o'zgarish holatida olinadi. Chunki dastlabki bosqichda ta'siri hisob-kitob qilingan omil (yoki omillar) yakuniy natija o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatib bo'lgan deb qaraladi. Ushbu tartib oxirgi omilning yakuniy natijaga ta'sirini hisob-kitob qilgunga qadar davom etadi. Shu usulda har bir omil bosqichma-bosqich almashtirilib, ularning yakuniy natijaga ta'sirlari alohida-alohida aniqlanadi. Alohida-alohida hisoblangan ta'sir miqdorlari o'zaro qo'shib yoki ayirilganda (bu holat vaziyatga ko'ra amalga oshiriladi) yakuniy natijani o'zgarish miqdoriga teng bo'ladi. Mana shu tartibdagi hisob-kitoblar zanjirli bog'lanish usuliga xos bo'lib, uning mazmunini tashkil etadi. Zanjirli bog'lanish usuli mohiyatini amaliy misolda yanada yaqqolroq ko'rish mumkin.

3.19-jadval

**Zanjirli bog'lanish usulining jami material xarajati o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda qo'llanilishi**

Ko'rsatkichlar	Biznes-reja ma'lumotlari	Xaqiqatdagi ma'lumotlar	Farqi (+, -)
1. Material miqdori, dona	30	32	+2
2. Bir dona materialning bahosi, ming so'm	92,0	90,0	-2,0
3. Material xarajati, ming so'm	2760,0	2880,0	+120,0

3.19-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada jami material xarajatlari rejaga nisbatan haqiqatda 120,0 ming so'mga ko'p bo'lgan. Ushbu natijaviy ko'rsatkich o'zgarishiga material miqdori hamda bir dona material bahosining o'zgarishi ta'sir ko'rsatgan. Bu ikki omil ta'sirini hisoblash uchun quyidagi hisoblash ishlari bajariladi.

1. Birinchi omilning o'zgarish holati olinadi (32 dona), ikkinchi omil shartli o'zgarmas deb qaralib (92,0 ming so'm), u xolislantiriladi.

$$92,0 \cdot 32 = 2944,0 \text{ ming so'm.}$$

Ushbu tartib bilan shartli material xarajati ko'rsatkichi (2944,0 ming so'm) hisoblab topildi.

Material xarajatlarining biznes-rejadan ortiq sarflanishiga:

2. Material miqdorini me'yordan ortiqcha sarflanganining ta'siri:

$$(92,0 \cdot 32) - (92,0 \cdot 30) = +184,0 \text{ ming so'm}$$

Material miqdorini me'yordan +2,0 (32-30) dona ko'p sarflanishi +184,0 ming so'mga xarajatni oshirgan.

3. Bir dona materil bahosining o'zgarishi ta'siri:

$$(90,0:32) - (92,0:32) = -64,0$$

Bir dona materil bahosining  $-2,0$  ( $92,0-90,0$ ) ming so'mga o'zgarishi  $-64,0$  ming so'mga jami material xarajatini oshirgan.

4. Ikkala omilning ta'siri:

$$+184,0 - 64,0 = 120,0 \text{ ming so'mga teng.}$$

Zanjirli bog'lanish usulida faqat natijaviy ko'rsatkichga faqat ikki omil ta'sir miqdori o'rganilmaydi, balki uch va undan ko'p bo'lgan omillarning ta'siri ham hisob-kitob qilinadi. Ushbu hisob-kitob modelini 3.20-jadvalda ko'rsa bo'ladi.

3. 20-jadval

**Ko'p omillar ta'sir miqdorini zanjirli bog'lanish usulida hisob-kitob qilish modeli**

Tartib raqami		Bir biriga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlar (omillar)				Umumlashtiruvchi ko'rsatkich	Umumlashtiruvchi ko'rsatkichning o'zgarishi	
Hisoblashlar	Almash-tirishlar	A	B	D	C		Alohida olingan omillar ta'sirida	O'zgarish-lar hisobi
1	–	Reja	Reja	Reja	Reja	A bazis	x	x
2	1	Haqiqatda	Reja	Reja	Reja	A <sub>1</sub> qayta hisoblangan	A	A <sub>1</sub> – A
3	2	Haqiqatda	Haqiqatda	Reja	Reja	A <sub>2</sub> qayta hisoblangan	B	A <sub>2</sub> – A <sub>1</sub>
4	3	Haqiqatda	Haqiqatda	Haqiqatda	Reja	A <sub>3</sub> qayta hisoblangan	D	A <sub>3</sub> – A <sub>2</sub>
5	4	Haqiqatda	Haqiqatda	Haqiqatda	Haqiqatda	A <sub>4</sub> haqiqatda	C	A <sub>4</sub> – A <sub>3</sub>

$$(A_1-A) - (A_2-A_1) - (A_3-A_2) - (A_4-A_3) = A_4-A.$$

Ushbu modelni aniq misolda o'rganib chiqamiz. Ma'lumki, mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, ishlangan kishi kunlari, soatlari, bir soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi kabi omillar ta'sir qiladi. 3.21-jadvalda mahsulot hajmi o'zgarishiga qayd etib o'tilgan omillar ta'sir miqdori hisoblanib topiladi.

**Mahsulot hajmining o'zgarishiga omillar ta'sirini hisoblash**

Bir biriga ta'sir etuvchi omillar				Mahsulot hajmi, ming so'm	Umumlashtiruvchi ko'rsatkichning o'zgarishi	
Ishchilarning o'rtacha soni, kishi	Bir ishchi ishlagan kishi kun- larining o'rtacha soni, kishi kuni	Bir ishchiga to'g'ri kela- digan kun- lik o'rtacha soat, soat	Kunlik o'rtacha bir soatga to'g'ri kela- digan mahsulot hajmi, ming so'm		Alohida olingan omillar ta'sirida	O'zgarish- lar hisobi
100	267	6,5	2	347100	x	x
107	267	6,5	2	371397	Ishchilar soni	24297
107	260	6,5	2	361660	Kishi kunlari	-9737
107	260	6,8	2	378352	Kunlik o'rtacha soat	16692
107	260	6,8	2,3	435105	Bir soatga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi	56753
x	x	x	x	435105- 347100	Haqiqatda Reja	88005

3.21-jadval ma'lumotlaridan ma'lum bo'lmog'daki, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hajmi hisobot yilida o'tgan yilga taqqoslaganda  $88005=(435105-347100)$  ming so'mga ko'paygan. Mazkur ijobiy o'zgarishga  $88005=(+24297)+(-9737)+(+16692)+(+56753)$  ishchilar soni (+24297), kishi kunlari (-9737), kunlik o'rtacha soat (+16692) hamda bir soatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi (+56753) ta'sir etgan. Bir ishchiga to'g'ri keladigan kishi kunlarining  $-7=(260-267)$  kunga kamayishi mahsulot hajmi o'zgarishiga salbiy ta'sir qilgan. Qolgan boshqa omillar esa natijaviy ko'rsatkich o'zgarishini ijobiy tomonga yo'naltirgan.

**Mutlaq farqlar usuli**

Iqtisodiy tahlilda natijaviy ko'rsatkichlar o'zgarishiga omillar ta'sirini alohida aniqlash uchun ko'p turdagi usullar qo'llaniladi. Shulardan

biri mutlaq farqlar usulidir. 20-jadvalda qayd etilgan misolni mutlaq farqlar usulida hal etish tartibi quyidagicha bo'ladi.

$$\begin{aligned} \Delta Y a M_{IS} &= \Delta IS * K K_0 * K S_0 * B S_0 = ((107-100)=7) * 267 * 6,5 * 2 = 24297 \\ \Delta Y a M_{KK} &= IS_1 * \Delta K K * K S_0 * B S_0 = 107 * ((260-267)=-7) * 6,5 * 2 = -9737 \\ \Delta Y a M_{KS} &= IS_1 * K K_1 * \Delta K S * B S_0 = 107 * 260 * ((6,8-6,5)=0,3) * 2 = 16692 \\ \Delta Y a M_{BS} &= IS_1 * K K_1 * K S_1 * \Delta B S = 107 * 260 * 6,8 * ((2,3-2,0)=0,3) = 56753 \end{aligned}$$

Bu yerda: YaM – yalpi mahsulot; IS – ishchilarning o'rtacha soni; KK – bir ishchi ishlagan kishi kunlarining o'rtacha soni; KS – bir ishchiga to'g'ri keladigan kunlik o'rtacha soat; BS – kunlik o'rtacha bir soatga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi.

$$24297 + (-9737) + 16692 + 56753 = 88005.$$

### Nisbiy farqlar usuli

Ushbu usul ham omillar ta'sir miqdorini alohida hisoblab topish uchun mo'ljallangan. Uni amalga oshirish tartibi 3.22-jadvalda keltirilgan.

3.22-jadval

### Nisbiy farqlar usuli

Hisoblash tartibi	Misol
1. $\Delta Y a M_{IS} = Y a M_0 * (\Delta IS / IS_0)$	$347100 * (7 / 100) = 24297$
2. $\Delta Y a M_{KK} = (Y a M_0 + \Delta Y a M_{IS}) * (\Delta K K / K K_0)$	$(347100 + 24297) * (-7 / 267) = 371397 * (-0,026) = -9700$
3. $\Delta Y a M_{KS} = (Y a M_0 + \Delta Y a M_{IS} + \Delta Y a M_{KK}) * (\Delta K S / K S_0)$	$(347100 + 24297 + (-9700)) * (0,3 / 6,5) = 361697 * 0,046 = 16638$
4. $\Delta Y a M_{BS} = (Y a M_0 + \Delta Y a M_{IS} + \Delta Y a M_{KK} + \Delta Y a M_{KS}) * (\Delta B S / B S_0)$	$(347100 + 24297 - 9700 + 16638) * (0,3 / 2) = 378335 * 0,15 = 56750$
$24297 - 9700 + 16638 + 56750 = 87985 \approx 88005$	

Natijaviy ko'rsatkich o'zgarishiga ta'sir etgan omillarning har birini alohida miqdorini aniqlovchi usullar bir-birlaridan ayrim jihatlar bilan afzal yoki kamchiliklariga ega.

### 3.15. Analitik ma'lumotlarni jadvalda keltirish usullari

Tahlilning natijalari, odatda, jadval ko'rinishida keltiriladi. Bu muayyan tartibda joylashgan raqamlar yordamida o'rganilayotgan hodisa-

larga oid analitik axborotlarni taqdim etishning yanada ratsional va qulay shaklidir. Analitik jadval raqamlar tilida ifodalangan fikrlar, mulohazalar tizimini o'zida aks ettiradi.

Analitik jadvallarni tuzish – iqtisodiy tahlil metodikasida muhim element. Bu jarayon o'rganilayotgan hodisalarning mohiyati, ularni tahlil qilish metodikasi jadvallarni rasmiylashtirish qoidalariga oid maxsus bilimlarni talab qiladi.

Jadvallarning uch ko'rinishi mavjud: oddiy, guruhli va kombinatsiyalangan.

*Oddiy* jadvalda tavsiflanayotgan hodisa majmuaviy birligi sanaladi. Oddiy jadvallar vazifasi – o'rganilayotgan hodisa haqida axborotlarni faqatgina sanab o'tishga tayinlanadi (3.7-jadval).

*Guruhli* jadvallarda o'rganilayotgan majmuaviylikning alohida birliklari bo'yicha ma'lumotlar yoki guruhlar bir jiddiy belgisi bo'yicha birlashtiriladi (3.17-jadval). Ko'rsatkichlarning dinamikasini aks ettirishda ma'lumotlar xronologik tartibda joylashtiriladi.

*Analitik* mazmuniga ko'ra jadvallar turlicha farqlanadi.

Kombinatsiyalangan jadvallar hodisani oddiy va guruhli tartibda joylashtirgan murakkab ko'rinishda bo'ladi (3.15-jadval).

Masalalarni hal qilish uchun tahlilda ko'p sonli jadvallar keltirilishi mumkin. Bu holatda jadvallarni joylashish tartibi mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirilishi shart. Bu esa tahlil natijalarini oson tushunish imkonini beradi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish uchun qo'shma jadvallar tuzilib, unda korxonaning faoliyatining u yoki bu jihatiga ko'ra tadqiqot materiallari tizimlashtiriladi.

### **Tayanch so'z va iboralar**

Metod, metodika, metodologiya, balansli bog'lanish, zanjirli almashtirish, o'rtacha miqdor, nisbiy ko'rsatkich, indeks, mutlaq miqdor, nazariy o'yin, taqqoslash, jadval, grafik.

## Topshiriqlar

1-jadval

### Iqtisodiy tahlil metodi va uning o'ziga xos jihatlari

Iqtisodiy tahlil metodi	Iqtisodiy tahlil metodining o'ziga xos jihatlari
	A) B) )

2-jadval

### Iqtisodiy tahlilning usullari

Iqtisodiy tahlil usuli nima?	Iqtisodiy tahlildagi oddiy-an'anaviy usullar	Iqtisodiy tahlildagi iqtisodiy matematik usullar
	A) B) )	A) B) )

3-jadval

### Taqqoslash usuli va unga qo'yiladigan talablar

Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usuli	Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usuliga qo'yiladigan talablar
	A) B) )

4-jadval

### Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlar

Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlarni hisoblash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlarni hisoblash usuliga qo'yiladigan talablar	Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlarni hisoblash turlari
		A) B) )

5-jadval

**Iqtisodiy tahlilda nisbiy ko'rsatkichlar**

Iqtisodiy tahlilda nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash usuliga qo'yiladigan talablar	Iqtisodiy tahlilda nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash turlari
		A) B) )

6-jadval

**Iqtisodiy tahlilda guruhlashtirish usuli**

Iqtisodiy tahlilda guruhlashtirish usulini qo'llash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda guruhlashtirish usuliga qo'yiladigan talablar	Iqtisodiy tahlilda guruhlashtirish usulining turlari
		A) B) )

7-jadval

**Iqtisodiy tahlilda balansli bog'lanish usuli**

Iqtisodiy tahlilda balansli bog'lanish usulini qo'llash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda balansli bog'lanish usuliga qo'yiladigan talablar
	A) B) )

8-jadval

**Iqtisodiy tahlilda zanjirli bog'lanish usuli**

Iqtisodiy tahlilda zanjirli bog'lanish usulini qo'llash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda zanjirli bog'lanish usuliga qo'yiladigan talablar	Iqtisodiy tahlilda zanjirli bog'lanish usulining turlari
		A) B) )

## Iqtisodiy tahlilda indeks usuli

Iqtisodiy tahlilda indeks usulini qo'llash zarurati nima?	Iqtisodiy tahlilda indeks usuliga qo'yiladigan talablar	Iqtisodiy tahlilda indeks usulini turlari
		A) B) )

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Iqtisodiy tahlil fani metodining o'ziga xos jihati	Ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish	Metofizika	Dunyoqarash	Hammasi to'g'ri	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Iqtisodiy tahlil metodining o'ziga xos jihatlardan biri	tahlil natijasida avvaldan mo'ljallanmagan yangi ko'rsatkichlar ham hisoblab topilishi mumkin	tahlil natijasida avvaldan mo'ljallangan yangi ko'rsatkichlar ham hisoblab topilishi mumkin emas	mavjud ko'rsatkichlar yetarli	mavjud formulalar yetarli	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Iqtisodiy tahlil qilishning sifatli bo'lishida sabablarni aniqlash, omillarni to'g'ri guruhlash...	muhim rol o'ynamaydi	muhim rol o'ynaydi	shart emas	vaziyatga ko'ra hal qilinadi	



Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Iqtisodiy tahlil usullari shartli ravishda odatdagi hamda matematik usullarga	ajratiladi	ajratilmaydi	bunday tarzda o'rganilmaydi	javob yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Odatda tahlil... bilan boshlanadi	taqqoslash	o'zgarish	rivojlanish	hech narsa bilan	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Balansli bog'lanish usulida ko'rsatkichlar bir-biri bilan... bog'liqlikda bo'lgandagini to'g'ri natija beradi	funksional	teskari	kichikdan kattaga	ozdan ko'p tomon	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Dialektikada har bir voqea... deb qaraladi	rivojlanishda	statikada	teskari	dogmatika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlilda o'zgarish sabablari... ko'rinishida yuzaga chiqadi	sifat	shakl	omillar	yuzaga chiqmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlilda shartli o'zgarmas ko'rsatkich	qo'llaniladi	qo'llanilmaydi	omillar qo'llaniladi	omillar qo'llanilmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Fan metodologiyasi predmetni anglashga yo'naltirilgan ... aks ettiradi	qoidalar	tushunchalar	kategoriyalar	jumlalarni	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlilning muhim metodologik jihatlaridan biri...	sabab-oqibatga miqdoriy tavsif berish	sabab-oqibat aloqalarini o'rganish zarur emas	evristikani o'rganish	evristikani o'rganmaslik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlilda tizimli yondashuv... o'rganishga imkon beradi	sabab-oqibat aloqalarini o'rganish	obyektни chuqur	evristikani	evristikani o'rganmaslikni	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlilda tizimli yondashuv... o'rganishga imkon beradi	obyektни alohida qismlari o'rtasida sabab-oqibat aloqalarini	obyektни shakllantirishga	evristikani	evristikani o'rganmaslikni	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahfilda tizimli yondashuvning asosiy xususiyati elementlarning...	yetakchi bo'g'inga ajratilishi	statika	dogmatikaga	egoizmga	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	Tahlil instrumentariysi...	tahlilning texnik uslublari va usullari	uslubiyat	tamoyil	fikrlash	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	... tahlil omilli tahlil turidir	determinatsiyalashgan	uslubiyatlashgan	tamoyilli	fikrlash	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
3. Iqtisodiy tahlilning metodi va unda qo'llaniladigan an'anaviy usullar	... tahlil omilli tahlil turidir	stoxastik	uslubiyatlashgan	tamoyilli	fikrlash	

## **4-BOB. IQTISODIY TAHLILNING IQTISODIY-MATEMATIK USULLARI**

### **4.1. Iqtisodiy matematik usullarning turlari**

Iqtisodiy tahlilni takomillashtirishning muhim yoʻnalishlaridan biri korxonalar faoliyatida iqtisodiy-matematik usullardan hamda bu boradagi ilgʻor axborot texnologiyalaridagi yangiliklardan samarali foydalanishdir. Ushbu tadbirlarning muvaffaqiyatli amalga tatbiq etilishi iqtisodiy tahlil imkoniyatlarini oshirib, yanada koʻproq turdagi va murakkab tavsifdagi masalalarni qisqa muddatda toʻgʻri hal qilish imkonini beradi. Natijada korxonada iqtisodiy faoliyatidagi juda koʻplab omillar topiladi hamda oʻrganiladi, iqtisodiy resurslardan foydalanishning eng maqbul yoʻllari tanlanadi, qabul qilinadigan boshqaruv qarorlari ilmiy jihatdan asoslanadi hamda faoliyat samaradorligini oshiruvchi zaxiralar aniqlanib, ular maqsadga muvofiq yoʻnaltiriladi.

Matematik usullar iqtisodiy tahlil vazifalarining ilmiy tasnifi hamda iqtisodiy-matematik modellashtirish metodologiyasiga asoslangan holda qoʻllaniladi.

Iqtisodiy tahlil qilishda matematik usullarni qoʻllash korxonada faoliyatida qator oʻziga xos shartlarni eʼtiborga olishni talab qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardir: korxonada iqtisodiyotini toʻlalgicha axborot texnologiyalariga asoslangan tizimga moslashtirish, iqtisodiy-matematik modellarni ishlab chiqish, korxonaning axborot manbalarini takomillashtirish, korxonani zamonaviy kompyuter vositalari bilan taʼminlash, xodimlar malakasi va shu kabilar.

Iqtisodiy tahlil maqsadiga koʻra matematik usullar turli xil boʻladi. Misol uchun, integral, logarifm, korrelyatsiya, regressiya, matematik dasturlash, nazariy oʻyin va shu kabilar.

### **4.2. Determinallashtirilgan modellar va xoʻjalik faoliyatidagi omillar tizimi tahlili**

*Determinizm* lotincha «determino» soʻzidan olingan boʻlib, voqealarning obyektiv qonuniyat asosida oʻzaro bogʻlanganligi hamda shart-

langanligi to'g'risidagi ta'limotdir. Determinallash asosida sababga ko'ra amalga oshadigan, ya'ni aniq sharoitda bir voqea (sabab) boshqa voqeani (oqibat) keltirib chiqaradigan holatlardagi bog'liqliklar yotadi.

*Determinallashgan tahlil* – tadqiq etilayotgan voqeani (o'rganilayotgan ko'rsatkichni) bevosita omillarga bo'lib o'rganishdir. Bevosita omillar – bog'lanishlari uzluksiz zanjirlar asosida modellashtirib quriladigan hamda o'rganilayotgan ko'rsatkichni shakllantirayotgan hamda ta'sir miqdorini o'lchash mumkin bo'lgan alohida voqealardir. Bu yerda tadqiq etilayotgan ko'rsatkich (voqea) omillar hosilasi bo'lib qaraladi. Misol uchun, tovar mahsuloti hajmining shakllanishi (TH) sanoat-ishlab chiqarish xodimlari soni (XS) hamda ishlovchilarga to'g'ri keladigan yillik o'rtacha mahsulot hajmiga (O'M) bog'liq.  $TH = XS \cdot O'M$ .

Ushbu omillarni yanada detallashtirish mumkin. Sanoat-ishlab chiqarish xodimlari sonidan (XS) kelib chiqqan holda, uning tarkibida faqat ishchilarning solishtirma salmog'i ( $I_{ss}$ ) topiladi, ya'ni  $I_{ss} = (I_s \cdot XS) \cdot 100 \%$ . Bu yerda,  $I_s$  – ishchilar soni. Modellashtirish jarayonida bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan o'rtacha yillik mahsulot ( $O'M_i$ ) ham topiladi, ya'ni  $O'M_i = TH : I_s$ . Omillarning mazkur tartibi asosida tovar mahsuloti hajmini (TH) quyidagicha hisoblash mumkin:  $TH = O'M_i \cdot I_{ss} \cdot XS$  yoki  $TH = (TH : I_s) \cdot I_{ss} \cdot XS$ .

Tovar mahsuloti hajmini model asosida tahlil qilishda uning shakllanishiga ta'sir etuvchi yana ko'plab omillarni topish mumkin. Misol uchun, bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan o'rtacha yillik mahsulotga ( $O'M_i$ ) ta'sir etgan omillarni alohida ko'rib chiqish mumkin. Bu yerda,  $O'M_i = (O'M_s \cdot I_k \cdot D)$ ,  $O'M_s$  – ishchi tomonidan bir soatda ishlab chiqarilgan mahsulot,  $I_k$  – ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori,  $D$  – kun davomiyligi. Ishchi tomonidan bir soatda ishlab chiqarilgan mahsulot ( $O'M_s$ ) hajmi quyidagicha topiladi:  $O'M_s = TH : (I_k \cdot D)$ . Bu holatda model beshta omildan shakllanganini ko'rish mumkin. Ya'ni:

$$TH = (TH : (I_k \cdot D)) \cdot (I_k \cdot D \cdot I_{ss} \cdot XS).$$

Determinallashgan model qurilishida quyidagilar nazarda tutiladi: uzluksiz zanjirdagi bevosita bog'liqliklarning davomiyligi asosida omillar miqdori aniqlanadi; ular mantiqiy jihatdan tanlanadi; tahlil yo'li bilan modellashtirilgan ko'rsatkichlar va omillarning miqdoran hamda mantiqiy muvofiqligi aniqlanadi.

Determinallashgan modelda o'rganilayotgan ko'rsatkichga uni shakllantirgan barcha omillarni alohida-alohida ta'sirini aynan bir vaqt bo'yicha aniqlash imkoniyati mavjud emas.

Determinallashgan omilli tahlilda o'rganilayotgan ko'rsatkichga har

bir omilning ta'sir miqdori ularni xolislantirishga asoslangan usullar vositasida amalga oshiriladi (3.20–3.21-jadvallar).

**Integral usul.** Mazkur metod multiplikativ, karrali va karrali-additiv ko'rinishli aralash modellarda omillar ta'sirini baholash uchun qo'llaniladi. Ushbu usuldan foydalanish zanjirli o'rin almashtirish, mutlaq va nisbiy farq usullariga nisbatan omillar ta'sirini hisoblashda aniqroq natijalar olishga imkon beradi, chunki omillar ta'siri ostidagi natijaviy ko'rsatkich qo'shimcha o'sishi oxirgi omilga biriktirilmaydi, balki ular o'rtasida teng bo'linadi.

Turli modellar uchun omillar ta'sirini hisoblash algoritmlarini ko'rib chiqamiz. Multiplikativ modellarda omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi ishchi formulalar qo'llaniladi:

$$1. f=xy.$$

$$\Delta f_x = \Delta xy_0 + 1/2\Delta x\Delta y, \text{ yoki } \Delta f_x = 1/2\Delta x(y_0 + y_1)$$

$$\Delta f_y = \Delta yx_0 + 1/2\Delta x\Delta y, \text{ yoki } \Delta f_y = 1/2\Delta y(x_0 + x_1)$$

4.1-jadval

**Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni hamda bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot o'zgarishi ta'sirining tahlili**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+, -)
Ishchilar soni, kishi (IS)	144	152	+8
Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulot, ming so'm (BI <sub>m</sub> )	1235	1207	-28
Mahsulot hajmi, ming so'm (MH)	177840	183464	+5624

Bizning misolimizda omillar ta'sirini hisoblash quyidagicha bajariladi:

$$MH = IS \cdot BI_m$$

- $MH_{IS} = (8 \cdot 1235) + 1/2(8 \cdot (-28)) = 9880 + (-112) = 9768$
- $MH_{BM} = (-28 \cdot 144) + 1/2(-28 \cdot 8) = -4032 + (-112) = -4144$

$$\Delta MH = \Delta IS + \Delta BI_m = 9768 + (-4144) = 5624$$

4.1-jadval hisob-kitoblaridan ma'lum bo'ldiki, ishchilar sonini 8 kishiga ko'payishi mahsulot hajmini 9768 ming so'mga oshirgan. Bir ishchi tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotni 28 ming so'mga kamayishi esa mahsulot hajmini 4144 ming so'mga kamaytirgan.

$$2. f=xyz.$$

$$\Delta f_x = 1/2\Delta x (y_0z_1+y_1z_0)+ 1/3\Delta x\Delta y\Delta z;$$

$$\Delta f_y = 1/2\Delta y (x_0z_1+x_1z_0)+ 1/3\Delta x\Delta y\Delta z;$$

$$\Delta f_z = 1/2\Delta z (x_0y_1+x_1y_0)+ 1/3\Delta x\Delta y\Delta z.$$

4.2-jadval

**Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, o'rtacha ishlangan kun hamda bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi o'zgarishining ta'siri tahlili**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+, -)
Ishchilar soni, kishi (IS)	203	212	+9
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan kun, kishi kuni (BK)	278	270	-8
O'rtacha ishlangan bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (BK <sub>m</sub> )	104	111	+7
Mahsulot hajmi, ming so'm MH)	5869136	6353640	484504

$$MH = IS \cdot BK \cdot BK_m$$

$$1. MH_{IS}=(1/2 \cdot 9) \cdot (278 \cdot 111+270 \cdot 104) + 1/3 \cdot 9 \cdot (-8) \cdot 7=265053$$

$$2. MH_{BK}=(1/2 \cdot (-8)) \cdot (203 \cdot 111+104 \cdot 212)) + 1/3 \cdot 9 \cdot (-8) \cdot 7= -178492$$

$$3. MH_{BKM}=(1/2 \cdot 7) \cdot (203 \cdot 270+212 \cdot 278) + 1/2 \cdot 9 \cdot (-8) \cdot 7=397943$$

$$265053 + (-178492) + 397943 = 484504$$

$$3. f=xyzq$$

$$a) \Delta f_x=1/6\Delta x \cdot [3q_0 \cdot y_0 \cdot z_0+y_1 \cdot q_0(z_1+\Delta z)+q_1 \cdot z_0(y_1+\Delta y)+z_1 \cdot y_0(q_1+\Delta q)]+ \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4;$$

$$b) \Delta f_y=1/6\Delta y \cdot [3q_0 \cdot x_0 \cdot z_0+x_1 \cdot q_0(z_1+\Delta z)+q_1 \cdot z_0(x_1+\Delta x)+z_1 \cdot x_0(q_1+\Delta q)]+ \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4;$$

$$d) f_z=1/6\Delta z \cdot [3q_0 \cdot x_0 \cdot y_0+x_0 \cdot q_1(y_1+\Delta y)+y_1 \cdot q_0(x_1+\Delta x)+x_1 \cdot y_0(q_1+\Delta q)]+ \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4;$$

$$e) \Delta f_q=1/6\Delta q \cdot [3z_0 \cdot x_0 \cdot y_0+x_0 \cdot z_1(y_1+\Delta y)+y_1 \cdot z_0(x_1+\Delta x)+x_1 \cdot y_0(z_1+\Delta z)]+ \Delta x \cdot \Delta y \cdot \Delta z \cdot \Delta q / 4.$$

Karrali va aralash modellarda omillar ta'sirini hisoblash uchun quyidagi ishchi formulalar qo'llaniladi:

$$1. \text{ Omilli model shakli: } \Delta f = \frac{x}{y+z}$$

$$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z} \ln \left| \frac{y_1 + z_1}{y_0 + z_0} \right|; \Delta f_y = \frac{\Delta f_{um} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta y; \Delta f_z = \frac{\Delta f_{um} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z} \Delta z.$$

2. Omilli model shakli:  $\Delta f = \frac{x}{y+z+q}$

$$\Delta f_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \ln \left| \frac{y_1 + z_1 + q_1}{y_0 + z_0 + q_0} \right|;$$

$$\Delta f_y = \frac{\Delta f_{um} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta y; \quad \Delta f_z = \frac{\Delta f_{um} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta z; \quad \Delta f_q = \frac{\Delta f_{um} - \Delta f_x}{\Delta y + \Delta z + \Delta q} \Delta q.$$

Agar maxrajda omillar ko'proq bo'lsa, jarayon davom ettiriladi.

Shunday qilib, integral metoddan foydalanish integratsiyalashning butun jarayoniga oid bilimlarni talab qilmaydi. Tayyor ishchi formulalarga kerakli sonli ma'lumotlarni kiritish va kalkulyator yoki kompyuterda Excel dasturi yordamida uncha murakkab bo'lmagan hisoblashni bajarish yetarli. Bunda hisoblashning yanada yuqori aniqligiga erishiladi.

**Logarifmlash usuli.** Logarifmlash usuli multiplikativ modellarda omillar ta'sirini hisoblash uchun qo'llaniladi. Integratsiyalashdagi kabi bu yerda ham hisoblash natijasi omilning modelda joylashuviga bog'liq emas va integral metodga nisbatan hisoblashning yanada yuqori aniqligi ta'minlanadi. Agar omillar ta'siridagi qo'shimcha o'sish integratsiyalashda ular o'rtasida teng bo'linsa, u holda logarifmlash yordamida omillarning birgalikdagi ta'siri natijalari natijaviy ko'rsatkich darajasiga har bir omilning ajratilgan ta'sir ulushi proporsional taqsimlanadi. Uning ustunligi shunda, kamchiligi esa – uni qo'llash sohasi cheklanganligidir.

Integral metoddan farqli ravishda logarifmlashda ko'rsatkichlarning absolyut o'sishi emas, balki ularning o'sish (pasayish) indeksi qo'llaniladi.

Aytaylik, natijaviy ko'rsatkich  $z = xy$  – ikki omil hosilasi ko'rinishi-da tasavvur qilish mumkin. Tenglikning ikkala qismini logarifmlash orqali quyidagini olamiz.

$$\begin{aligned} \lg z = \lg x + \lg y \text{ u holda } \lg \Delta z = \lg z_1 - \lg z_0 &= (\lg x_1 - \lg x_0) + (\lg y_1 - \lg y_0) \text{ yoki} \\ \lg(z_1 : z_0) &= \lg(x_1 : x_0) + \lg(y_1 : y_0), \\ \lg z_1 &= \lg x_1 + \lg y_1; \quad \lg z_0 = \lg x_0 + \lg y_0. \end{aligned} \quad (1)$$

(1) tenglamani ikkala qismini  $\lg(z_1 : z_0)$  ga bo'lib va  $\Delta z$  ga ko'paytirib quyidagini hosil qilamiz:

$$\begin{aligned} \Delta z &= \frac{\Delta z \lg(x_1 : x_0)}{\lg(z_1 : z_0)} + \frac{\Delta z \lg(y_1 : y_0)}{\lg(z_1 : z_0)} \\ \text{yoki } \Delta z &= \Delta z(x) + \Delta z(y) = k \lg(x_1 : x_0) + k \lg(y_1 : y_0) \\ k &= \frac{\Delta z}{\lg(z_1 : z_0)} \quad k = \frac{\Delta z}{\lg z_1 - \lg z_0} \end{aligned}$$



Aytaylik, natijaviy ko'rsatkich  $f = xyz$  – uch omil hosilasi ko'rinishida tasavvur qilish mumkin. Tenglikning ikkala qismini logarifmlash orqali quyidagini olamiz.

$$\lg f = \lg x + \lg y + \lg z.$$

Ko'rsatkichlar o'zgarishlari indeksleri o'rtasida ham ko'rsatkichlarning o'zi o'rtasidagi bog'lanish saqlanishi hisobga olgan holda ularning absolyut qiymatlarini indeksga almashiramiz:

$$\lg(f_1:f_0) = \lg(x_1:x_0) + \lg(y_1:y_0) + \lg(z_1:z_0) = \lg I_x + \lg I_y + \lg I_z$$

Ayniyatning ikkala qismini  $\lg f$  ga bo'lib va  $\Delta f$  ga ko'paytirib quyidagini hosil qilamiz.

Bundan omillar ta'siri quyidagicha aniqlanadi:

$$\Delta f_x = \Delta f_{umum} \frac{\lg(x_1 : x_0)}{\lg(f_1 : f_0)}; \quad \Delta f_y = \Delta f_{umum} \frac{\lg(y_1 : y_0)}{\lg(f_1 : f_0)};$$

$$\Delta f_z = \Delta f_{umum} \frac{\lg(z_1 : z_0)}{\lg(f_1 : f_0)}.$$

Formuladan natijaviy ko'rsatkichning umumiy o'sishi faktorlar bo'yicha omilli indeks logarifmlarining natijaviy ko'rsatkich logarifm indeksiga nisbatiga proporsional taqsimlanishi kelib chiqadi. Qanday logarifm oddiy yoki o'nlikmi – buning ahamiyati yo'q.

Jadval ma'lumotlaridan foydalanib, omilli model bo'yicha ishchilar soni (IS), bir yilda bir ishchi tomonidan ishlangan kunlar miqdori (K) va o'rtacha kunlik ishlab chiqarish (KI) hisobiga mahsulot o'sishini hisoblaymiz (4.3-jadval).

$$MCh = IC \cdot K \cdot KI.$$

4.3-jadval

**Mahsulot hajmi o'zgarishiga ishchilar soni, o'rtacha ishlangan kun hamda bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi o'zgarishining ta'siri tahlili**

Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Haqiqatda	Farqi (+; -)
Ishchilar soni, kishi (IS)	100	120	+20
Bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ishlangan kun, kishi kuni (K)	200	208	+8
O'rtacha ishlangan bir kunga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (KI)	20	24	+4
Mahsulot hajmi, ming so'm (MCh)	400000	600000	+200000

$$MCh_{is} = \Delta MCh_{umum} \cdot \frac{\lg(IS_1 : IS_0)}{\lg(MCh_1 : MCh_0)} = 200 \frac{\lg(120 : 100)}{\lg(600 : 400)} = +89,9;$$

$$MCh_K = \Delta MCh_{umum} \cdot \frac{\lg(K_1 : K_0)}{\lg(MCh_1 : MCh_0)} = 200 \frac{\lg(208 : 200)}{\lg(600 : 400)} = +20,2;$$

$$MCh_{KI} = \Delta MCh_{umum} \cdot \frac{\lg(KI_1 : KI_0)}{\lg(MCh_1 : MCh_0)} = 200 \frac{\lg(24 : 20)}{\lg(600 : 400)} = +89,9;$$

$$\Delta MCh_{umum} = \Delta MCh_{is} + \Delta MCh_K + \Delta MCh_{KI} = 89,9 + 20,2 + 89,9 = 200 \text{ mln so' m.}$$

Ushbu omilli model bo'yicha turli usullar bilan olingan omillar ta'sirini hisoblash natijalarini taqqoslab ishonch hosil qilish mumkinki, lo-garifmlash usuli ustunligi hisoblash omillarining nisbatan soddaligi va hisoblashning yanada yuqori aniqlikdaligidan iborat.

Ushbu usullar mohiyatini, ularni qo'llash sohasini, hisoblash tarti-bini bilish – miqdoriy tadqiqotlarni yuqori saviyada olib borishning za-ruriy shartidir.

### 4.3. Stoxastik modellar va xo'jalik faoliyatidagi omillar tizimi tahlili

Stoxastik tushunchasi grekcha stochastikos so'zidan olingan bo'lib, topish yo'lini biladi, degan ma'noni anglatadi. *Stoxastik tahlil* – statistik yo'l bilan baholanadigan turli xildagi masalalarni hal etish usulidir. Mazkur usul ko'p turdagi empirik ko'rsatkichlar hamda ularning o'zga-rishini to'g'ridan to'g'ri aloqada bo'lmagan, o'zaro funksional bog'lan-magan va shartlanmagan omillar ta'sirida sodir bo'lishini modellash-tirish yo'li bilan o'rganadi. Stoxastik bog'liqlik ko'rsatkichlar o'rtasi-dagi tasodifiy aloqadorlikni ifodalaydi. Bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda muayyan ko'rsatkichni o'zgarishi boshqa ko'rsatkichlarning o'z-garishiga ta'sir qiladi.

Stoxastik model qurilishi asosida o'rganilayotgan iqtisodiy ko'rsat-kichlarni bir-biriga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lmagan holatdagi o'zga-rishlari o'rtasidagi qonuniy aloqasini hamda tebranishlarini umumlash-tirish yotadi.

Korxonaning hisob tizimidagi iqtisodiy tahlilida stoxastik model-lashtirishni qo'llash uchun uning faoliyati yalpi kuzatish imkoniyati mavjud bo'lishi kerak. Modellashtirish matematik-statistik usullar bilan amalga oshiriladi. Bu tartib xo'jalik faoliyatidagi ko'rsatkichlarni, ularni keltirib chiqargan omillar va sharoitlarni e'tiborga olgan holda, sabab-oqibati bo'yicha aloqalarni tadqiq qilish imkonini beradi. Iqtisodiy

tahlilda determinallashgan modelni mazkur holatlar bo'yicha amalga oshirish har doim ham mumkin emas.

Matematik-statistik usullardan foydalanish bu borada maxsus tajribalar o'tkazishlarni keskin kamaytiradi.

Stoxastik modellashtrish va o'rganilgan ko'rsatkichlarning o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik korrelyatsiya usulidagi tahlildan boshlanadi.

### **A) Stoxastik bog'lanish tushunchasi va korrelyatsiya tahlilining vazifasi**

Yuqorida determinatsiyalangan omillar tahlili masalasini yechish usuli ko'rildi. Biroq amaliyotdan ma'lumki, iqtisodiy ko'rinish va jarayonlarning hammasi ham bu usul bo'yicha o'rganilmaydi. Shu bilan birga, ko'p hollarda ularni funksional bog'lanishga keltirib bo'lmaydi.

Iqtisodiy tadqiqotlarda taxminiyligi va noma'lumligi bilan ajralib turuvchi stoxastik bog'liqliklar tez-tez uchrab turadi. Ular faqat katta miqdordagi obyektlar (kuzatuvlar)dagina namoyon bo'ladi. Bu yerda har bir omil ko'rsatkichiga (argumentning) bir nechta natijaviy ko'rsatkichlar (funksiyaning) qiymati mos kelishi mumkin. Masalan, ishchilar mehnatni rag'batlantirishning oshirilishi turli korxonalarda mehnat unumdorligini, hatto, tenglashtirilgan boshqa vaziyatlarda ham turlicha o'sishiga olib keladi. Buni mehnat unumdorligiga bog'liq barcha omillar o'zaro bog'liq holda ta'sir qilishi bilan tushuntirish mumkin. Optimallik darajasi bo'yicha turli omillarning birikmasi ularning har birining natijaviy ko'rsatkichlar kattaligiga ta'sir darajasiga bog'liq.

Agar ko'p miqdordagi kuzatuvlar (obyektlar) tadqiqot uchun olinib va ularning miqdorlari taqqoslansa, o'rganilayotgan omillar va natijaviy ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish namoyon qilinadi. Keyin esa, ko'p miqdorlar qonuniga mos holda, natijaviy ko'rsatkichlarga boshqa omillarning ta'siri tekislanadi, neytrallanadi. Bu esa tadqiq qilinayotgan hodisalarning o'zaro bog'lanish imkoniyatini beradi.

Shunday qilib, korrelyatsion (stoxastik) bog'lanish – bu juda ko'p kuzatuvlardagina namoyon bo'ladigan ko'rsatkichlar orasidagi to'liq bo'lmagan, taxminiy bog'lanishdir.

Juft va ko'p miqdorli korrelyatsiyalar farqlanadi. Juft korrelyatsiya – bu bittasi omilli, boshqasi natijaviy bo'lgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanishdir. Ko'p miqdorli korrelyatsiya esa natijaviy ko'rsatkichlar bilan bir nechta omillarning o'zaro ta'siri natijasida kelib chiqadi.

Stoxastik bog'lanishni o'rganish uchun o'tgan boblarda aytib o'tilgan quyidagi iqtisodiy tahlil usullari: parallel va dinamik qatorlarni

taqqoslash, analitik guruhlash, grafiklar qo'llaniladi. Biroq ular faqat bog'lanishning yo'nalishi va tavsifini namoyon qilish imkoniyatini beradi. Omilli tahlilning asosiy vazifasi – har bir omilning natijaviy ko'rsatkich darajasiga ta'sir me'yorini aniqlashdir. Shu maqsadda korrelyatsion, dispersion, komponentli, diskriminantli, zamonaviy ko'p o'lchamli omillar tahlili va shu kabi usullar qo'llaniladi.

Iqtisodiy tadqiqotlarda kengroq qo'llaniladigan usul korrelyatsion tahlil hisoblanib, u ko'rsatkichlar orasidagi o'zaro bog'lanishni sonli ifodalash imkonini beradi.

Korrelyatsiya tahlilni qo'llashning zaruriy shartlari:

– o'rganilayotgan omillar va natijaviy ko'rsatkichlar haqida tanlanadigan ma'lumotlarning yetarlicha ko'pligi (dinamikada yoki joriy yil uchun bir turdagi obyektlarning majmui);

– o'rganilayotgan omillar sonli o'lchamda bo'lishi va axborotning u yoki bu manbayida aks etishi.

Korrelyatsion tahlilni qo'llash quyidagi masalalarni yechish imkonini beradi:

1) bir yoki bir nechta omillar ta'siri ostida bo'lgan natijaviy ko'rsatkichlar o'zgarishini aniqlash (mutlaq o'lchamda), ya'ni omillarning birlikka o'zgarishida natijaviy ko'rsatkich kattaligi necha birlikka o'zgarganini aniqlash;

2) har bir omildan natijaviy ko'rsatkichning nisbiy bog'lanish darajasini o'rnatish.

Korrelyatsion bog'lanishlarni o'rganish tahlilda katta ahamiyatga ega. Bu omilli tahlilning chuqurlashayotganida, o'rganilayotgan ko'rsatkichlar darajasining shakllanishida har bir omilning ahamiyati va o'rni aniqlanayotganligida, o'rganilayotgan holat to'g'risidagi bilimlarning chuqurlashayotganligida, ularning rivojlanish qonuniyatlari va nihoyada aniq isbotlangan rejalarning aniqlanayotganligida, korxonada faoliyati natijalari obyektivroq baholanayotganligida va ichki xo'jalik zaxiralari to'laroq aniqlanayotganligida namoyon bo'lmoqda.

## **B) Stoxastik bog'lanishlarni o'rganish uchun juft korrelyatsiyalar usulini qo'llash**

Korrelyatsion tahlilning asosiy vazifalaridan biri omillarning natijaviy ko'rsatkichlar kattaligiga (mutlaq o'lchamda) ta'sirini aniqlashdan iborat. Bu masalani yechish uchun o'rganilayotgan bog'lanish (to'g'ri chiziqli, egri chiziqli) tavsifini yaxshiroq aks ettiradigan mos turdagi

matematik tenglama tanlab olinadi. Bu korrelyatsion tahlilda muhim ahamiyatga ega, chunki masalani yechish yo'llari va natijalarni hisoblash regressiya tenglamasini to'g'ri tanlashga bog'liq.

Bog'lanish tenglamasini asoslash parallel qatorlarni solishtirish, ma'lumotlar va chiziqli grafiklarni guruhlash yordamida amalga oshiriladi. Nuqtalarni grafikka joylashtirish o'rganilayotgan ko'rsatkichlar o'rtasida to'g'ri chiziqli bog'lanish yoki egri chiziqli bog'lanish shakllanganligini ko'rsatadi.

Korrelyatsiya koeffitsiyenti 0 dan 1 gacha qiymat qabul qilishi mumkin. Qiymati 1 ga qancha yaqin bo'lsa, o'rganilayotgan holat bilan bog'lanish shunchalik chambarchas bo'ladi va aksincha.

Buning uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K_k = \frac{\sum X \cdot Y - N \cdot \bar{X} \cdot \bar{Y}}{\lambda_x \cdot \lambda_y}$$

$$\text{Bu yerda: } \overline{X \cdot Y} = \frac{\sum X \cdot Y}{N}; \quad \bar{X} = \frac{\sum X}{N}; \quad \bar{Y} = \frac{\sum Y}{N};$$

$$\lambda_x = \sqrt{\sum X^2 - N \cdot \bar{X}^2}; \quad \lambda_y = \sqrt{\sum Y^2 - N \cdot \bar{Y}^2}.$$

Misol. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish tannarxi bilan umumishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinib ularning bog'liqlik darajasi o'rganilishi kerak. Buning uchun korxonada quyidagi kuzatuv ishlari amalga oshirilib, kerakli ma'lumotlar to'plandi (4.4-jadval).

4.4-jadval

#### Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi bilan umumishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi bog'liqlik tahlili

Bo'limlar soni	Tannarxga to'g'ri keladigan umumishlab chiqarish xarajatlari, ming so'm, X	Bir birlik mahsulot tannarxi, ming so'm, Y	X·Y	X <sup>2</sup>	Y <sup>2</sup>
1	1,0	10	10	1,0	100
2	0,9	11	9,9	0,8	121
3	1,2	11,5	13,8	104	132,2
4	1,4	11,9	16,6	1,9	141,6
5	1,5	12,1	18,1	2,2	146,4
6	1,6	12,3	19,7	2,6	151,3
7	1,7	12,3	20,9	2,9	151,3
8	1,8	12,6	22,7	3,2	158,7
9	1,9	12,8	24,3	3,6	163,8
10	1,9	13,0	24,7	3,6	169,0
Jami	14,9	119,5	180,6	23,2	1435,3

Jadval asosida quyidagi hisob-kitoblar amalga oshirildi:

$$\begin{aligned}\bar{X} &= \frac{\sum X}{N} = \frac{14,9}{10} = 1,49; & \bar{Y} &= \frac{\sum Y}{N} = \frac{119,5}{10} = 11,95; \\ \lambda_x &= \sqrt{\sum X^2 - N \cdot \bar{X}^2} = \sqrt{23,2 - 10 \cdot 1,49^2} = \sqrt{1} = 1; \\ \lambda_E &= \sqrt{\sum Y^2 - N \cdot \bar{Y}^2} = \sqrt{1435,5 - 10 \cdot 11,95^2} = \sqrt{7,75} = 2,697; \\ K_k &= \frac{\sum X \cdot Y - N \cdot \bar{X} \cdot \bar{Y}}{\lambda_x \cdot \lambda_y} = \frac{180,6 - 10 \cdot 1,49 \cdot 11,95}{1 \cdot 2,697} = \frac{2,545}{2,697} = 0,94.\end{aligned}$$

Bizning misolimizda korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,94 miqdorni ko'rsatdi. Demak, o'rganilayotgan korxonada umumishlab chiqarish xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish tannarxi ko'rsatkichi bilan bog'liqlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni bu ikki iqtisodiy ko'rsatkichlarning birini o'zgarishi aynan shu paytda ikkinchisini o'zgarishiga ta'sir qilar ekan. Biroq, ikki ko'rsatkichdan birini o'zgarishi ikkinchisining o'zgarishiga qancha kattalikda ta'sir qiladi va uni necha miqdorga o'zgartira oladi, degan savolga koorelyatsiya bog'lanishi natijasidan javob olib bo'lmaydi.

Buning uchun regressiya holatini o'rganish zarur. Dastavval, regressiya tenglamasi haqida. Ikkita ko'rsatkich orasidagi to'g'ri chiziqli bog'lanishni tavsiflaydigan tenglama bu regressiya to'g'ri chiziqli tenglamasidir (1).

$$Y_x = a + bx \quad (1)$$

bu yerda:  $x$  – omilli ko'rsatkich;

$Y$  – natijaviy ko'rsatkich;

$a$  va  $b$  – qidirish talab qilinadigan regressiya tenglamasining parametrlari.

Bu tenglama omilli ko'rsatkichlar ma'lum qiymatga o'zgarganda natijaviy ko'rsatkichlar miqdori bir tekisda o'sishi yoki kamayishini ko'rsatuvchi ikkita belgi orasidagi bog'lanishni ifodalaydi. Korrelyatsion tahlilning to'g'ri chiziqli bog'lanishiga namuna tariqasida umumishlab chiqarish xarajatlari ( $x$ ) ga bog'liq holda mahsulot ishlab chiqarish tannarxining ( $Y$ ) o'zgarishi haqidagi ma'lumot qo'llanilishi mumkin (4.4-jadval).

$a$  va  $b$  koeffitsiyentlar qiymati eng kam kvadratlar usuli bo'yicha olingan tenglamalar tizimlaridan topiladi. Bu holatda tenglamalar tizimlari quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{cases} na + b\sum x = \sum y \\ a\sum x + b\sum x^2 = \sum xy \end{cases}$$

bu yerda:  $n$  – kuzatuvlar soni (bizning misolda – 10 ta).

$\sum x$ ,  $\sum y$ ,  $\sum x^2$ ,  $\sum xy$  qiymati haqiqiy boshlang'ich ma'lumotlar asosida hisoblanadi.

Yuqoridagi tenglamalar tizimi asosida tenglamaning  $a$  va  $b$  parametrlari quyidagicha aniqlanadi.

$$b = \frac{n\sum xy - \sum x \sum y}{n\sum x^2 - (\sum x)^2} = \frac{10 \cdot 180,6 - 14,9 \cdot 119,5}{10 \cdot 23,2 - (14,9)^2} = 2,545;$$
$$a = \bar{y} - b(\bar{x}) \quad a = 11,95 - 2,545(1,49) = 8,15.$$

Aniqlangan parametrlar asosida regressiya to'g'ri chiziq tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

$$Y = 8,15 + 2,545x.$$

Demak, mahsulot ishlab chiqarish tannarxida 8,15 miqdordagi kattalikka teng bo'lgan xarajat qat'iy tavsifga ega bo'lib, barcha kuzatuvlar hamda kelgusidagi prognozlar uchun ham o'zgarmas miqdor bo'lib qoladi.

Ammo 2,545 parametr har bir kuzatuvdagi alohida olingan  $x$  kattalik uchun o'zgarmas koeffitsiyent hisoblanadi.  $X$  kattalikni bir birlikka oshishi yoki kamayishi natijaviy ko'rsatkich  $Y$  miqdorning 2,545 miqdorda o'zgarishi (oshishi yoki kamayishi) ga olib keladi. Mazkur usul o'rganilayotgan ko'rsatkichlar o'zgarishdagi bog'liqligini aniqlash hamda istiqboldagi ko'rsatkichlarni prognoz qilish uchun zarur.

Misol uchun, o'rganilayotgan korxonada 9-kuzatuvda  $x$  ning qiymati 1,9 ming so'mga teng. Mazkur miqdorni tenglamaga qo'yib hisoblasak,  $u$  holda

$Y = 8,15 + 2,545 \cdot (1,9) = 12,8$  ga teng bo'ladi. Ya'ni umumishlab chiqarish xarajatlarini  $(x) + 0,9(1,9 - 1,0)$  ga ko'payishi mahsulot tannarxini  $2,205(2,545(1,9) - 2,545(1,0))$  ga oshishiga olib kelgan.

Agar korxonaning kelgusi yillardagi rejasida umumishlab chiqarish xarajatlari ( $x$ ) qiymati 2,6 ga teng bo'lishi belgilangan bo'lsa,  $u$  holda mahsulot ishlab chiqarish tannarxi aynan shu omil ta'siri bilan 14,8 ming so'mga teng bo'lishini prognoz qilish mumkin.

$$Y = 8,15 + 2,545 \cdot (2,6) = 8,15 + 6,62 = 14,8.$$

Ta'kidlash kerakki, o'rganilayotgan holatlarning egri chiziqli bog'lanishlarida ham bog'lanish tenglamasi shu tarzda yechiladi. Agar bir ko'rsatkichining ko'payib, boshqasining miqdori ma'lum darajagacha o'sib, keyin kamaya boshlasa (masalan, ishchilarning mehnat unumdorligi ularning yoshiga bog'lik bo'lishi), bunday bog'lanishni yozish uchun ikkinchi tartibli parabola mos keladi

$$Y_x = a + bx + cx^2 \quad (2)$$

Eng kam kvadratlar usulining shartlariga muvofiq  $a$ ,  $b$  va  $c$  parametrlarini aniqlash uchun quyidagi tenglamalar tizimlarini yechish kerak:

$$\begin{cases} na + b\sum x + c\sum x^2 = \sum y; \\ a\sum x + b\sum x^2 + c\sum x^3 = \sum xy; \\ a\sum x^2 + b\sum x^3 + c\sum x^4 = \sum x^2y. \end{cases}$$

$\sum x$ ,  $\sum y$ ,  $\sum xy$ ,  $\sum x^2y$ ,  $\sum x^2$ ,  $\sum x^3$ ,  $\sum x^4$  – qiymatlar boshlang'ich ma'lumotlar asosida topiladi.

Shunday qilib, u yoki bu turdagi matematik tenglamadan foydalanib, o'rganilayotgan holatlarning bog'lanish darajasini aniqlash mumkin, ya'ni omilli ko'rsatkichlar birlikka o'zgarganda natijaviy ko'rsatkichlar kattaligining absolyut o'lchamda necha birlikka o'zgarishini bilish mumkin.

Xulosada shuni aytib o'tish kerakki, juft korrelyatsiya usulini qo'llashni faqat bir misoldagina ko'rib chiqdik. Biroq bu usul har xil iqtisodiy ko'rsatkichlar orasida munosabatni ham o'rganish uchun qo'llanilishi mumkin. Bu esa o'rganilayotgan holatni, uning o'zgarishida har bir omilning o'rni va ahamiyatini baholashda chuqurroq bilimga ega bo'lish imkoniyatini beradi.

#### **D) Ko'p miqdorli korrelyatsiya tahlili metodikasi**

Korxonaning xo'jalik faoliyatidagi iqtisodiy holatlari va jarayonlari ko'p sonli omillarga bog'liq. Bu kabi kompleks omillarning o'zaro bog'lanishlari o'rganilayotgan holatni to'liqroqtavsiflaydi.

Ko'p miqdorli korrelyatsion tahlil bir nechta bosqichdan tashkil topadi.

Birinchi bosqichda o'rganilayotgan holatga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi va korrelyatsion tahlil uchun muhim ahamiyatga ega bo'lganlari tanlab olinadi.

Ikkinchi bosqichda korrelyatsion tahlil uchun zarur bo'lgan boshlang'ich ma'lumotlar yig'iladi va baholanadi.

Uchinchi bosqichda omilli va natijaviy ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish modellashtiriladi, ya'ni o'rganilayotgan bog'lanish mazmunini aniqroq aks ettiradigan matematik tenglamalar tanlanadi va asoslanadi.



To'rtinchi bosqichda korrelyatsion tahlilning asosiy bog'lanish ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Beshinchi bosqichda korrelyatsion tahlil natijalariga statistik baho beriladi va ularni amaliyotda qo'llash amalga oshiriladi.

Korrelyatsion tahlil uchun omillarni saralash – eng muhim hisoblanadi. Chunki tahlilning yakuniy natijalari omillarning qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq. Nazariya va tahlilning amaliy tajribasi omillarni tanlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak:

1. Birinchi navbatda, ko'rsatkichlar orasidagi sababli bog'lanishlarni hisobga olish zarur, negaki, faqat ulargina o'rganilayotgan holat mohiyatini ochib beradi. Natijaviy ko'rsatkichli matematik munosabatlarda joylashgan bu kabi omillarning tahlili unchalik ahamiyat kasb etmaydi.

2. Ko'p omilli korrelyatsion model yaratishda amalda qilib bo'lmaydigan barcha shart va majburiyatlarni o'z ichiga olgan, natijaviy ko'rsatkichlarga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadigan eng muhim omillarni tanlab olish zarur. Student bo'yicha kam jadvali, ishonchlilik mezoniga ega bo'lgan omillarni hisobga olish tavsiya qilinmaydi.

3. Chiziqli turdagi korrelyatsion modellarga egri chiziqli xarakterga ega bo'lgan natijaviy ko'rsatkich bilan bog'lanishli omillarni qo'shish tavsiya etilmaydi.

4. Korrelyatsion modelga o'zaro bog'langan omillarni qo'shish mumkin emas. Agar ikkita omil o'rtasidagi juft korrelyatsiya koeffitsiyenti 0,85 dan ko'p bo'lsa, korrelyatsion tahlil qoidasiga ko'ra bittasini chiqarib tashlash kerak, aks holda, natijaviy ko'rsatkichni xau holda bo'lishga olib keladi.

5. Korrelyatsion modelga funksional xarakterdagi natijaviy ko'rsatkich bog'lanishli omillarni korrelyatsion modelga qo'shish tavsiya etilmaydi.

Korrelyatsion model uchun omillarni saralashda analitik guruhlash, parallel va dinamik qatorlarni solishtirish, chiziqli grafiklar katta yordam beradi. Ular yordamida o'rganilayotgan ko'rsatkichlar orasidagi bog'lanish mavjudligi, shakli va yo'nalishini aniqlash mumkin. Omillarni saralashni Student mezoni bo'yicha qiymatlarni baholash asosida korrelyatsion tahlil masalasini yechish jarayonida ham amalga oshirish mumkin.

Sanab o'tilgan shartlarni hisobga olgan holda va omillarni saralash usullarini qo'llagan holda ko'p omilli korrelyatsion modelning ko'r-

satkich darajasi ( $Y$ ) uchun uning darajasiga katta ta'sir ko'rsatuvchi quyidagi omillar tanlab olingan.

$x_1$  – material sig'imi, so'm;

$x_2$  – fond sig'imi, so'm;

$x_3$  – mehnat unumdorligi, ming so'm;

$x_4$  – korxonada aylanma mablag'ining aylanish davri, kun;

$x_5$  – yuqori sifatli mahsulotning solishtirma salmog'i, % va shu kabilar.

Modomiki, korrelyatsion bog'lanish ko'p sonli kuzatuvlarda to'lali-gicha namoyon bo'lar ekan, ma'lumotlarni tanlab olish hajmi yetarlicha katta bo'lishi kerak, negaki ko'p sonli kuzatuvlardagina boshqa omillarning ta'siri tekislanadi. O'rganilayotgan obyektlar majmui qanchalik ko'p bo'lsa, natijalar tahlili shunchalik aniq bo'ladi.

Bu shartni hisobga olgan holda sanab o'tilgan omillarning rentabellik darajasiga ta'siri yetarlicha  $N$  ta korxonada misolida o'rganilishi zarur.

#### **4.4. Chiziqli dasturlash usuli va uning tahlilda qo'llanilishi**

Chiziqli dasturlash usuli iqtisodiyotda ko'p uchraydigan ekstremal masalalarni hal qilishda ko'p qo'llaniladi. Ushbu turdagi masalalarning yechimi funksiyalardagi o'zgaruvchan miqdorlarni chetki qiymatlarini (maksimum va minimum) topishga qaratilgan bo'ladi.

Chiziqli dasturlash qat'iy funksional bog'liqlikda bo'lgan voqeliklarni o'rganib, chiziqli tenglamalar tizimini (tenglama va tengsizliklarni qayta shakllantirib) yechishga asoslangan. O'zgaruvchan miqdorlarning matematik ifodasi, ularning aniq tartibi, hisob-kitoblarning ketma-ketligi, mantiqiy tahlillar chiziqli dasturlashga xos jihatlardir. Ushbu usulni faqat quyidagi holatlarda qo'llash mumkin:

A) o'rganilayotgan o'zgaruvchan miqdorlar matematik aniqlik va miqdoran cheklangan bo'lsa;

B) omillarni o'zaro almashtirish asosida aniq ketma-ket hisob-kitoblar amalga oshirilsa;

D) o'rganilayotgan obyektning tushunishdagi mantiqiy asoslash bilan hisob-kitoblardagi mantiqiy matematik mantiq o'zaro mos kelsa.

Chiziqli dasturlash qo'llanib hal etiladigan barcha iqtisodiy masalalar aniq cheklangan sharoitlarda muqobil yechim topishi bilan farq qiladi. Demak, mazkur usulda masalani hal qilish – mavjud muqobil imkoniyatlar orasida eng maqbul hamda yaxshisini tanlab olishdir. Iqtiso-

diyotda chiziqli dasturlashdan foydalanishning qimmati va ahamiyati shu bilan izohlanadiki – mavjud ko‘p miqdordagi ahamiyatli muqobil variantlar ichida eng maqbul variant tanlanadi. Boshqa usullar yordamida mazkur turdagi masalalarni hal qilishning imkoni mavjud emas.

Ushbu usul yordamida sanoat korxonalarida stanoklarning eng maqbul unumdorligi, qishloq xo‘jaligida minimal miqdor va qiymatdagi ozuqa ratsioni, transport masalalari hal etiladi.

#### **4.5. Nazariy o‘yin usuli va tahlilda foydalanishning o‘ziga xos tomonlari**

Nazariy o‘yin usuli o‘rganilayotgan voqelik tafsifiga ko‘ra undagi mavjud vaziyatlar ichida eng maqbul strategiyani topishni tadqiq qiladi. Bunda korxonaga uchun eng qulay va maqbul vaziyat strategiya qilib boshqaruv qarorlari asosida belgilab olinadi. Mazkur holatni matematik ko‘rinishga keltirishda har bir vaziyatni alohida o‘yin ishtirokchisi, deb belgilab olinadi. Har bir ishtirokchi esa o‘zining manfaatini maksimal-lashtirishni boshqa ishtirokchilar hisobidan amalga oshirishga harakat qiladi.

Nazariy o‘yin usulida masala aniq formulalashtirishni talab qiladi. Bunda o‘yin qoidasi va ishtirokchilar soni belgilanadi, ishtirokchilar imkoniyatidagi strategiyalar aniqlanadi, yutuqlar va yutqazishlar o‘rganiladi.

Masalalarni hal qilishda algebraning chiziqli tenglamalar va tengsizliklar tizimi usullari va boshqa shu kabilardan foydalaniladi.

Nazariy o‘yin usulining mazmunini quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin.

Korxonaga mavsumiy ishlab chiqarish sikliga ega bo‘lib bolalar kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Qishki mavsum uchun kurtka va palto ishlab chiqarish imkoniyati mavjud. Biroq mahsulotlarni qaysi birini qancha ishlab chiqarish qish mavsumidagi ob-havoga bog‘liq. Agar qish mavsumida o‘ta sovuq bo‘lishi kutilayotgan bo‘lsa palto mahsuloti ko‘p ishlab chiqariladi. Basharti, qish mavsumi iliqroq kelsa kurtka mahsulotiga talab ko‘p bo‘ladi. Yana bu yerda shu holatlar kuzatiladiki, qishning o‘ta sovuq bo‘lishi rejalashtirilgan bir paytda mavsum iliq kelishi mumkin, yoki aksincha. Bu esa korxonaga ishlab chiqargan mahsulotlarini qaysi bir turining sotilmay qolishiga sabab bo‘ladi. Demak, yuqorida ko‘rib chiqilgan vaziyatlarda korxonaning mahsulot sotishdan tushum, pirovardda esa foydasi (zarari) turlicha bo‘ladi.

Maksimal tushumga, uning natijasida foydaga erishish (yoki zarar ko'rish) korxonaga uchun eng ma'qul variant hisoblanmaydi. Chunki qaysidir bir vaziyat ushbu maqsadni yo'qqa chiqarishi mumkin.

Shuning uchun bu holatda tushum hamda foyda olishning o'rtacha miqdorini belgilab olish eng to'g'ri yo'l hisoblanadi. Chunki ob-havoning qanday bo'lishidan qat'iy nazar mahsulotlar miqdorini maqbul holatda rejalashtirish qo'yilgan maqsadga erishishdagi eng to'g'ri yo'ldir. Ushbu usulni quyidagi misol yordamida o'rganib chiqamiz.

Bolalar ustki kiyimi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan kichik korxonaga oktabr va noyabr oylarida bir dona kurtka ishlab chiqarish uchun 30,0 ming so'm xarajat qiladi, bir dona palto ishlab chiqarish uchun esa – 40,0 ming so'm xarajat qiladi. Sotish bahosi esa kurtka uchun – 35,0 ming so'm bo'lsa, palto uchun esa – 50,0 ming so'm.

Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki korxonaga havo iliq kelsa 270 dona kurtka, 170 dona palto sotar ekan. Sovuq havoda esa 200 dona kurtka mahsuloti, 250 dona palto mahsulotini sotish imkoniyati mavjud.

Ob-havoning qanday bo'lishini avvaldan bashorat qilish qiyinligini e'tiborga olib, ya'ni tabiat inijligini hisobga olgan holda, korxonaga tushadigan tushumni barqarorlashtirish talab etilsa, quyidagicha hisob-kitob ishlari amalga oshiriladi.

1. Mavsum iliq kelsa korxonaga tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$270 \cdot 35 + 170 \cdot 50 = 17950,0 \text{ ming so'm.}$$

2. Mavsum sovuq kelsa korxonaga tushumi quyidagicha bo'ladi.

$$200 \cdot 35 + 250 \cdot 50 = 19500,0 \text{ ming so'm.}$$

Bu yerda korxonaning iliq havo uchun mo'ljallagan strategiyasini A hamda sovuq havo uchun esa B, tabiatning iliq havosi uchun C, sovuq havosi uchun D kabi belgilashlarini kiritamiz.

Korxonaga uchun A va B strategiyalardan tashqari tabiatning inijligi ham mavjud. Bu holat ham erishiladigan tushum, natijada esa foydaga (zarar) o'z ta'sirini ko'rsatadi. Misol uchun, korxonaga A strategiyani qo'lladi, lekin havo sovuq (D) keldi. Bunda korxonaning tushumi:

$$200 \cdot 35 + 170 \cdot 50 - 70 \cdot 30 = 13400 \text{ ming so'm.}$$

Agar korxonaga B strategiyani qo'llaganda, C iliq havo bo'lsa, u holda:

$$200 \cdot 35 + 170 \cdot 50 - 80 \cdot 40 = 12300 \text{ ming so'mni tashkil etadi.}$$

Yuqoridagi ma'lumotlardan foydalanib, quyidagi matritsa jadvalini tuzamiz. Bunda korxonaga  $P_1$  – komanda, tabiatni esa  $P_2$  shartli belgi bilan belgilab olamiz.

4.14-jadval

Ishtirokchilar	P <sub>2</sub> (tabiat)			
	Strategiya	C	D	Min
P <sub>1</sub> (korxonona)	A	17950	13400	13400
	B	12300	19500	12300
	Max	17950	19500	

4.14-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonaning strategiyasi tabiat strategiyasi bilan bir xil bo'lsa, 19500 yoki 17950 ming so'm daromadga erishishi mumkin. Aks holda mazkur ko'rsatkich 12300 yoki 13400 ming so'm holatida qoladi. Bu yerda P<sub>1</sub> va P<sub>2</sub> o'yinchilarni strategiyasi o'zaro muvofiq kelmaydi deb qaraladi. Demak, korxonona eng kam daromadga erishadi deb olinadi. Ya'ni o'yinda korxonona yutqizadi. Shu sababli, korxonona bu ikki mahsulot turidan tabiatning har qanday sharoitida o'rtacha daromadga erishish yo'lini ishlab chiqadi.

Buning uchun: P<sub>1</sub> o'yinchining A strategiyasida chastotani noma'lum X bilan belgilaymiz. Mazkur holatda B strategiyadagi chastota esa (1-X) miqdorga teng bo'ladi.

Endigi navbatda quyidagi hisob-kitoblarni amalga oshiramiz:

$$17950X + 13400(1-X) = 12300X + 19500(1-X)$$

$$11750X = 6100$$

$$X = 0,52 \quad (1-X) = 0,48$$

$$17950 \cdot 0,52 + 13400 \cdot 0,48 = 15760$$

$$12300 \cdot 0,52 + 19500 \cdot 0,48 = 15760$$

Demak, tabiatning istalgan sharoitida korxonaning eng maqbul daromadi 15760 ming so'mni tashkil etadi.

Ushbu daromadni tashkil etadigan kurtka va palto miqdori quyidagicha aniqlanadi.

$$270 \text{ kurtka} \cdot 0,52 + 170 \text{ palto} \cdot 0,48 = 200 \text{ kurtka} \cdot 0,52 + 250 \text{ palto} \cdot 0,48.$$

Hisob-kitoblar natijasida 244 ta kurtka hamda 202 ta palto tayyorlash ishlab chiqarishning eng maqbul hajmi ekanligi aniqlandi.

### Tayanch so'z va iboralar

Matematik usullar, integral usul, logarifm usuli, stoxastik usullar, determinallashgan omillar tizimi, korellyatsiya, regressiya, chiziqli dasturlash, nazariy o'yin.

## Topshiriqlar

1-jadval

### Iqtisodiy tahlilda integral usul

Iqtisodiy tahlilda integral usulni qo'llash zaruratini izohlang	Iqtisodiy tahlilda integral usulining turlari
	A) B) )

2-jadval

### Iqtisodiy tahlilda korelyatsiya va regressiya usullari

Iqtisodiy tahlilda korelyatsiya va regressiya usullarni qo'llash zaruratini izohlang	Iqtisodiy tahlilda korelyatsiya va regressiya usullarga qo'yiladigan talablar
	A) B) )

3-jadval

### Iqtisodiy tahlilda nazariy o'yin usuli

Iqtisodiy tahlilda nazariy o'yin usulini qo'llash zaruratini izohlang	Iqtisodiy tahlilda nazariy o'yin usuliga qo'yiladigan talablar
	A) B) )

4-jadval

### Iqtisodiy tahlilda chiziqli programmalashtirish

Iqtisodiy tahlilda chiziqli va dinamik programmalashtirish usulini qo'llash zaruratini izohlang	Iqtisodiy tahlilda chiziqli va dinamik programmalashtirish usuliga qo'yiladigan talablar
	A) B) )

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish natijasida Tahlil muddati...	uzayadi	aniqlanadi	topiladi	qisqaradi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish natijasida tahlil natijalari...	qayta ko'rib chiqiladi	aniqlanadi	topiladi	aniq hisob-kitob qilinadi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish natijasida barcha omillar...	qayta ko'rib chiqiladi	aniqlanadi	topiladi	aniq hisob-kitob qilinadi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish bosqichi...	masala sharti belgilanadi	masalani ahamiyati yo'q	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga Joriy qilish bosqichi...	omillar belgilanadi	omillarning ahamiyati yo'q	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish bosqichi...	hisoblash modeli belgilanadi	masalani ahamiyati yo'q	modelning ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish bosqichi...	ekspremental model tuziladi	modelning ahamiyati yo'q	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish bosqichi...	o'rganilayotgan ko'rsatkich hisoblanadi	ko'rsatkich hisoblanmaydi ahamiyati yo'q	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga Joriy qilish bosqichi...	o'rganilayotgan ko'rsatkich tahlil qilinadi	ko'rsatkichni tahlil qilish ahamiyati yo'q	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni tahlilga joriy qilish bosqichi...	ko'p yechimlar topiladi	ko'p yechimlar topilmaydi	masalani ahamiyati mavjud	bosqich yo'q	



Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Iqtisodiy tahlilni takomillash-tirishning muhim yo'nalishlaridan biri ... samarali foydalanishdir	korxonalar faoliyatida iqtisodiy-matematik usullardan	yangilik-lardan	matematika usullaridan	fizika usullaridan	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korxonalar faoliyatida iqtisodiy-matematik usullardan foydalanish natijasida...	odatdagi usullardan batamom voz kechiladi	murakkab tavsifdagi masalalar qisqa muddatda to'g'ri hal qilinadi	yangi usullar o'ylab topiladi	bu kashfiyotdir	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullar nimalarga asoslangan holda qo'llaniladi	Evristikaga	Iqtisodiy-matematik modellash-tirish metodolo-giyasiga	Arifmetikaga	Geometiriyaga	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Matematik usullarni qo'llash korxonada faoliyatida ... e'tiborga olishni talab qiladi	tushun-maslikni	odatdagi usullarni	yangi usullarni	zamonaviy kompyuter vositalaridan foydalanish va xodimlar malakasini oshirishni	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Determinal-lashgan tahlil...	FQTdir	sababga ko'ra amalga oshadigan, ya'ni aniq sharoitda bir voqea (sabab) boshqa voqeani (oqi-bat) keltirib chiqaradigan holatlardagi bog'liqlikni o'rganishdir	iqtisodiy tahlildir	moliyaviy tahlildir	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	bevosita omillar -	bog'lanishlari mavjud yoki mavjud bo'lmagan omillar	o'rgani-layotgan ko'rsatkichni shakllanti-rayotgan	ta'sir miqdorini o'lchash mumkin bo'lgan voqealardir	moliyaviy tahlil	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Integral usul... qo'llaniladi	omillar ta'sirini baholash uchun	zararsizlik nuqtasini topish uchun	boshqaruv tahlili uchun	moliyaviy tahlil uchun	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Stoxastik tahlil	statistik yo'l bilan turli xildagi masalalarni hal etish usulidir	ko'p turdagi empirik ko'rsatkichlar hamda ularning o'zgarishini to'g'ridan to'g'ri aloqada bo'lmagan, o'zaro bog'lanmagan va shartlanmagan omillar ta'sirida sodir bo'lishini modellashtirish yo'li bilan o'rganadi	matematik yo'l bilan turli xildagi masalalarni hal etish usulidir	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Nazariy o'yin usuli o'rgani-layotgan voqelik tavsifiga ko'ra undagi mavjud vaziyatlar ichida ... topishni tadqiq qiladi.	eng maqbul strategiyaning	eng maqbul xarajatni	eng maqbul chegarani	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $x$ ning o'rtachasi hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $y$ ning o'rtachasi hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $y \cdot x$ ning o'rtachasi hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $y$ ning kvadrati hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $x$ ning kvadrati hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	S	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya usulida $x \cdot y$ ning jami hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Regressiya usulida $y = a + b(x)$ formula qo'llaniladimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	bunaqasi bo'lmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Regressiya usulida $y = a + x$ formula qo'llaniladimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Regressiya usulida $y = b + a$ formula qo'llaniladimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Integral usulda shartli ko'rsatkich hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Integral usulda shartli ko'rsatkich hisoblanadimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	$a \cdot b \cdot c = d$ omillar... bog'lanishda	funksional	stoxastik	bog'lanishda emas	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	$a + b + c = d$ omillar... bog'lanishda	funksional	stoxastik	bog'lanishda emas	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	$a \cdot b \cdot c = d$ omillar bog'lanishi... modelda	additiv	multiplikativ	aralash	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	$a + b + c = d$ omillar bog'lanishi... modelda	additiv	multiplikativ	aralash	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	$(a + b + c) / (z + e)$ omillar bog'lanishi... modelda	additiv	multiplikativ	aralash	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Nazariy o'yin usulida $x$ noma'lum kiritiladimi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega emas	$a$

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Nazariy o'yin usulida strategiyalarni tanlash shartmi?	ha	yo'q	zaruratga ko'ra	ahamiyatga ega emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Nazariy o'yin usulida maqbul yoki o'rtacha natijaga erishiladimi?	maqbul	o'rtacha	ikkisi ham birgalikda	ahamiyatga ega emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Integral usulida omillar o'zgarishi...	hisobga olinadi	hisobga olinmaydi	ahamiyati yo'q	zarurat yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Korrelyatsiya koeffitsiyenti nimani ko'rsatadi?	bog'liqlik holatini	turli munosabatni	tenglik munosabatini	ahamiyati yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
4. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari	Logarifm usulini qo'llash qaysi model uchun o'rinli?	additiv	multiplikativ	aralash	kasrli	

## **5-BOB. IQTISODIY TAHLILNING TURLARI VA AXBOROT MANBALARI**

### **5.1. Iqtisodiy tahlil va uni turlarga ajratish**

Jahonda 2008-yildan soʻng roʻy bergan global moliyaviy-iqtisodiy inqirozni ilmiy tadqiq qilish asosida uning boshlanishiga sabab boʻlgan voqealar birma-bir topilib, ularning shakli hamda mazmuni aniqlanib, salbiy hodisaga koʻrsatgan taʼsirlar oʻrganilmoqda.

Agar moliyaviy iqtisodiy inqirozning keltirib chiqargan sabablariga eʼtibor qilsak, ularni shartli ikki makroiqtisodiy hamda mikroiktisodiy darajadagi yirik guruhga boʻlish mumkin. Bular toʻgʻrisida ommaviy, ilmiy matbuotlarda koʻp yozilmoqda.

Mikroiqtisodiy darajadagi sabablarga koʻplab xoʻjalik subyektlari tomonidan biznes-rejalarning ilmiy asosda tuzilmaganligi, moliyaviy hisobotlardagi koʻrsatkichlarining iqtisodiy asossiz oshirib koʻrsatilishi, aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqarilgan aksiyalarning qiymati uning haqiqatdagi aktivlariga muvofiq kelmasligi, mazkur holatlarga auditorlik firmalari jiddiy munosabatlar bildirmagani, hamkorlar salohiyatini yetarlicha oʻrganmay ular bilan iqtisodiy hamkorlikni yoʻlga qoʻyish kabilarni koʻrsatib oʻtishimiz mumkin.

Bunday voqealarni ommaviy tarzda sodir boʻla boshlagani iqtisodiy subyektlardagi xoʻjalik mexanizmida, shu bilan birga uning muhim elementi boʻlgan hisob tizimida ham bir qator jiddiy kamchiliklar mavjudligini koʻrsatib berdi. Ayniqsa, bu kamchiliklar xoʻjalik faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish ishlarida yaqqol koʻzga tashlanadi. Agarda xoʻjalik subyektlari har bir iqtisodiy voqealarni ilmiy asosda chuqur tahlil qilib boshqaruv qarorlarini oʻz vaqtida qabul qilganlarida edi, jahon miqyosida inqiroz tufayli oʻz faoliyatini toʻxtatgan, bankrot boʻlgan korxonalar soni bu darajada koʻp boʻlmas edi.

Chunki xoʻjalik subyekti faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish uni har tomonlama bilish, resurslarni samarali boshqarish, investitsiyalar jalb qilish, boshqa korxonalar bilan iqtisodiy munosabatlar oʻrnatish hamda turli maqsadlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Jahonda roʻy bergan inqirozga qaramasdan respublikamiz hisob tizimida, xususan xoʻjalik subyektlari faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish

borasida va uni rivojlantirishda ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirildi hamda bu jarayon hozirda ham davom ettirilmoqda. Mazkur ijobiy ishlar, ko'plab turdagi shu kabi tadbirlar bilan birgalikda respublikamiz iqtisodiga, jumladan, xo'jalik subyektlari faoliyatiga global inqirozning salbiy ta'sirlarini yumshatish va uni talofatlarsiz yengib o'tishga qaratilgan omillar bo'lib hisoblendi. Hatto, jahonda inqirozning davom etishiga qaramasdan 2008–2011-yillar bo'yicha respublikamizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi o'rtacha 8 foizdan yuqori bo'lishiga erishildi.

Xalqaro xo'jalik tizimidagi jiddiy o'zgarishlar, respublikamizda esa iqtisodiy islohotlar ko'lamining, ham kengayib, ham chuqurlashib bori-shi, shuningdek, inqirozning milliy iqtisodiyotlarga ko'rsatayotgan ta'sirlari xo'jalik subyektlari faoliyatini yanada obyektiv iqtisodiy tahlil qilish zarurligini talab qilmoqda. Bu esa iqtisodiy tahlil borasidagi ishlarni davr ehtiyojlari asosida takomillashtirish vazifasini yuzaga chiqarmoqda. Aynan shu paytning o'zida raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirishga erishish mazkur masalaning dolzarbligi va uning ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tezlashtirish innovatsion yangiliklar va uni zudlik bilan amalda qo'llash asosida bo'ldi. Natijada mavjud moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona hamda samarali foydalanilib, turli xildagi yangi, arzon va sifatli mahsulotlar ishlab chiqishga erishiladi. Mahsulotlar diversifikatsiyasi tufayli bozordagi turli xil ehtiyojlarni qondirishga harakat qilinadi. Shu asosda maqbul foyda hajmiga erishish, moliyaviy holatni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish kabi ijobiy natijalar qo'lga kiritiladi hamda korxonalarining raqobatdoshligi ta'minlanadi. Qayd etib o'tilgan maqsadga erishish hamda vazifalarni muvaffaqiyatli bajarilishida xo'jalik mexanizmining bo'g'ini bo'lgan iqtisodiy tahlil muhim vosita bo'lib ishtirok etadi.

Iqtisodiy tahlil iqtisodiy axborot hamda ma'lumotlarini o'rganib, ularni qayta ishlab korxonada faoliyatini ilmiy asosda yo'lga solib turadi. Biroq iqtisodiy munosabatlarda korxonada murakkab tuzilish va faoliyatga ega bo'lgan obyekt bo'lganligi uchun u tahlil vositasida kompleks, tizimli, joriy, tezkor, istiqbolli, mavzuga qaratilgan va shu kabi jihatlarda asosida o'rganiladi. Chunki har bir yondashuvning obyektini alohida hamda birgalikda o'rganishda o'ziga xos ijobiy tomonlari mavjud. Tahlil uchun tanlab olingan muayyan yondashuv belgilangan maqsad va vazifalariga ko'ra obyektning aniq, ishonchli, keng ko'lamda hamda ilmiy asosda tadqiq etib, zarur xulosalarni beradi. Turli yondashuvlar esa



o'zaro biror-bir tahlil turi bajargan ishlarni aynan qaytarib bera olmaydi yoki bu borada jiddiy kamchiliklarga yo'l qo'yilishi mumkin. Demak, korxonalar faoliyatini to'liq va samarali o'rganish uchun iqtisodiy tahlilni turlarga ajratish hamda har bir tahlil turini to'liq o'rganish zarur ekan. Bu bilan iqtisodiy tahlilni analitiklik tavsifi yanada oshadi hamda boshqaruv maqsadlari uchun yetarli ma'lumotlarni yetkazib bera oladi. Iqtisodiy tahlilni turlarga ajratish zarurati zamirida boshqaruv funksiyalari va ularning murakkabligi yotadi.

Iqtisodiy tahlilni faqatgina bir belgi bo'yicha turlarga ajratib o'rganish murakkab tavsif kasb etadi. Chunki boshqaruv funksiyasi turlarining ko'pligi iqtisodiy tahlilning ham turlicha bo'lishiga ta'sir etadi. Shu sababli iqtisodiy tahlilning muhim jihatlaridan kelib chiqadigan umumiy belgi asosida tahlilni tasniflash mumkin.

Iqtisodiy tahlil maqsad, vazifalar, mazmun, shakl, makon va zamonga ko'ra, foydalaniladigan manbalar, kim tomonidan o'tkazilishidagi uyg'unlik va yaxlitlik bo'yicha turlarga ajratilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu jihatdan:

- moliyaviy tahlil;
- boshqaruv tahlili;
- tezkor tahlil;
- joriy tahlil;
- istiqbolli tahlil;
- kompleks tahlil;
- tizimli tahlil;
- funksional qiymatli tahlil;
- mavzuga oid tahlil;
- stoxastik tahlil;
- determinallashtirilgan tahlil;
- marjinal tahlil;
- solishtirma tahlil;
- xo'jalik faoliyati tahlili;
- texnik-iqtisodiy;
- ijtimoiy-iqtisodiy;
- iqtisodiy-ekologik;
- diagnostik tahlil;
- ichki tahlil;
- tashqi tahlil va boshqalar farqlanadi.

Quyidagilarni o'tilgan tahlil turlari korxonalar faoliyatini o'rganish va boshqarishda o'z ahamiyatiga ega.

## 5.2. Moliyaviy tahlil

Dialektika tushunchasidan ma'lumki, borliqdagi har bir obyekt garchanda alohida mavjuddek bo'lib ko'rinsada, u son-sanoqsiz jihatlari bilan boshqa obyektlar bilan chambarchas bog'liqlikda harakat qiladi yoki yashaydi. Iqtisodiy obyekt sifatida korxonalar ham ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda boshqa obyektlar bilan o'zaro aloqada va doimo birgalikda faoliyat yuritadi. Demak, korxonalar bilan birgalikda faoliyat olib borayotgan, u bilan hamkorlik qilayotgan yoki qilmoqchi bo'lgan, raqobatdosh bo'lgan va shu kabi turli obyektlar fikrimizga misol bo'la oladi. Har bir alohida olingan obyektlar o'z maqsadi, manfaati hamda ehtiyojidan kelib chiqib o'zlarini qiziqtirayotgan korxonalarni qaysidir tomonlarini o'rganadilar. Bozor munosabatlarida korxonalarining mulkini ko'p bo'lishi, ulardan samarali foydalanish holati, mulkning shakllanish manbalari hamda ularning tarkibi, moliyaviy natijalar holati va dinamikasi, pul oqimlari harakati va miqdori, ularning faoliyat harakati bilan mutanosibligi, xususiy kapital va uning tarkibi, o'zgarish holati, to'lov qobiliyati, aktivlar likvidligi va shu kabi moliyaviy holatni ifodalovchi axborotlar juda ko'p turdagi hamkorlarni qiziqtiradi. Misol uchun, kredit beruvchi institutlar uchun moliyaviy holatning barcha tomonlari zarur bo'lsa, mol yetkazib beruvchi uchun to'lov qobiliyati hamda likvidlik ko'rsatkichlari, aksionerlar uchun moliyaviy natijalar hamda xususiy kapitaldagi o'zgarishlar, qarz beruvchilar uchun garov bilan ta'minlanganlik, xaridorlar uchun shartnoma hajmidagi mahsulot ishlab chiqarish uchun korxonaning moliyaviy imkoniyati mavjudligi kabilar shular jumlasidandir. Demak, korxonaning moliyaviy holati tashqi hamkorlar uchun juda ham muhim ahamiyatga ega. Ular o'zlari uchun zarur bo'lgan ma'lumot va axborotlarni tahlil qilib, zarur xulosalar olib so'ngra biznes qarorlarini qabul qiladilar.

Moliyaviy holat nafaqat tashqi foydalanuvchilar, balki korxonaning ichki ehtiyojlari uchun ham zarurdir. Mulkdorlar, boshqaruvchilar, menejerlar, xodimlar doimo korxonaning moliyaviy jihatdan ahvoli yaxshi bo'lib borish tarafdoridirlar. Chunki, moliyaviy holatning yaxshilanishi mulkdorni yanada boy qiladi, boshqaruvchilar, menejerlar hamda xodimlarning maoshini hamda boshqa daromadlarini oshiradi, korxonaning raqobatchilar orasida mulki hamda imijini oshiradi.

Korxonalar muayyan mamlakat yoki mamlakatlar hududida joylashgan bo'ladi. Demak, u mamlakat iqtisodiyoti uchun o'z ahamiyatiga ega. Jamiytdagi korxonalarining moliyaviy holatini takomillashib borishi tar-

moqlarni, umuman milliy iqtisodiyotni yaxshi holatda rivojlanayotganidan dalolat beradi. Korxonada muayyan mahsulotlar ishlab chiqariladi, xizmatlar ko'rsatiladi yoki ish bajariladi, u soliq to'laydi hamda ajratmalarni amalga oshiradi, xodimlar ish haqi oladi, turli tadbirlarga homiylik qiladi. Demak, korxonalar milliy iqtisodiyotdagi, tarmoqdagi yoki hududdagi ahamiyatiga ko'ra ham tegishli vazirliklar yoki qo'mitalar tomonidan o'rganiladi. Bu bilan ularga zaruratga ko'ra turli moliyaviy imtiyozlar (foizi past bo'lgan kreditlar, soliq bo'yicha, bojxona yig'implari) yoki yordamlar (subsidiya, subvensiya, grantlar) beriladi. Muxtasar qilib aytganda, moliyaviy natijalar va holat, ularga bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili davlat, tashqi hamkorlar va korxonaning o'zi uchun ham zarur ekan.

Moliyaviy tahlil – korxonaning aktivlari, majburiyatlari, kapitali, moliyaviy natijalari, asosiy vositalari, pul oqimlari va ularning holati, tarkibi, o'zgarishlarini ta'sir qiluvchi omillar hamda maxsus ko'rsatkichlar tizimi asosida tadqiq etish va o'rganishdir.

Mazkur tahlil turining maqsadi korxonaning moliyaviy holatini turli tomonlariga, barqarorligiga, moliyaviy salohiyat va raqobatdoshligiga baho berishdir.

Moliyaviy tahlilning asosiy vazifalari korxonaning mulki va uning shakllanish manbalari, moliyaviy natijalar, asosiy vositalar, pul oqimlari, xususiy kapital va ular bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlarni o'rganishdir. Bunda korxonaning moliyaviy barqarorligi, holati, mol-mulk tarkibi, manbalarning joylashuvi, mablag'lar harakatchanligi, to'lov qobiliyati, foyda va zararlarning faoliyat turi hamda shakllanishi bo'yicha, pul oqimlarining to'g'ri tashkil etilgani va uning korxonaga amaliy faoliyatiga mos kelishi, xususiy kapitalning ko'payishiga ta'sir etayotgan omillar shu kabilarga e'tibor qaratiladi.

Moliyaviy tahlilning axborot manbalarini moliyaviy hisobot shakllari va unga ilova qilingan rasmiy hujjatlar tashkil etadi. Mazkur turdagi hisobot shakllari ommaviy-axborot vositalarida ochiq e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonunning 16-moddasi va 1-BHMSga hamda moliyaviy hisobot shakllarini to'ldirish buyicha qoidalarga asosan moliyaviy hisobot quyidagi hisobotlarning umumiy shakllaridan iborat bo'ladi:

1. Buxgalteriya balansi – 1-shakl.
2. Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot – 2-shakl.
3. Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot – 3-shakl.
4. Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot – 4-shakl.

5. Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot – 5-shakl.

Debitorlik va kreditorlik qarzi haqida ma'lumotnoma – 2<sup>a</sup>-shakl.

Moliyaviy hisobotga tushuntirish xati.

Auditorlik xulosasi.

Moliyaviy tahlil hisob tizimi bo'yicha yetarli bilim va malakaga ega bo'lgan mutaxassislar tomonidan o'tkaziladi. Chunki tahlilchi hisob tizimining o'ziga xos bo'lgan barcha jihatlarini bilishi va amalda qo'llay olishi shart.

Mazkur tahlil turi kompleks tarzda yillik hisobotlar, xususan moliyaviy hisobotlar tuzilgandan so'ng o'tkaziladi. Demak, ushbu tahlil davriy tavsifga ega.

Moliyaviy tahlil korxonada faoliyatida faqat moliyaviy holat, barqarorlik va shu kabi tomonlarni o'rganishi bilan cheklanganlik tafsifiga ega. Chunki u korxonada faoliyatining barcha tomonlarini qamrab ola olmaydi.

### **5.3. Boshqaruv tahlili**

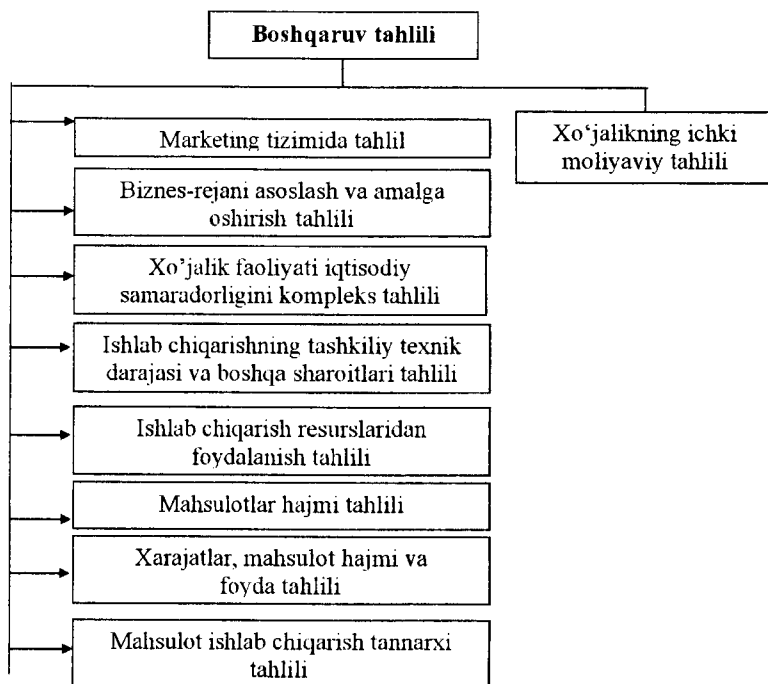
Korxonani to'g'ri boshqarish belgilangan maqsadga erishishning ilmiy asoslangan yo'lidir. Obyektlarda boshqaruv ta'sirini oshirish, uning samaradorligini ta'minlashda ko'p turdagi vositalar bilan birgalikda iqtisodiy tahlil ham o'zining o'rni va ahamiyatiga ega. Xususan, hisob tizimida tahlil vositasida ma'lumotlar yig'ilib, qayta ishlanadi hamda ularning foydaliligi oshirilib, qaror qabul qilish uchun ichki boshqaruvchilarga, menejerlarga, xodimlarga va boshqa shu kabilarga yetkazib beriladi. Boshqaruv subyektlari foydali ma'lumotlar asosida tegishli qarorlar qabul qilib faoliyatni davom ettiradilar. Shu tarzda boshqaruv funksiyasi o'z ilmiy asosiga ega bo'ladi. Chunki, tahlil ma'lumotlari asosida jarayonlar rejalashtiriladi, nazorat qilinadi, o'zgartirishlar kiritiladi yoki muvofiqlashtiriladi, natijalar aniqlanadi va istiqbollari belgilab boriladi.

Boshqaruv tahlili – korxonada mablag'lar va boshqa resurslardan samarali foydalanish yo'llarini, omillarini, imkoniyatlarini ko'rsatuvchi hamda qarorlarini qabul qilishda ilmiy asos bo'ladigan faktlarni beruvchi tahlil turidir.

Korxonada boshqaruv tahlili quyidagi obyektlarni qamrab oladi (5.1-chizma).

Chizmadan ko'rinib turibdiki, boshqaruv tahlilida o'rganilishi zarur bo'lgan obyektlarning ko'pligi, o'z navbatida, uni kompleks, tizimli va

tezkor tavsifda amalga oshirishni hamda turli mutaxassislar ishtirok etishini talab qiladi.



5.1-chizma. Xo'jalik subyektlarida boshqaruv tahlilni tashkil etishning tizimli shakli.

Xo'jalik faoliyati to'g'risida ma'lumotlarning yuqoridagi tartibda shakllanishi va tahlil qilinishi korxonadagi barcha boshqaruv obyektlarini kuzatish, o'rganish hamda tezlik bilan ularga ta'sir etish imkoniyatini beradi.

Lekin boshqaruv tahlili kompleks, tizimli hamda tezkor tahlillardan amalga oshishi bilan jiddiy farq qiladi. Mazkur tahlil korxonadagi barcha obyektlarni faoliyat boshlanishidan oldin va u davom etishi bilan birgalikda uzluksiz olib boriladi. Ya'ni hisobot yilida boshlanib, xuddi shu yil tugashida nihoyasiga yetadi va shunday ko'rinishda takrorlanaveradi.

Boshqaruv tahlilining kompleks tavsifi u korxonaning barcha obyektlarini qamrab olinishida namoyon bo'ladi. Biroq kompleks tahlil yuzaga chiqishiga ko'ra statik, boshqaruv tahlili esa dinamik tavsif kasb

etadi. Shu bilan birga maqsad, vazifalariga ko'ra ham ular bir-birlaridan jiddiy farq qiladi.

Tezkor tahlil esa maqsad, vazifalar, tahlil o'tkazuvchi xodimlar, ma'lumot manbalari, tahlil obyektlari va ularning keng ko'lamda o'rganilmasligi, vaqtning qisqaligi va shu kabilari bilan boshqaruv tahlilidan farqli tomonlariga ega.

Boshqaruv tahlilida tizimli tahlil kabi jarayonlar boshlanishidan tugashigacha, barcha omillar boshidan oxirigacha, muayyan ketma-ketlikda, sabab-natija ko'rinishida, tizimli yondashuv asosida, keng ko'lamda statik holatda o'rganilmaydi. Balki, jarayonlar davomi bilan boshqaruv obyektlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi asosiy hamda eng muhim omillar tizimli o'rganilib, ular o'zaro muvofiqlashtirib boriladi.

Korxonalar iqtisodchilari, buxgalterlari hamda boshqa mutaxassis hamda xodimlari boshqaruv tahlilini amalga oshiradilar. Shu o'rinda ta'kidlab o'tmoqchimizki, xo'jalik subyektlarida rahbarlar va iqtisodchilarning ham o'z ishlariga ijodiy yondashuvi iqtisodiy tahlilni samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi.

Tahlil uchun ma'lumotlar juda ko'p manbalardan olinadi. Misol uchun, buxgalteriya hisobi va hisoboti ma'lumotlari, ichki hisobot ma'lumotlari, statistik hisobot ma'lumotlari, tezkor hisob ma'lumotlari, bozor ma'lumotlari, rasmiy ma'lumotlar, ilmiy-texnik ma'lumotlar, istiqboldagi natijalarni ifodalovchi ma'lumotlar va shu kabilar.

Raqobatdosh iqtisodiyotni shakllantirish sharoitida korxonalar uchun raqobatdagi korxonalarining ma'lumotlari va ularga tegishli bo'lgan axborotlar boshqaruv tahlilida o'ta muhim ahamiyatga ega.

#### **5.4. Tezkor tahlil**

Korxonalar faoliyati doimo tezkor boshqarishni talab etadi. Bu bilan uzluksiz davom etayotgan jarayon davrining har bir soatida, kunida yoki dekadada kuzatiladi, o'rganiladi, nazorat qilinadi hamda obyektlarga zarur ta'sirlar ko'rsatiladi. Demak, tezkor tahlil xo'jalik faoliyati va uning qismlarini qisqa muddatda o'rganib, ishlab chiqarishni operativ boshqarishga tayinlanganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tezkor tahlilning boshqa tahlil turlaridan (ayniqsa, joriy tahlildan) farqli tomoni shundaki, korxonalar faoliyati hamda undagi o'rganilayotgan jarayonlar bilan tezkor tahlil ketma-ket, ya'ni o'ta yaqin oraliqda amalga oshiriladi. Natijada sodir bo'layotgan xo'jalik jarayonlari o'z vaqtida o'rganiladi. Yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish qisqa va tez

muddatlarda amalga oshiriladi. Ushbu jihat esa mazkur tahlil turining ijobiy tomonini ko'rsatib beradi.

Hisob tizimining boshlang'ich hujjatlari, tezkor hisob ma'lumotlari, kunlik ish faoliyati haqidagi statistik ma'lumotlar, sodir bo'layotgan jarayonlarni bevosita borib ko'rish, o'lchash va ayrim hollarda suhbatlashish natijalaridan o'rganilgan ma'lumotlar tahlil uchun manbalar hisoblanadi.

Mazkur tahlil turini nafaqat maxsus bilimga ega bo'lgan iqtisodchilar, buxgalterlar yoki boshqa mutaxassislar, balki o'rganilayotgan xo'jalik jarayonlariga daxldor va qiziquvchilarning barchasi amalga oshirishi yoki tahlil jarayonlarida qatnashishi mumkin. Masalan, ishchilar, texnik xodimlar, radio va televideniye xodimlari va hokazolar.

Tezkor tahlilni boshqa tahlil turlaridan afzalliklari quyidagilar:

- tahlil sodir bo'layotgan xo'jalik jarayoni bilan ketma-ketlikda va bir-biriga yaqin oraliqda amalga oshiriladi;
- yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni o'z vaqtida tuzatish imkoniyati mavjudligi;
- tahlil natijalari korxonalarini tezkor boshqarish uchun asosiy manbaligi va shu kabilar.

Boshqa tahlil turlari kabi tezkor tahlilda ham ba'zi kamchiliklar majud. Ularga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- ayrim hollarda tezkor tahlil ma'lumotlari juda ham aniq ma'lumotlar bo'lmasligi mumkin;
- tezkor tahlil natijasi oxirgi iqtisodiy natijalar ma'lumotlariga mos kelmasligi va shu kabilar.

Tezkor tahlil vositasida korxonaning kunlik mahsulot ishlab chiqarishi, sexlar o'rtasidagi kunlik yoki soatlik ish unumi, qishloq xo'jaligi korxonalarida kunlik paxta topshirish holati, yerlarni shudgorlash va shu kabilar o'rganilishi mumkin.

## **5.5. Joriy tahlil**

Joriy (retrospektiv) tahlil doimo qo'llaniladigan tahlil turi bo'lib, korxonalarining o'tgan hisobot davri faoliyatini batafsil o'rganishga qaratiladi. Demak, u hisobot yili yakunlangandan so'ng amalga oshiriladi. Rejaning bajarilish holatini batafsil tadqiq etish tahlildagi asosiy va markaziy jihat sanaladi. Bunda korxonaning faoliyatini tashkil etgan barcha bosqichlar hamda obyektlar keng ko'lamda o'rganiladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- marketing, ta'minot, ishlab chiqarish, realizatsiya bosqichlari va ularning o'zaro uzviy hamda uyg'unligi holatiga;
- bozorda korxonalar mahsulotiga bo'lgan talab va taklif holati, korxonalar mahsulotlarining raqobatdoshligi qanday o'rganilganligiga;
- uzoq muddatli (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar) va joriy aktivlardan (tovar-moddiy zaxiralalar) foydalanish darajasiga;
- mehnat resurslaridan foydalanish darajasiga;
- ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulotlar tannarxi holatiga;
- mahsulotlarni sotish natijalariga;
- xarajat, hajm va foydaning o'zaro aloqadorligi natijalariga;
- moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlari o'rganiladi;
- moliyaviy holat, barqarorlik va salohiyat ko'rsatkichlariga baho beriladi.

Tahlilda barcha mavzular ketma-ketlikda, umumiy holda yoki har biri alohida o'rganilishi mumkin.

Ushbu tahlil turining asosiy vazifalari bo'lib, korxonaning tijorat faoliyatiga obyektiv baho berish, foydalanilmagan zaxiralarni kompleks holda aniqlash, ularni kelgusida foydalanishga yo'naltirish, faoliyatda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni topish va ular bo'yicha aybdorlarni aniqlash, mehnat natijalari hamda ish sifati bo'yicha moddiy va ma'naviy rag'batlantirishlar holatini o'rganish hisoblanadi.

Joriy tahlilning ma'lumotlar manbasi bo'lib korxonalarni yillik, yarim yillik, choraklik hisobotlaridan foydalanadi. Shuningdek, tashqaridan (statistik, bozor, raqobatdosh korxonalar ma'lumotlari kabilari) olinadigan ma'lumotlar ham sodir bo'lganligi hamda rasmiy e'lon qilinganligi bilan aniq tavsif kasb etadi. Demak, joriy tahlil rasmiy tavsifdagi ma'lumotlarga asoslangan bo'ladi. Bu esa korxonalar faoliyatiga to'g'ri va xolis baho berish, o'tgan yilda yo'l qo'yilgan kamchiliklar, yo'qotishlar va farqlarni bilishga imkoniyat yaratadi.

Tahlil natijalari korxonaning o'tgan yoki bir necha yillik faoliyatlarini chuqur o'rganishga hamda subyektning kelgusi yildagi yoki yillardagi taktika hamda strategiyasini belgilashda asosli ma'lumotlar bazasi yaratadi. Shuningdek, joriy tahlil korxonaning ishlab chiqarishi yuqori manfaat keltirishi uchun amalga oshirilishi zarur bo'lgan tadbirlarni, ularndan kelib chiqadigan yo'nalishlarini belgilash imkoniyatlarini yaratadi.

Iqtisodchilar hamda buxgalteriya mutaxassislari joriy tahlilni tashkil etadi va olib boradi. Obyektlar ko'lami keng bo'lgani uchun zarurat va ehtiyojga ko'ra boshqa mutaxassis hamda xodimlar tahlil jarayoniga jalb qilinadi.



Joriy tahlil boshqa tahlil turlariga nisbatan quyidagi afzalliklarga ega:

- korxonada faoliyatini to‘liq o‘rganadi va baho beradi;
- rasmiy ma’lumotlar asoslanadi;
- o‘rganiladigan mavzular ko‘p ekanligi;
- joriy tahlil natijalari korxonaning kelgusidagi rejalarini ishlab chiqish uchun asoslardan biri bo‘ladi.

U bilan birga mazkur tahlil turida ayrim kamchiliklar ham mavjud:

- joriy tahlil xo‘jalik jarayonlarining sodir bo‘lib o‘tib ketgan davrini o‘rganadi;

- tahlil natijasida aniqlangan kamchiliklar korxonada uchun boy berilgan imkoniyatlardir, ya’ni o‘tgan davr jarayoniga hech qanday ta’sir qila olmaydi.

Ayrim kamchiliklariga qaramasdan joriy tahlil amaliyotda eng ko‘p qo‘llaniladigan tahlil turlaridan biri bo‘lib qolaveradi.

## 5.6. Istiqbolli tahlil

Istiqbolli tahlil kelajakni mo‘ljallab o‘tkaziladigan tahlil hisoblanadi va u korxonaning kelgusi bir-ikki va hokazo uzoq yillarga mo‘ljallangan ish faoliyatini qanday tashkil etishni belgilash maqsadida amalga oshiriladi.

Istiqbolli tahlil joriy tahlilning natijalari va ma’lumotlariga asoslanib, korxonaning kelgusidagi faoliyatini bashoratlash va mo‘ljallash vazifasini bajarishga qaratilgan.

Bunga sabab globallashtirish jarayonining kuchayishi, iqtisodiy integratsiyaning chuqurlashuvi, modernizatsiyalash tadbirlarining eng muhim masala bo‘lib yuzaga chiqishi ishlab chiqarish subyektlarini iqtisodiy raqobatchilik muhitida yuqori foyda olish maqsadida rivojlanishning strategik yo‘nalishlarini ishlab chiqishni talab qilmoqda. Bu esa iqtisodiy tahlilning xo‘jalik subyektlarini samarali boshqarishdagi rolini yanada oshirishni taqozo qiladi.

Ushbu sharoitda zamonaviy iqtisodiy tahlil vazifalari takomillashib asosiy e’tibor boshqaruv hamda investitsiya qarorlarini asoslash, istiqbolli kapital qo‘yilmalar yo‘nalishlarini aniqlash va ularning maqsadga muvofiqligini baholashga o‘tishga qaratiladi.

Ayni paytda, iqtisodiy tahlil vositalari pul mablag‘larining nominal qiymati, noaniqlik va risk, inflyatsiya ta’siri kabi omillarni baholash imkonini beruvchi yangi usullar hisobiga takomillashmoqda.

Investitsiyalarning maqsadga muvofiqqligini asoslash zarurati diskontlangan pul oqimlari tahlilini rivojlantirish shart-sharoitlarini yaratdi. Inflyatsiya jarayonining mavjudligi mamlakatimiz uchun yangi hisoblangan yoʻnalish – inflyatsiyaning pul oqimlari, moliyaviy natijalar, aktivlar va majburiyatlarga taʼsirini baholash imkonini beruvchi inflyatsiya tahlilini rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Ishlab chiqarish xoʻjalik subyektlarida istiqbolli iqtisodiy tahlilni tashkil etish qoʻyilgan maqsadni optimal darajada amalga oshirish, tahlilning alohida turi sifatida uning boshqa turlari oʻrtasidagi oʻzaro aloqadorlikni taʼminlashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy tahlilning ushbu turi quyidagi asosiy bosqichlarga asoslanadi:

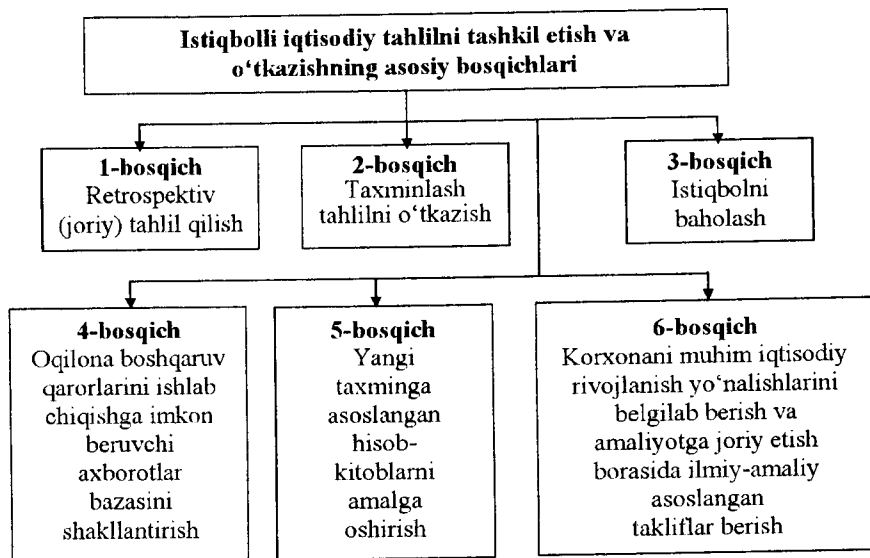
- retrospektiv (joriy) tahlil qilish;
- taxminlash asosida tahlil qilish;
- istiqbolni baholash;
- oqilona boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishga imkon beruvchi maʼlumotlar bazasini shakllantirish;
- yangi taxminga asoslangan hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- xoʻjalik subyektlarini muhim iqtisodiy rivojlanish yoʻnalishlarini belgilab berish va amaliyotga joriy etish borasida yetarlicha ilmiy asoslangan amaliy takliflar berish.

*5.1- jadval*

### **Istiqbolli iqtisodiy tahlil hamda uning oʻziga xos jihatlari**

<b>t/ r</b>	<b>Belgilari</b>	<b>Istiqbolli (Perspektiv) tahlil</b>
1.	Maqsadiga qarab	Xoʻjalik subyektlar rahbariyatini istiqbolli boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun zarur axborotlar bilan taʼminlash
2.	Koʻrsatkichlar tizimiga qarab	Asosan moliyaviy koʻrsatkichlar (foйда, tannarx, pul mablagʻlari harakati koʻrsatkichlari kabilar)
3.	Axborot manbalariga qarab	Xoʻjalik subyektlarning bir necha yillik moliyaviy hisoboti shakllari va boshqa iqtisodiy axborotlari, shuningdek, taxminga asoslangan axborotlar
4.	Oʻtkazish usullariga qarab	Joriy tahlil usullari hamda korrelyatsion-regression, statistik va taxminlash kabilar
5.	Muddatiga qarab	3-5 va undan koʻp yillik maʼlumotlar asosida
6.	Foydalanuvchshar doirasiga qarab	Asosan xoʻjalik subyektlari rahbarlari uchun
7.	Avtomatlashtirshi darajasiga qarab	Aniq avtomatlashtirishni talab qiladi. Bunda maxsus, murakkab kompyuter dasturlaridan foydalaniladi

Mazkur tahlilning muhim xususiyati shundaki, u o'tgan davr iqtisodiy-moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilish asosida ularga kelgusida ta'sir etuvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Bunda istiqbolli tahlilni tashkil etishda joriy tahlil va istiqbolli taxminlash elementlaridan samarali foydalanish lozim.



5.2-chizma. Xo'jalik subyektlarida istiqbolli iqtisodiy tahlilni amalga oshirish bosqichlari.

Taxminlash istiqbolli iqtisodiy tahlil o'tkazishning muhim bosqichi hisoblanib, u kelgusi tahlil, boshqaruv jarayoniga ta'sir etuvchi omillar tahlili, iqtisodiy rivojlanishning muqobil variantlaridan eng samaralisini tanlab olish orqali amalga oshiriladi.

Istiqbolli iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalaridan biri istiqbolga mo'ljallangan investitsiya qarorlarini qabul qilishdagi xatoliklarni bartaraf etishdan iborat. Shuningdek, mazkur tahlil quyidagilarni baholash imkonini beradi:

- xo'jalik subyektlarining mulkiy holati;
- tadbirkorlik riski darajasi;
- uchinchi shaxslar oldidagi majburiyatlarni bajarish imkoniyati;
- joriy va uzoq muddatli investitsiyalar uchun kapital yetarliligi;
- qo'shimcha moliyaviy manbalarga ehtiyoj;

- kapitalni ko‘paytirish imkoniyati;
- qarz mablag‘larining oqilona tarzda jalb etilishi tahlili;
- foydani taqsimlash va ishlatilishining asoslanganligi;
- investitsiyalarni yo‘naltirishning maqsadga muvofiqligi.

Keng ma‘noda istiqbolli iqtisodiy tahlildan quyidagi maqsadlarda foydalanish mumkin:

- qisqa muddatli va uzoq muddatli investitsiya qarorlarining maqsadga muvofiqligini asoslashda;
- investitsiya faoliyatini boshqarish sifatini baholashda;
- kelgusi natijalarni taxminlash usuli sifatida.

Istiqbolli iqtisodiy tahlil natijalari oqilona strategik boshqaruv qarorlari qabul qilishda muhim ma‘lumotlar manbayi hisoblanadi.

Istiqbolli iqtisodiy tahlilning asosiy vazifasi istiqbolli rejalarga asoslangan holda ularning bajarilish imkoniyatlarini baholash hisoblanadi. Ushbu tahlil turi istalgan faoliyat sohasining muhim iqtisodiy-moliyaviy ko‘rsatkichlarini kompleks qamrab oladi, chunki bir tomonlama istiqbolli tahlil xo‘jalik subyektlarining iqtisodiy samaradorlikka erishishidagi mavjud muammolarni to‘liq ifodalash imkonini bermaydi.

Istiqbolli iqtisodiy tahlilning boshqa tahlil turlaridan asosiy farqi uni tashkil etishda xo‘jalik subyektlarning bir necha yillik ma‘lumotlaridan foydalanishdir. Bu esa hisob-kitob jarayonini murakkablashtiradi. Shu sababli uni tashkil etishda iqtisodiy-moliyaviy jarayonlarni modellashtirish usullaridan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Istiqbolli iqtisodiy tahlilda xo‘jalik subyektlari faoliyatining uzluksizligi va iqtisodiy yashovchanligini tavsiflovchi asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar quyidagilardan iborat:

- xo‘jalik subyektlarining ishbilarmonlik faolligi ko‘rsatkichlari;
- joriy to‘lovga layoqatlilik ko‘rsatkichlari;
- uzoq muddatli to‘lovga layoqatlilik ko‘rsatkichlari.

Ushbu ko‘rsatkichlarning pasayishi xo‘jalik subyektlarining moliyaviy jihatdan barqaror emasligidan dalolat beradi.

Xo‘jalik subyektlarining ishbilarmonlik faolligi ko‘rsatkichlari pasayishiga quyidagi omillar ta‘sir etadi:

- mahsulotlar sotishdan olinadigan tushumning kamayishi;
- sotish sur‘atlari o‘sishining hisobot davri bo‘yicha beqarorligi;
- tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi va ishlab chiqarish zaxiralarining kamayishi;
- iste‘mol qilinadigan resurslar miqdorini ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga nisbatan oshib ketishi;

- aylanma aktivlarning ishlab chiqarish zaxiralari tarkibida bo'lish muddatining oshishi;
- ishlab chikarish sikli va tayyor mahsulotni omborda saqlash muddatining cho'zilishi;
- pul mablag'larining harakatsiz qolish muddatining uzayishi;
- daromad keltirmaydigan aktivlar qiymatining asossiz ravishda ortishi;
- ishlab chiqarishdagi va muomaladagi aylanma aktivlar nisbatidagi mutanosiblik.

Xo'jalik subyektlarining o'z majburiyatlarini kelgusida bajara olmasligi quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi:

- sof aktivlar va ustav kapitalining noqulay nisbati;
- uzoq muddat zarar bilan ishlash holatining yuzaga kelishi;
- kapital zaxiralarning kamayishi;
- hisobot davri oxirida xo'jalik subyektlari kapitali narxining yil boshidagi ko'rsatkichlarga nisbatan oshib ketishi;
- aktivlar rentabelligi va xo'jalik subyektlari kapitali bahosining no-maqbul nisbati;
- foiz xarajatlarini qoplash koeffitsiyenti qiymatining kamayishi (marjinal foydaning to'lov bo'yicha foizlar summasiga nisbati);
- xarajatlar rentabelligining sezilarli darajada kamayishi (soliqlar va foizlarni hisoblab ajratishgacha bo'lgan foydaning xo'jalik subyektlar xarajatlariga nisbati) ko'rsatkichlari.

Yuqorida ko'rib chiqilgan xo'jalik subyektlari iqtisodiy yashovchanligi ko'rsatkichlari guruhlari o'zaro bog'liq bo'lib, faoliyat ko'lamining qisqarishi joriy va uzoq muddatli tashqi majburiyatlarni bajarishda moliyaviy qiyinchiliklarning yuzaga kelishi, ishbilarmonlik faolligining susayishi iqtisodiy subyektning bankrotlik holatiga tushishiga olib keladi.

Demak, istiqbolli tahlil yordamida korxonaning kelgusidagi iqtisodiy-ijtimoiy natijalarining strategiyasini belgilab olish, boshqaruvni yuqori darajaga ko'tarish imkoniyatlari paydo bo'ladi. Bundan tashqari, korxonani iqtisodiy-ijtimoiy natijalarini fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'lagan holda, kelgusida milliy iqtisodiyotni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini ko'rsatib berishi mumkin bo'ladi.

Istiqbolli tahlil korxonalar faoliyatini avvaldan ko'ra bilish yoki prognozlashtirish deb ham qaraladi.

## 5.7. Kompleks tahlil

Korxonada faoliyatidagi yoʻnalishlarga koʻra bugungi kunda operatsion tahlil, investitsiya tahlili, innovatsiya tahlili, moliyaviy tahlil kabi tahlil turlari yuzaga chiqib, taborada rivojlanib bormoqda. Bu esa har bir alohida koʻrsatib oʻtilgan yoʻnalishlar boʻyicha tahlilni batafsil oʻtkazishni talab qiladi. Shu bilan birgalikda korxonada faoliyatining barcha yoʻnalishlari, obyektlari va mablagʻ aylanish bosqichlarini bir-birlari bilan uzviy bogʻliqlikda oʻrganish boshqaruv ehtiyojlari uchun zarur. Korxonada faoliyatini batafsil va har tomonlama oʻrganish bilan taktika va strategiyani olib borishda eng muhim hamda asosiy boʻlgan koʻrsatkichlar (omillar) tizimi ishlab chiqiladi.

Boshqaruv maqsadidagi xoʻjalik faoliyatini kompleks iqtisodiy tahlil etishning metodik jihatdan tashkiliy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- kompleks iqtisodiy tahlilning maqsad va vazifalarini aniqlash;
- qoʻyilgan maqsadlarga erishish uchun koʻrsatkichlar yigʻindisining asosliqligini har tomonlama tahlil etish;
- kompleks iqtisodiy tahlil oʻtkazish bosqichlarini belgilash;
- kompleks iqtisodiy tahlil oʻtkazish muddatlarini belgilash;
- tahlilni tashkil etish bosqichlarini ishlab chiqish va xizmat boʻlimlari boʻyicha vazifalarning taqsimlanishi;
- tahlil natijalarini rasmiylashtirish va ularni baholash;
- analitik ishning mehnat sigʻimini baholash, tahlil natijasining samarasini jamlash.

Korxonada iqtisodiy holatini kompleks tahlil qilishning maqsad va vazifasi avvalo korxonani ichki xoʻjalik muommolarini yechishga, yaʼni faoliyat natijaviyligi hamda uning iqtisodiy potensialini tashkil etuvchi resurslar, kapitaldan foydalanishga daromad, foyda kompaniya qiymatini, aksionerlarning aksiyadan oladigan daromadlarini oshirishga qaratilgan.

Korxonada iqtisodiy holatini kompleks tahlil qilishning ayrim oʻziga xos xususiyatlari:

- tahlil natijalari korxonaning oʻz maqsadlari va manfaatlariga xizmat qiladi;
- tahlil oʻtkazishda barcha turdagi manbalardan, shu jumladan, ishlab chiqarish hisobi maʼlumotlaridan ham keng foydalaniladi;
- tahlil oʻtkazishni davlat boshqaruv organlari tomonidan cheklanmaganligi;
- tahlil kompleks tarzda korxonada faoliyatining barcha tomonlari bir-biri bilan uzviy bogʻlangan holda amalga oshiriladi;

– tahlil natijalari sir saqlanadi.

Korxonada faoliyatini kompleks iqtisodiy tahlilining asosiy vazifalari:

1) ko'rsatkichlarni bazis davridan farqlanishiga ijobiy va salbiy ta'sir etuvchi omillarni o'rganish;

2) xo'jalik faoliyati samaradorligini obyektiv ravishda baholash;

3) biznes-rejani ilmiy jihatdan asoslanganligi, uning bajarilishini nazorat qilish;

4) mahsulot hajmini oshirish, uning tannarxini pasaytirish bo'yicha foydalanilmagan ichki xo'jalik rezervlarini aniqlash, o'tkazilgan sinov natijalarini atroflicha o'rganish va ularni umumlashtirish.

Chuqur va aniq, obyektiv tahliliy xulosalarga bir qancha turdagi axborot manbalariga ishlov berish orqali erishiladi. Iqtisodiy tahlil uchun ichki axborot manbalari muhim ahamiyatga ega. Ular tarkibiga quyidagilar kiradi:

– ta'xis hujjatlari;

– asosiy vositalar va aylanma mablag'lar tarkibi, ular qiymati, xo'jalik operatsiyalari hamda korxonaning daromad va xarajatlarini o'zida ifoda etuvchi dastlabki hujjatlar;

– texnik loyihalarga oid hujjatlar

– investorlar, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, qarzdorlar, emitentlar o'rtasida bo'ladigan munosabatlarni ifodalovchi yuridik hujjatlar;

– buxgalteriya hisobining analitik ma'lumotlari;

– tezkor va statistik hisob ma'lumotlari;

– buxgalteriya hisoboti;

– nazorat organlarining dalolatnomalari, auditor va soliq inspeksiyalari tomonidan o'tkazilgan tekshiruv xulosalari, tijorat banklarining dalolatnomasi;

– me'yoriy hujjatlar;

– biznes-reja va hokazolar.

Boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun quyidagi tashqi manbalardan ham foydalaniladi:

– davlatning iqtisodiy sohadagi siyosatini ifodalovchi siyosiy xarakterdagi manbalar, masalan, tijorat faoliyati bilan shug'ullanuvchilarni soliq yukini pasaytirish orqali rag'batlantirish yoki ayrim turdagi faoliyatlarni cheklashlarni keltirish mumkin;

– ayrim turdagi tovarlar, xizmatlarga bo'lgan talab va ehtiyojlar, kredit stavkalari foizi, chet el valyuta kursining o'zgarishi, ayrim kompaniya va tijorat banklari reytingi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, investorlar, kreditorlarning moliyaviy ahvoli to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;
- rahbar lovozimdagi yuridik shaxslarning ishbilarmonlik va shaxsiy sifat ko‘rsatkichlarini ifodalovchi ma‘lumotlar;
- gazeta, jurnal, birja byulletenlari, televideniye va radio, internet ma‘lumotlari va hokazo.

Tahlil manbalari guruhlariga ajratiladi, hisobotlarda aks etgan ma‘lumotlar har tomonlama chuqur tekshiruvdan o‘tkazilib, so‘ng ma‘lumotlarga analitik ishlovlar beriladi.

### **5.8. Funktsional qiymat tahlili**

Funksional qiymatli tahlil – ishlab chiqarish sikli davomida sodir bo‘ladigan xarajatlar to‘g‘risida ma‘lumotlarni jamlab, sodir bo‘lgan sarflarni kamaytirish yoki uni maqbul darajalarini ko‘rsatishdan iborat.

Ushbu tahlilning obyekti muayyan mahsulot, uning ishlab chiqarish jarayoni hamda texnik-texnologik tizimi hisoblanadi. Misol uchun, korxonada traktor ishlab chiqarish uchun mo‘ljallangan. Demak, traktor uning obyekti bo‘lib hisoblanadi.

Funksional qiymatli tahlil o‘z ichiga xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishning dastlabki faoliyatlarini ham qamrab oladi, ya‘ni kerak bo‘ladigan mablag‘lar, ilmiy-metodik ishlar, texnik-iqtisodiy usullar, qurollanish bazasi, oshiqcha xarajatlarni kamaytirish yoki ular uchun qo‘shimcha mablag‘larni ajratish va hokazolar. Bu ishlarning amalga oshirilishi faoliyat funksiyasini har tomonlama o‘rganib ularning sarflash kerak bo‘lgan xarajatlari bilan birga belgilanib olinishidan boshlanadi. Mazkur tahlil turining o‘ziga xos xususiyati shundaki, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun kerak bo‘lgan barcha omillarni xarajatlar bilan birga bog‘liq holda tahlil qilishni ta‘minlaydi.

Funksional qiymatli tahlil eng ilg‘or tahlil turi bo‘lib, obyektlarni tizimli o‘rganish metodiga asoslanib bajariladi. Uning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- funksional yondashish, ya‘ni o‘rganiladigan jarayonlar asosiy, qo‘shimcha va yordamchi, keraksiz guruhlariga ajratilib o‘rganiladi;
- mulk egalariining manfaati nuqtayi nazaridan yondashish;
- tizimli va kompleks yondashish;
- ijodiy yondashish;
- istiqbolli tahlil metodlarini qo‘llash.



Ushbu tahlilning eng ijobiy tomoni o'rganilayotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlarni qanday natija bilan tugashini avvaldan aniq ko'rsata biladi.

Funksional qiymatli tahlil odatda yetti bosqichdan iborat bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- birinchi bosqich – tayyorgarlik bosqichi bo'lib, bunda tahlil obyekti tanlab olinadi, tahlil dasturi va rejasi tuziladi hamda tahlil o'tkazilishi to'g'risidagi qaror rasmiylashtiriladi;

- ikkinchi bosqich – ma'lumotlar to'plash bosqichi bo'lib, bunda ma'lumotlar yig'iladi va tizimlashtiriladi. O'rganilayotgan obyektning texnik holati va qiymat ko'rsatkichlari o'rganiladi, patentli axborotlar va ixtirochilik ishlari ko'rib chiqiladi;

- uchinchi bosqich – analitik bosqich bo'lib, bunda to'plangan ma'lumotlar keraklilik darajasiga qarab guruhlashtiriladi (eng asosiy, asosiy, yordamchi, keraksiz) hamda ma'lumotlarga baho beriladi;

- to'rtinchi bosqich – ijodiy bosqich bo'lib, bunda vazifalar yechimi bo'yicha takliflar ishlab chiqilishi, oldingi bosqichlarga moslashtirilishi, keraksiz funksiyalarni likvidlash, bir qancha funksiyalar va obyekt bo'yicha xarajatlarni qisqartirishdan iborat;

- beshinchi bosqich – izlanuvchanlik bosqichi bo'lib, bunda ma'lumotlarni muhokama qilish, izlanish, kompleks baholash hamda ijodiy bosqichda qayta ishlangan takliflarni saralash, eng maqbul variantlarni ishlab chiqarishga joriy qilishdan iborat;

- oltinchi bosqich – tavsiyalar berish bosqichi bo'lib, bunda funksional qiymatli tahlil o'tkazayotganlar oldingi bosqich natijalari va takliflaridan kelib chiqib yakuniy qaror qabul qilinishi lozim bo'ladi. Funksional qiymatli tahlil natijalarini muhokama qilish va rasmiylashtirish hamda tavsiyalarning reja grafiklarini to'g'rilashlardan iborat bo'ladi;

- yettinchi bosqichda reja-grafik loyihalarini tasdiqlash to'g'risidagi tavsiyalarni kiritish hamda uni bajarish ishlarini olib borish.

Funksional qiymatli tahlilning asosiy maqsadi – mahsulotning (ish, xizmat) iste'mol qiymati va qiymati bo'yicha maqbul aloqadorlik hamda moslikni aniqlashdan iborat.

Funksional qiymatli tahlil quyidagi maqsadlarni amalga oshirishda foydalaniladi:

- korxonaning foydasini oshirish;
- mahsulot tannarxini pasaytirish va foydalanishdagi xarajatlarni kamaytirish;

– ishlab chiqarilgan mahsulotni standart talablari darajasida bo‘lishini ta’minlash;

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish uchun esa quyidagi ishlarni tartibga soladi:

1. Mahsulot ishlab chiqarishda material sig‘imi, mehnat sig‘imi, fond sig‘imini kamaytirish.

2. Transport va undan foydalanish xarajatlarini kamaytirish.

3. Qimmatbaho va import orqali olib kelinadigan xomashyolarni boshqa o‘rinbosar mahalliy materiallar bilan almashtirish.

4. Sifatli mahsulot ishlab chiqarish salmog‘ini oshirib, sifatsiz mahsulotlar yaratishni kamaytirish yoki to‘xtatish.

5. Mehnat unumdorligini oshirish va hokazolar.

Sifat darajasini oshirishda esa quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

A) talab qilingan sifat ko‘rsatkichini belgilab olish;

B) talab qilingan texnik ko‘rsatkichlar bilan ta’minlash;

D) talab qilingan darajada mahsulot ishlab chiqarish.

Yakuniy natija ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxini maqbul darajada kamaytirish bo‘lib, u quyidagicha amalga oshadi:

– mahsulot uchun sarflanadigan xarajatni mazkur mahsulotga bo‘lgan talabni oshirish bilan bir vaqtda kamaytirilishini ta’minlash;

– xarajatlarni maqbul darajada saqlagan holda mahsulotning sifat darajasini oshirish;

– xarajatlarni kamaytirgan holda sifat darajasini saqlab qolish va boshqalar.

Tahlilning asosiy vazifalaridan yana biri – ishlab chiqarishni texnologik jarayonida sodir bo‘layotgan barcha salbiy xarajatlar to‘g‘risida ma’lumotlarni jamlab, ularni bartaraf etish yo‘llarini ko‘rsatishdir.

Funksional qiymatli tahlilning natijalarini baholashda uch xil yondashish bo‘ladi. Bundan birinchisi muammoli yondashish, bunda milliy iqtisodiyot yoki tarmoq miqyosida ayrim muammolarning yechilishini ko‘riladi. Misol uchun, quyosh energiyasidan foydalanishning yo‘lga qo‘yilishi natijasida bu sohada mamlakatda qanday muammolar hal qilinadi. Bu bilan tarmoqda, joylarda energiyaning yetishmaslik muammosi tugatildimi, kabi savollarga javob topiladi.

Ikkinchi yondashish – bu kreditli yondashishdir. Bu funksional qiymatli tahlil yordamida aniqlangan obyektning amaldagi faoliyati maqsad darajasidami, iqtisodiyotdagi ortiqcha xarajatlarni kamaytirdimi, kabi savollarni ko‘rib chiqadi.

Uchinchi yondashish – bu izlanuvchanlikdir. Bu yondashuvda funk-

sional qiymatli tahlilning obyektida ilgari koʻrilmagan kamchiliklarni qayta oʻrganib amaliyotga qoʻllaydi yoki qoʻshimcha fikrlar beriladi.

Funksional qiymatli tahlil asosiy kriteriyalarga ega boʻlib, ular quyidagilardan iborat:

– iqtisodiy koʻrsatkichlar, yaʼni ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi koʻrsatkichlar, tannarx, rentabellik va boshqalar.

– texnik-konstruktorlik koʻrsatkichlar, yaʼni yaratilgan obyektning tuzilishi va uning iqtisodiyotda kerakligi, ishlab chiqarish texnologiyasi yoki foydalanish koʻrsatmalari, asosiy sarflanuvchi materiallar va material sigʻimi, detallarni sotib olish hajmi va hokazo.

– ishlab chiqarish jarayonidagi keraksiz texnologik koʻrsatkichlar – ishlab chiqarish yoki texnikani ishga solish jarayonida atrof-muhitning ifloslanishi, qiyin ishga tushirilishi yoki katta hajmdagi mehnatni talab qilishi, katta koʻlamni egallashi va boshqalar.

– ishlab chiqarish obyektida resurslar sarfi chegarasini belgilovchi koʻrsatkichlar. Bunda fizik-texnik resurslar zaxirasi, foydalanishdagi resurslar zaxiralari, texnologiyani qoʻllab-quvvatlash va obyektning loyihalashdagi, obyekt hujjatida talab qilgan meʼyordagi resurslar sarfini kafolatlash kabi maʼlumotlar oʻrganiladi.

Ishlab chiqarish jarayonlari toʻgʻrisida maʼlumot barcha boshqaruv organlariga uning ijobiy va salbiy tomonlari koʻrsatilgan holda taqdim etilishi lozim.

Funksional qiymatli tahlil yordamida koʻrsatilgan reja ijobiy deb topilsa uni amalda koʻrsatib, tashviqot ishlari olib boriladi.

Tashviqot ishlari aniq dalillar orqali, isbotli olib borilishi lozim.

Iqtisodiy tomondan obyektning toʻgʻri moliyalashtirish va ishini olib borish tartibi belgilanadi. Shu bilan birga iqtisodiy shartlari, uning uzoq muddatga moʻljallanganligi, bajaradigan ishining bir qancha yil davom etishi kabi qirralari koʻrsatildi. Agarda funksional qiymatli tahlilda koʻrsatilgan reja davrlar oʻtishi bilan oʻzgartirish ishlariga muhtoj boʻlsa, buni avvaldan koʻrsatish va koʻrsatilgan davrda amalga oshirishni taʼminlash lozim. Bu oʻzgartirishlarga meʼyoriy xarajatlari, ishchilarning qisqarishi va hokazolar kiradi.

Asosiy vazifalar amalga oshirilgach, tayyor boʻlgan obyektga shart-sharoit yaratilishi zarur. Obyekt tayyor boʻlgach, uni isteʼmolchilar tomonidan tezlik bilan sotib olinishiga harakat qilinishi kerak. Bunda obyektning bajaradigan vazifalari isteʼmolchilarga toʻliq yetkazilishini taʼminlanhdan iborat.

Funksional qiymatli tahlil injenerlik, iqtisodiy, huquqiy, texnologik

masalalarning barchasini mujassamlashtirgan holda jarayonlar va hodisalarni oxirgi natijasidan avvalroq bilib, o'rganib turadigan tahlil turidir. Bu tahlil turi eng rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarishida amalda qo'llanilib, katta ijobiy yutuqlarga erishilgan.

Funksional qiymatli tahlilning shu bilan bir qatorda salbiy taraflari ham mavjud bo'lib, unda barcha bajariladigan ishlar eng optimal variant, deb qaraladi va yangi texnologiyalarning kirib kelishini sekinlashtiradi. Chunki bu ishlar oldindan ko'rilgan optimal variant va uzoq davrga mo'ljallangan, deb qaraladi. Bu salbiy taraflarning oldini olish uchun faoliyat ko'rsatayotgan mehnat kuchlari qatlamining ma'naviy tarafdan boyligini oshirib borish lozim.

Funksional qiymatli tahlilda iqtisodchilar bilan bir qatorda injener, texnolog, oddiy ishchilarning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida qatnashuv darajasini takomillashtirish ishlari ham ko'rib chiqiladi. Umuman bu tahlil har bir faoliyatni aniq o'lchangan va natijalashtirgan holda ko'radi.

## **5.9. Diagnostik tahlil**

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining sabab-oqibatlarini o'rganishdan olingan saboqlardan biri korxonalar faoliyatini iqtisodiy jihatdan o'rganishda voqeliklarning yuzaga kelayotgan belgilari hamda simptomlari orqali, ularni tavsiflash asosida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan holatlar va ularning natijalarini oldindan ilmiy asosda bashoratlash zarurat ekanligidir. Oldindan bashoratlangan natijalar maqsadga muvofiq bo'lsa, jarayon o'z yo'nalishda davom ettiriladi. Agar, jarayon natijasining samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillar aniqlansa, topilgan omillar chora-tadbirlar vositasida faoliyatga joriy etiladi. Basharti, diagnostika natijalari salbiy holatlarni ko'rsatsa, unda reja va budjet ko'rsatkichlari bozor talablari hamda korxonalar imkoniyatlari asosida qaytadan ko'rib chiqiladi va zarur o'zgartirishlar oldindan amalga oshiriladi. Diagnostik tahlil qisqa yoki uzoq muddatli voqeliklarni o'rganib ularni iqtisodiy holatning istiqbolli natijalarini hamda rivojlanishini ko'rsatib beradi. Demak, mazkur tahlil turi korxonalar faoliyatini boshqarishning asosiy funksiyalaridan birini muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, hozirgi davrda iqtisodiy tahlil uchun kerakli manbalar hajmi qisqarib borishi, ularning o'zgarib turishi, tahlil ishlarini me'yoriy manbalar bilan ta'minlash qiyinlashib borayotgan sharoitda diagnostik

tahlilga ehtiyoj kuchaymoqda. Chunki kam ma'lumotlar asosida yuzaga keladigan holatlarni oldindan to'g'ri ko'rsatib berish bugungi kun talabidir.

Korxonalarda iqtisodiy diagnostika ko'plab turdagi kompleks analitik vazifalarni hal etish imkonini beradi.

Iqtisodiy diagnostikada barcha turdagi ma'lumotlar manbayidan foydalanish uning aniqligi va ishonchliligini oshiradi.

Iqtisodiy diagnostika korxonada faoliyati darajasida uchta bosqichdan iborat bo'ladi. Birinchi bosqichda diagnostik tahlil o'tkazish uchun kerak bo'ladigan ko'rsatkichlar ro'yxati tuziladi. Ikkinchi bosqichda o'rganiladigan parametrlar bo'yicha analitik tadqiqotlar olib boriladi. Uchinchi bosqichda diagnostikaning natijasiga va olingan ma'lumotlarning boshqaruv jarayonlarida foydalanishiga baho beriladi.

### **5.10. Ichki xo'jalik va korxonalararo tahlil**

Xo'jalik faoliyatini o'rganishga qaratilgan tahlil vositasida korxonadagi muayyan ish joyi, smena, zveno, brigada yoki sex faoliyatini alohida-alohida o'rganish muhim ahamiyatga ega. Har bir elementni alohida o'rganish obyektga taalluqli bo'lgan hodisa va jarayonlarni aniqlashga hamda ko'rsatkichlarni korxonaning umumiy faoliyatiga qay tartibda, qanchalik ta'sir qilayotganini ko'rsatib beradi.

Mazkur tahlil turi korxonada tarkibidagi faqat bir bo'lim yoki sohani to'liq va chuqur o'rganish uchun tashkil etiladi. Xulosalari esa shu bo'lim yoki sohaga taalluqli bo'ladi. Shuningdek, ushbu tahlilda ko'proq miqdor o'lchamidagi ko'rsatkichlar tadqiq etiladi hamda ko'rsatkichlarni yanada yaxshilash evaziga yakuniy faoliyatning samarali natijalari belgilab olinadi.

Ichki xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda asosiy manbalar bo'lib o'rganiladigan bo'lim yoki soha bo'yicha tuzilayotgan hisobot ma'lumotlari hamda buxgalteriya hisobotlari, boshlang'ich hujjatlar, statistik va tezkor hisob ma'lumotlari sanaladi. Xo'jalik ichki faoliyatini o'rganishdagi maqsadlardan biri korxonadagi eng ilg'or tajriba yoki eng qo'lg'usiz holatlar nimalardan iborat ekanligini bilib olishdir.

Korxonalararo tahlil o'rganilayotgan ko'rsatkichni ikki va undan ortiq korxonalarining xuddi shunday ma'lumotlari asosida taqqoslab o'rganish tushuniladi. Bunday tahlilni tashkil etishning zaruriyati korxonalar o'rtasida o'rtacha yoki eng yuqori natijalar darajasini bilishdir. Muayyan korxonaning erishgan natijasi yoki o'rtacha ko'rsatkichi

boshqa raqobatdosh korxonalarda qanchalik ekanligini ko'rish, va boshqa korxonalar o'rtasida o'rganilayotgan subyekt qanday mavqega egaligini bilishdir.

Korxonalararo tahlilni amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor qaratilishi lozim:

– korxonalar ixtisosi, hajmi va boshqa sharoitlari bir xil bo'lishi zarur;

– taqqoslanadigan ko'rsatkichlarning aniqlanish uslublari aynan bir xil bo'lishi lozim.

Raqobatdosh iqtisodiyotda korxonalararo tahlil turining ahamiyati beqiyosdir.

### **5.11. Hudud, tarmoq va vazirlik bo'yicha tahlil**

Hudud, tarmoq va vazirlik bo'yicha erishilgan asosiy eng muhim ko'rsatkichlarni tahlil qilish iqtisodiyotni makro boshqarishda o'ta muhim masala. Ushbu tahlil turi tegishli statistik ma'lumotlarni o'rganish asosida amalga oshiriladi. Bunda hudud, tarmoq va vazirlik bo'yicha ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar, ya'ni yalpi ichki mahsulot, mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi va shu kabi ko'rsatkichlar o'rganiladi.

Tahlil qilishda qo'llaniladigan uslublar ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan, ko'rsatkichlarni o'rganishda korxonalar soni ko'p bo'lganligi uchun guruhlashtirish va balans usullaridan keng foydalaniladi.

Hudud, tarmoq va vazirlik bo'yicha umumlashtirilgan iqtisodiy ma'lumotlarni o'rganish mamlakat uchun qaysi obyektlar yuqori samara keltirayotganligini yoki aksincha, makrodarajada o'rtacha natijalar qandayligini bilish uchun ham zarur.

### **5.12. Tahlilning boshqa turlari**

*Mavzuga oid tahlil.* Xo'jalik faoliyatida muayyan mavzuga oid bo'lgan jarayonlar va ularga tegishli bo'lgan obyektlarni alohida tarzda, batafsil va tizimli o'rganishga ehtiyoj mavjud bo'ladi. Misol uchun, mehnat resurslari va ulardan samarali foydalanishning tahlili, asosiy vositalar tahlili, material resurslar va ulardan foydalanish tahlili kabilar. Ushbu tahlilda mavzuga oid barcha jihatlar chuqur va keng ko'lamda o'rganiladi. Boshqa tahlil turlarida mavzuga tegishli jihatlar tahlil turlari maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib o'rganiladi, xolos.

*Marjinal tahlil.* Xarajatlarning doimiy va o'zgaruvchan turlarga ajratib foyda hajmini aniqlash va uning samaradorligini oshirishga qaratilgan tahlil.

*Texnik-iqtisodiy tahlil.* Ushbu tahlil turi aniq mehnat bilan mahsulotning belgilangan sifatlarini saqlab qolgan holda, natural ko'rinishida amalga oshiriladigan ishlab chiqarish jarayonlarini sabab-oqibat asosida o'rganadi. Bunga misol qilib mehnat resurslari, asosiy vositalar, xomashyolar, texnologiyalar va shu kabilarning moddiy ko'rinishdagi o'zaro uzviy faoliyatini ko'rsatish mumkin. Mazkur tahlilni olib borishdan maqsad ularni o'zaro yanada muvofiqlashtirish hamda bu boradagi innovatsion yangiliklarni joriy qilishdir.

*Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil.* Har qanday iqtisodiy faoliyatdan kutilayotgan asosiy natija u jamiyatga (korxonalar va uning xodimlari, korxonalar faoliyati bilan bilvosita bog'liq bo'lgan insonlar hayoti va shu kabilar) qanday ijtimoiy sharoitlar yaratgani va ularning rivojlantirib borayotganligi bilan baholanadi. Misol uchun, ishlab chiqarishda xodimlar sog'ligiga zarar yetkazmaydigan sharoitlarni yaratish, xodimlar sog'ligini doimo mustahkamlovchi omillarni vujudga keltirish, maishiy, uy-joy, sport, ma'naviy tadbirlar va shu kabilar. Bu bilan me'yordagi mehnat sharoitlari tashkil etiladi. Xuddi shu jihatlar ijtimoiy tahlil vositasida o'rganiladi. Maqsad esa yaxshi sharoit qanchalik ish unumining oshishiga ta'sir etayotganligini va ular o'rtasidagi sabab-oqibatlarni bilishdir.

*Iqtisodiy-ekologik tahlil.* Korxonalar faoliyatida ekologiya bo'yicha tahlilni olib borish davrimizning dolzarb vazifasidir. Mazkur tahlilda jamiyatning, xususan korxonalar faoliyatining tabiat bilan munosabati hamda unga ko'rsatayotgan ta'sirlari tadqiq qilinadi.

*Ekologiya tahlilini* olib borishdan maqsad jamiyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni doimo saqlash hamda uni imkon qadar yaxshilashdir. Ekologik tahlilni samarali amalga oshirish jamiyatning rivojlanish darajasidan kelib chiqadi.

### **5.13. Iqtisodiy tahlilda axborot turlari va ularning manbalari**

Iqtisodiy tahlil jarayonida turli xil axborotlar hamda ma'lumotlardan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning to'g'ri, aniq, ishonchli bo'lishi hamda o'z vaqtida olinishi tahlil natijalarining samaradorligini oshiradi.

Ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun muayyan shakl va mazmunga ega iqtisodiy hodisa, voqea va xo'jalik jarayonlarini qayd etish yoki

qayta hisoblab tegishli manbalarda darak yoki ko'rsatkich ko'rinishida aks ettirish iqtisodiy tahlil uchun ma'lumotlar hisoblanadi.

Iqtisodiy tahlilda foydalanuvchilarga uzatiladigan xabar tavsifiga ega ma'lumotlar yoki ularning to'plami axborot tushunchasini beradi.

Tahlil uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlar hamda axborotlarni mazmuniga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- iqtisodiy ma'lumotlar;
- huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar;
- ilmiy-texnik ma'lumotlar;
- tabiiy-ekologik ma'lumotlar;
- benchmarking ma'lumotlari;
- boshqa ma'lumotlar.

*Iqtisodiy ma'lumotlar* ko'lami kengligi jihatidan ikki yirik guruhga bo'linadi. Birinchisi – ichki iqtisodiy ma'lumotlar. Ularni biznes-reja, hisob tizimi, budjet hisob-kitoblari, korxonada dasturi ma'lumotlari, turli xil texnologik ma'lumotlar va shu kabilarda tashkil etadi. Ikkinchisi – tashqi iqtisodiy ma'lumotlar. Misol uchun, tovar-xomashyo bozoridagi ma'lumotlar, qimmatli qog'ozlar bozoridagi ma'lumotlar, raqobatdosh korxonada ma'lumotlari, tarmoqdagi o'rtacha ko'rsatkichlar va shu kabilarda. Bu manbalar tahlilda eng ko'p foydalaniladi.

*Huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar* xalqaro va mamlakatda amal qilayotgan barcha qonunlar, hukumat qarorlari, me'yoriy hujjatlar hamda aktlarda rasmiylashtirilgan axborotlar, korxonada pasporti, ustavi, korxonada a'zo bo'lgan turli uyushmalardagi shartnomalar va shu kabilardan iborat bo'ladi.

*Ilmiy-texnik ma'lumotlar* esa eng yangi taraqqiyot, ilm-fandagi o'zgarishlar, fan va texnika yutuqlarini o'zida mujassam etgan axborotlardir. Bu axborotlar tahlil uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

*Tabiiy-ekologik ma'lumotlar* tabiat, yer, suv, havo, iqlim va boshqada ekologik omillarni mujassamlashtirgan axborotlardan iborat bo'ladi.

*Benchmarking ma'lumotlari* ro'y berishi mumkin bo'lgan, biroq ehtimoliy ma'lumotlardir. Mazkur ma'lumotlar barcha ma'lumot va axborotlarni qayta ishlash yo'li bilan yoki voqealar rivoji bilan evristik usulda shakllantiriladi.

*Boshqada ma'lumotlarga* esa, iqtisodiy, huquqiy, ilmiy-texnikaviy, tabiiy-ekologik, benchmarking kabi manbalarda aks etmagan ma'lumotlar tushunilib, ularga ommaviy-axborot vositalari, gazeta va jurnallardagi, radio va televideniyaedagi keltirilgan axborotlar kiradi.

Turli axborot va ma'lumotlarni tahlil jarayonlarida qo'llash natija-



larning mazmunini boyitishga, boshqaruv qarorlarining xolisona bo'lishiga asos sanaladi.

Iqtisodiy axborotlar boshqa turdagi axborotlardan quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- *Hujjatlashganligi*. Barcha iqtisodiy hodisa va jarayonlar sodir bo'lishi bilan tegishli boshlang'ich hujjatlarda qayd etiladi hamda axborot sifatida rasmiylashadi.

- *Turli xil bo'lishi*. Hodisa va voqealar ko'p manbalarda qayd etilishi, hajmi, mazmuni, shakli jihatidan bir-biridan farqlanadi.

- *Ommaviyligi va hajmining kengligi*. Ko'pgina iqtisodiy axborotlar tegishli shaklga ega bo'lganligi, hisobot shakllarining yuqori organlar tomonidan tasdiqlanganligi ularni tushunishni, bilishni osonlashtiradi.

- *Davr oralig'ida takrorlanib turishi*. Tasdiqlangan me'yoriy hujjatlar muntazam to'lg'azilib tegishli yuqori tashkilotlarga belgilangan davrda topshiriladi. Hisobot davrlari – choraklar, yarim hamda yillik muddatlarga bo'linib axborotlar tuziladi.

- *Qonunlashganligi va chegaralanganligi*. Barcha yuqori organga topshiriladigan yoki ochiq e'lon qilinadigan iqtisodiy axborotlar davlat tashkilotlari, moliya vazirligi, iqtisodiyot vazirligi va soliq qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan talab hamda shakllarga asoslanib tuziladi. Bozor munosabatlarida korxonalar uchun muhim sanalgan ayrim ma'lumotlar boshqalar uchun maxfiy bo'lib, faqat egasining ruxsati bilan e'lon qilinishi mumkin.

- *Ko'p qirraliligi va sermazmunligi*. Iqtisodiy axborotlar miqdoriy va qiymat o'lchamlarida ko'rsatiladi, boshlang'ich hujjatlarda korxon nomi, imzo chekuvchilarning naslnomasi, davri va mahsulotlarning turlari ko'rsatilgan holda rasmiylashadi.

Iqtisodiy ma'lumotlarning aksariyat qismini hisob tizimi axborotlari tashkil etadi. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari esa iqtisodiy tahlilning axborotlari tarkibida yirik salmoqni egallaydi.

Axborot va ma'lumotlar mazmuniga ko'ra turli xil bo'lishi, ularning manbalariga ham ta'sir etadi. Chunki har bir ma'lumot miqdor va mazmunini shakllantirib bera oladigan manbadan olinadi. Demak, manbalar tasnifi ham mazmun tasnifiga o'xshashdir.

Tahlil uchun kerakli manbalar quyidagi talablarni bajarishi lozim:

1. Haqqoniy va xolis bo'lishi.

2. Manbalar tahlil maqsadlari uchun moslashtirilgan hamda keng imkoniyatli bo'lishi, ya'ni reja, hisob va statistik ma'lumotlar hodisa va jarayonlar mazmunini to'liq yoritishi kerak.

3. Iqtisodiy hodisa va voqealarni ifodalovchi manbalar aniq o'lichamlarda aks ettirilishi lozim.

4. Barcha manbalarning umumiy birligi va uzviy bog'liqligi saqlaniladi hamda ulardagi axborotlar bir-birini to'ldirib turilishi taqozo etiladi.

5. Manbalardagi ko'rsatkichlarni aniqlanish tamoyillari va aks ettiriladigan davrlari mosligi ta'minlanishi zarur.

Ushbu talablarga javob beruvchi barcha axborot manbalari va ulardan foydalanish tahlil natijalarining aniq va sarmazmun bo'lishiga imkon yaratadi.

Iqtisodiy tahlilda foydalaniladigan barcha manbalarning ishonchligini, aniqliligini va to'g'riligini tekshirish natijalarining samarali bo'lishiga zamin yaratadi. Barcha yig'ma ma'lumotlarni har tomonlama to'g'riligi texnik va mazmunan turlar ajratilib tekshiriladi.

Texnik tekshirish – axborot manbalarini arifmetik jihatidan to'g'riligini, rasmiylashtirish qoidalariga rioya qilinganligi va ko'rsatkichlarni bir-biriga o'zaro mos kelishini e'tiborga olgan holda o'rganishdir.

Misol uchun, moliyaviy hisobotning turli shakllaridagi ma'lumotlarni bir-biriga mosligini o'rganish tartibi quyidagi jadvalda keltirilgan.

#### Moliyaviy hisobot ma'lumotlarining bir-biriga mosligini tekshirish

Ko'rsatkichlar	Birlamchi			Ikkilamchi			Mosligi
	Shakl raqami	Satri	Summa	Shakl raqami	Satri	Summa	
A	1	2	3	4	5	6	7
Ustav kapital	1	320	80000	5	080	80000	Mos
Taqsimlanmagan foyda	1	350	45000	5	080	45000	Mos
Va hokazolar							

Shunday tartibda debitorlik va kreditorlik qarzlarni, pul mablag'lar harakatini va boshqa ma'lumotlarni miqdoran to'g'riligini tekshirish mumkin.

Mazmun jihatidan tekshirish – ma'lumotlarning haqqoniy ekanligi, unda aks ettirilgan ko'rsatkichlarning haqiqatda mavjudligini aniqlashni o'z ichiga oladi. Bunday tekshirish buxgalteriya hisobi hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarni inventarizatsiya o'tkazish orqali taqqoslash, sanab ko'rish va o'lchash yo'li bilan to'g'riligiga ishonch hosil qilishdir.

Tahlil uchun kerakli ma'lumotlarning to'g'riligini tekshirish va ularni tez muddatda foydalanishga tayyorlash hamda qayta ishlashni samarali yo'li kompyuterlarni tahlil jarayoniga joriy qilishdir.

## Tayanch soʻz va iboralar

Tur, iqtisodiy tahlil turi, moliyaviy tahlil, boshqaruv tahlili, tezkor tahlil, joriy tahlil, istiqbolli tahlil, kompleks tahlil, tizimli tahlil, funksional qiymatli tahlil, mavzuga oid tahlil, stoxastik tahlil, determinallashgan tahlil, marjinal tahlil, solishtirma tahlil, xoʻjalik faoliyati tahlili, texnik-iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, diagnostik tahlil, ichki tahlil, tashqi tahlil, iqtisodiy axborotlar, iqtisodiy maʼlumotlar, huquqiy-meʼyoriy maʼlumotlar, ilmiy-texnik maʼlumotlar, tabiiy-ekologik maʼlumotlar, benchmarking maʼlumotlari, maʼlumot manbalari.

### Topshiriqlar

*1-jadval*

#### Iqtisodiy tahlilning turlari

Iqtisodiy tahlilni turlarga ajratishga asos boʻladigan belgilar	Iqtisodiy tahlilning turlari
A)	1. 2. 3. ...
B)	1. 2. 3. ...  

*2-jadval*

#### Boshqaruv tahlili

Boshqaruv tahlili nima?	Boshqaruv tahlilining obyektlariga nimalar kiradi?	Boshqaruv tahlilining oʻziga xos jihatlari nimalardan iborat?	Izoh

**Moliyaviy tahlil**

Moliyaviy tahlili nima?	Moliyaviy tahlilining obyektlariga nimalar kiradi?	Moliyaviy tahlilining o'ziga xos jihatlarini nimalardan iborat?	Izoh

**Tezkor tahlil**

Tezkor tahlil nima?	Tezkor tahlilining obyektlariga nimalar kiradi?	Tezkor tahlilning vazifalari nimalardan iborat?	Tezkor tahlilining o'ziga xos jihatlarini nimalardan iborat?

**Joriy tahlil**

Joriy tahlil nima?	Joriy tahlilining obyektlariga nimalar kiradi?	Joriy tahlilning vazifalari nimalardan iborat?	Joriy tahlilining o'ziga xos jihatlarini nimalardan iborat?

**Istiqbolli tahlil**

Istiqbolli tahlil nima?	Istiqbolli tahlilining obyektlariga nimalar kiradi?	Istiqbolli tahlilning vazifalari nimalardan iborat?	Istiqbolli tahlilining o'ziga xos jihatlarini nimalardan iborat?

**Quyidagi tahlil turlarini o'ziga xos jihatlarini ko'rsatib, ularga sharhlar yozing**

Texnik-iqtisodiy tahlil	Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil	Ekologik-iqtisodiy tahlil

## Funksional-qiyamat tahlil

Funksional-qiyamat tahlilining mazmun va maqsadi	Funksional-qiyamat tahlilning tamoyillari	Funksional-qiyamat tahlili o'tkazishning bosqichlari

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Korxonada faoliyatini to'liq va samarali tahlil qilish uchun... bilishimiz kerak	tahlil turlarini	operativ tahlilni	moliyaviy tahlilni	statistikani	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlil boshqaruvning tashkil qilishning... ga ko'ra turlarga ajratiladi	maqsadi	shakli	tartibi	uzluksizligi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilda ma'lumot manbalariga ko'ra... tahlil kabi turlarga ajratiladi	moliyaviy hamda boshqaruv	statika	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlil o'tkaziladigan davriga ko'ra... tahlil kabi turlarga ajratiladi	moliyaviy hamda boshqaruv	tezkor, joriy, istiqbolli	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilda obyektning bog'liqligiga ko'ra... tahlil kabi turlarga ajratiladi	moliyaviy hamda boshqaruv	texnik, ijtimoiy, ekologik	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilda o'lkazuvchi subyektga ko'ra... tahlil kabi turlarga ajratiladi	moliyaviy hamda boshqaruv	ichki va tashqi	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan savollarga ko'ra... tahlil kabi turlarga ajratiladi	kompleks, mavzu bo'yicha	ichki va tashqi	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilda yo'nalishiga ko'ra... kabi turlarga ajratiladi	texnik, ekologik	ichki va tashqi	dogmatika	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Boshqaruv obyektlarini bir-biriga bog'liqligi bo'yicha... quyidagi turlarga ajratiladi	funksional-iqtisodiy, texnik-iqtisodiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik-iqtisodiy	bosqichli tahlil	hududiy tahlil	ishlab chiqarish tahlili	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Tezkor tahlilning afzalligi	Tahlil jarayoni sodir bo'layotgan xo'jalik jarayoni bilan ketma-ketlikda va bir-biriga	Kompleksligi	Tizimliligi	Hisobotlar shakllarining mavjud emasligi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Istiqbolli tahlil	O'tgan davrni o'rganish	Joriy tahlilning natijalarini tadqiq qilish	Kelgusidagi iqtisodiy-ijtimoiy natijalarining strategiyasini belgilab olish	Hisobotlarni o'rganish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy axborot...	iqtisodiy jarayonlar to'g'risida huquqiy kuchga ega bo'lgan ma'lumotlar majmui	turli xabarlar	zarur xabarlar	iqtisodiy ma'lumotlar	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Iqtisodiy ma'lumotlar...	birlamchi hujjatlarda aks etgan iqtisodiy xabarlar	turli xabarlar	zarur xabarlar	iqtisodiy axborotlar	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Auditorlik ma'lumotlari iqtisodiy tahlil uchun ma'lumotlar manbasi hisoblanadimi?	tushunarsiz	yo'q	bo'lishi mumkin	bo'lishi mumkin emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Moliyaviy tahlilning maqsadi... o'rganish	moliyaviy barqarorlikni	iqtisodiy salohiyatni	istiqbolni	o'tgan davrni	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Matbuot xodimlari korxonada iqtisodiy ma'lumotlardan... foydalanuvchilardir	bevosita	bilvosita	ichki	o'rindosh	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Joriy tahlil rasmiy ko'rsatkichlarga...	asoslanadi	asoslanmaydi	ahamiyat bermaydi	nisbatan kamroq e'tibor qaratadi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Joriy tahlilda aniqlangan kamchiliklar... imkoniyatlardir	foydalanilmagan	tushunarsiz	tushunarli	foydalanilgan	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Tezkor tahlil natijalari oxirigi iqtisodiy natijaga...	to'g'ri kelmasligi mumkin	har doim to'g'ri keladi	ikkalasi bir xil bo'ladi	har xil bo'ladi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Istiqbolli tahlilning asosiy vazifasi...	reja bajarilishini oldindan baholash	rejani ayrim tomonlarni oldindan bilish	rejani tahlil qilish	mavjud emas	



Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	FQT ning birinchi bosqichi...	tayyorgarlik	ijodiy	izlanuvchanlik	loyhalarni tasdiqlash	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
5. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari	Qaysi biri FQTning tamoyili hisoblanadi.	funksional yodashish.	metafizik yondashish	tanlama kuzatish	eksperiment	

## **6-BOB. IQTISODIY TAHLIL ISHLARINI TASHKIL QILISH**

### **6.1. Korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning asosiy qoidalari**

Korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning natijasi asosan, uning to'g'ri amalga oshirilishiga bog'liq. Iqtisodiy tahlil qilish qator talablarga javob berishi, ya'ni u reja va yangi metodikaga asoslanishi hamda analitik jarayon samarasini ta'minlab berishi lozim.

Boshqaruv uchun analitik ishlanmalarni bir tartibda, o'z vaqtida hamda tushunarli tarzda yetkazib berishni ta'minlash uchun iqtisodiy tahlilni tashkil qilish va o'tkazish jarayonlari quyidagi talablarga asoslanadi.

Majburiyatlarning taqsimlanishi. Tahlilni amalga oshirish bo'yicha majburiyatlar alohida ijrochilarga bo'lib beriladi hamda u bo'yicha mas'ul belgilanadi.

Tahlil kamchiqim, natijasi esa samarali bo'lishi zarur. Tahlilni amalga oshirishda tahlilning yangi usullari, ma'lumotni kompyuter texnologiyalari yordamida o'rganish, ma'lumotni yig'ish hamda uni saqlashning ratsional usullari keng miqyosda ishlatilishi lozim. Natijalardan esa turli maqsadlarda foydalanish imkoniyati ta'minlanishi shart. U asosida qabul qilingan qarorlar aniq ijobiy yakunlar bilan tugashi kerak.

Ma'lumotga bo'lgan ehtiyojlarni to'la qondirishga yo'naltirilishi. Tahlilni turli subyektlarning informatsion talablarni imkon qadar to'la qondirish yo'llarini hamda tahlilni o'tkazishga ketgan xarajatlarni kamaytirish bilan uyg'unlashtirib olib borish.

Tahlil ishlarini reglamentatsiyalash va unifikatsiya qilish. Reglamentatsiyalash har bir ijrochidan majburiy talab qilinadigan jadval va natija shakllarini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Tahlilni unifikatsiyalash (standartizatsiyalash) metodik qo'llanmalarni, natija shakllarini, jadvallarni, standart dasturlarni, umumiy baholash mezonlarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Ko'rsatib o'tilgan qoidalarga rioya qilish tahlil ishlari samarasini keskin oshiradi.

## **6.2. Korxonada iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish shakllari va uning ijrochilari**

Korxonada iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish boshqaruv apparati tarkibi va texnik darajasi bilan izohlanadi.

Yirik ishlab chiqarish korxonalarida hamma iqtisodiy bo'limlar faoliyatini iqtisodiy masalalar bo'yicha direktor muovini yoki bosh iqtisodchi boshqaradi. U korxonada barcha iqtisodiy ishlarni, shu jumladan, iqtisodiy tahlilni ham tashkil qiladi. Uning boshqaruvida iqtisod va ishlab chiqarishni tashkil qilish bo'limi, reja-iqtisod bo'limi, mehnatni tashkil etish va ish haqi bo'limi, buxgalteriya hisobi, moliyaviy bo'lim va boshqa bo'limlar bo'ladi. Korxonada alohida tarkibiy tuzilish bo'linmasida bo'lim yoki iqtisodiy tahlil guruhi tahlil ishlarini olib boradi. O'rta yoki kichik korxonalarda analitik ishni reja bo'limining menejeri yoki bosh buxgalter boshqaradi.

Iqtisodiy tahlil nafaqat iqtisod bo'linmalari xodimlari majburiyatlariga, balki u texnik bo'linmalar xodimlarining ham (bosh mexanik, energetik, texnolog, yangi texnika va boshqalar) majburiyatiga kiradi. Iqtisodiy tahlil bilan sex bo'linmalari, brigada va uchastka rahbarlari va boshqalar ham shug'ullanadilar. Bu iqtisodiy bo'linmalarda xodimlar yuqori malakaga ega bo'lmasalarda, ularning ishtirokisiz korxonada iqtisodiy tahlilni chuqur, har tomonlama va mukammal o'tkazib bo'lmaydi. O'rganilayotgan masala bo'yicha yetarli bilimlarga ega bo'lgan iqtisodchilar, texniklar, texnologlar, turli xil ishlab chiqarish bo'linmalari rahbarlarining birgalikdagi harakatlari bilan qo'yilgan masalani kompleks tadqiq qilib, uni hal qilish uchun maqbul variantni topish mumkin.

Misol uchun, korxonada iqtisodiy tahlil funksiyalari quyidagi holda taqsimlanishi mumkin:

Reja-iqtisod bo'limi analitik ish rejasini tuzishni, uni bajarishni nazorat qilishni, tahlilni metodik ta'minlashni amalga oshiradi; korxonada va uning bo'linmalari xo'jalik faoliyati tahlilini shakllantiradi va natijalarni jamlaydi; korxonada rivojlanishining strategik va kelajak masalalarini o'rganadi; tadbirlar rejasini tuzadi va uning bajarilishini nazorat qiladi, tahlil natijasida istiqbolli va kundalik rejalarni ishlab chiqadi.

Boshqaruv buxgalteriyasi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni, moliyaviy natijalarini va boshqalarni rejalashtiradi, hamda ularni tahlil qiladi.

Moliyaviy buxgalteriya (moliya bo'limi) korxonaning mulki, ular manbalarining shakllanish jarayonini, korxonada kapitalidan samarali foy-

dalanishni, pul oqimlarini, investitsiyalar, va undan foydalanishni, korxonada moliyaviy holatini va boshqa shu kabilarni tahlil qiladi.

Mehnatni tashkil qilish va ish haqi bo'limida ishni tashkil qilish holatini, uni yuqori darajaga ko'tarish uchun yo'naltirilgan tadbirlar rejasining bajarilishini, korxonada mehnat resurslari kategoriya va malakalarining ta'minoti, ish vaqti fondidan foydalanish, ish haqi fondining sarflanishi tahlil qilinadi.

Marketing bo'limi mahsulot bozorlari va sotib olish bozorlarini, mahsulotlarning bozorlardagi o'rini, mahsulotning raqobatbardoshligini va uni oshirish yo'llarini, korxonada narx-navo siyosatini va korxonaning tashqi faolyati bilan bog'liq bo'lgan boshqa masalalarini o'rganadi.

Ishlab chiqarish bo'limi hajm va assortimentga bog'liq mahsulotni ishlab chiqarish rejasini amalga oshirishni, ishlab chiqarishning davomiyligini, mahsulot sifatini oshirishni, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni kompleks mexnizatsiyalash va avtomatizatsiyalash, uskunalarining ishlashini, material resurslarini ishlatilishini, texnologik siklning davomiyligini, ishlab chiqarishning umumiy texnik va tashkiliy darajasini tahlil qiladi.

Bosh mexanik va energetik bo'limi mashina va jihozlar ekspluatatsiyasini, jihozlarni modernizatsiyalash va remont ishlarini bajarish reja-grafikalarini, remont ishlarining sifati va narxini, jihozlarni to'liq ishlatishni, energoresurslardan ratsional foydalanishni o'rganadi.

Texnik nazorat qilish bo'limi xomashyo va tayyor mahsulot sifatini oshirish, xarid qiluvchilarni reklama, mahsulot ishlab chiqarish sifatini oshirish va boshqalarni tahlil qiladi.

Ta'minot bo'limi ishlab chiqarishning material-texnik sifatini va vaqtida bajarilishini, rejadagi hajm, muddatlar, sifat bo'yicha yetkazib berishni, omborxonada zaxiralari holatini, transport-tayyorlov chiqimlarini nazorat qiladi.

Sotish bo'limi shartnoma majburiyatlarini va mahsulot hajmi, sifati, muddati bo'yicha iste'molchilarga yetkazib berish rejasining bajarilishini, omborxonada zaxiralari holati va tayyor mahsulot to'liqligini nazorat qiladi.

Iqtisodiy tahlilni amalga oshirishda ish jamoalari alohida o'rin egallaydi. Ularga rejalashtirishda ijtimoiy va iqtisodiy masalalarni hal qilishda, moddiy resurslarni ratsional sarflashda, ilm-fan va texnika yutuqlarini joriy etish masalalarida, ish faolyati sharoitlarini yaxshilash ham-

da himoya qilish kabi yo‘nalishlar va boshqa shu kabilarda ko‘plab vakolatlar berilgan.

Iqtisodiy tahlilni amalga oshirishda jamoaning birgalikdagi harakati, uning umumiyligi, yetarli malakaga ega ekanligi, korxonada faoliyatini, uning natijalarini yanada chuqurroq o‘rganishni, samaradorlikni oshiruvchi zaxiralarni tatbiq etishni ta‘minlashga yordam beradi.

Korxonada faoliyati tahlili alohida masalalarni o‘rgana oladigan va tahlilini kompleks tarzda amalga oshiradigan yuqori turuvchi boshqaruv organlari mutaxassislari tomonidan ham amalga oshiriladi. Bunday tahlil natijasida korxonada faoliyatidagi iqtisodiy holatlarning ma‘lum bir jihatlari o‘zgartirilishi mumkin.

Korxonadan tashqari iqtisodiy tahlil statistik, moliya institutlari, soliq inspeksiyalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va boshqalar tomonidan bajariladi. Statistik organlar statistik hisobotlarni jamlaydilar va tahlil qilib, natijalarni kerakli vazirlik va tashkilotlarga foydalanish uchun yuboradilar.

Murakkab strategik muammolarni hal etish bilan bog‘liq bo‘lgan bir marotabali analitik tadqiqotni amalga oshirishda, korxonalar biznesidagi mavjud bo‘lgan va bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolarni hal etishga yordam beradigan auditorlik va konsalting uyushmalari xodimlarining xizmatlaridan foydalanishlari mumkin.

Ichki xo‘jalik, muassasa va muassasadan tashqari tahlilning hamma ko‘rinishidan foydalanish korxonada xo‘jalik faoliyatini har tomonlama o‘rganish va uning samaradorligini oshirish yo‘llarini to‘liq o‘rganish imkonini yaratadi.

### **6.3. Analitik ishni rejalashtirish**

Iqtisodiy tahlilning samarali hamda ta‘sirli bo‘lishining asosiy talablardan biri uni amalga oshirilishining rejalashtirilganligidir. Har bir korxonada tahlilni amalga oshirish ishlari oldindan rejalashtirilishi kerak. Rejalar quyidagi shakllarda tuzilishi mumkin:

- korxonada analitik ishining kompleks (umumiy) rejasi;
- mavzuga oid reja.

Analitik ishning umumiy rejasi odatda bir yilga tuziladi. Unda birinchi navbatda tahlil qilinishi kerak bo‘lgan obyektlar ro‘yxati hamda tahlil qilish maqsadlari aniqlanadi. Keyingi bosqichda tahlil natijasida qo‘yilgan maqsadni amalga oshirishni ta‘minlovchi ko‘rsatkichlar tizimi ishlab chiqiladi.

Rejada majburiy tarzda har bir obyekt bo'yicha tahlilning ma'lum muddatda qaytarilishi (har yilda, har kvartalda, har oyda, har dekadada, har kun), hamda analitik ishni amalga oshirish muddatini (misol uchun, keyingi oyning 3 kuniga) ko'rsatish nazarda tutiladi.

Shuningdek, rejada har bir masala yuzasidan tahlil ijrochilari tarkibi va ular o'rtasidagi majburiyatlarning bo'linishi ko'rsatilishi shart. Rejada yana har bir o'rganilayotgan masala bo'yicha tahlilning informatsiya va metodik ta'minoti manbalarini (qo'llanma raqami yoki kompyuter dasturi) ko'rsatib o'tish lozim. Rejada tahlilning ichki va tashqi foydalanuvchilari ko'rsatiladi.

Mavzuga oid reja obyekt, subyekt, tahlilni o'tkazish muddatlari, uning ijrochilari, hisobot turi va boshqalardan iborat bo'lib, chuqur o'rganishni talab etgani sababli yirik muommolarni tahlil qilish uchun tuziladi.

Tahlil rejasining bajarilayotganligini nazorat qilish korxonahabaringning muvini yoki tahlilni boshqarish majburiyati yuklatilgan shaxs amalga oshiradi.

#### **6.4. Tahlilning informatsiya hamda uslubiy ta'minoti**

Analitik ishlarning natijasi asosan uning informatsion hamda uslubiy ta'minotiga bog'liq. ITning ma'lumot manbalari me'yoriy-rejali, hisob va hisobdan tashqarilarga bo'linadi.

*Me'yoriy-rejali* ma'lumotlar manbalariga korxonada ishlab chiqiladigan hamma turdagi rejalar, ya'ni perspektiv, operativ, texnologik xaritalar, shuningdek, me'yoriy hujjatlar, smetalar, projekt vazifalari va boshqalar kiradi.

*Hisob tavsifidagi* ma'lumotlar manbalari – bu buxgalteriya, statistika va operativ hisob hujjatlaridagi hamma ma'lumotlar, shuningdek, turli xildagi hisobotlar, birlamchi hisob hujjatlaridir.

Tahlilning informatsion ta'minotida boshlovchi rol xo'jalik jarayoni hamda uning natijasida yaqqol aks etgan buxgalteriya hisobi va hisobotga tegishli. Birlamchi hisob registrlarida hamda hisobotda mavjud bo'lgan o'z vaqtida va to'liq qilingan ma'lumotlar tahlili xo'jalik natijalarini yanada mukamallashtirishni ta'minlaydi.

Korxonaning hisobi va hisobot ma'lumotlari ularning darajasini hosil qiladigan asosiy ko'rsatkich va faktorlari tendensiyalarini chuqur o'rganish uchun foydalaniladi. Makroiqtisodiy statistika ma'lumotini o'rganish umuman soha bo'yicha yoki milliy iqtisodiyotda korxonahabaring ishlashi-

ning tashqi shartlarini, xo'jalik va moliya holatini baholash uchun zarur.

Tezkor hisob va hisobot statistika, buxgalteriya hisobi va analiz ta'minotiga nisbatan kerakli ma'lumotlar bilan tez ta'minlaydi (misol uchun, mahsulotni ishlab chiqarish hamda uni yetkazib berish, ishlab chiqarish zaxiralari holati va hokazo). Shu bilan analitik tadqiqot samaradorligini oshirishga sharoit yaratib beradi.

*Hisob hujjati* – bir necha yil davomida korxonada faoliyati natijalari ma'lumoti yig'iladigan korxonaning iqtisodiy pasporti hisoblanadi. Ko'rsatkichlarni o'rganishda pasportda mavjud bo'lgan bir qator ma'lumotlar tadqiqotlarni amalga oshirishga va korxonada iqtisodini rivojlantirishini o'rganishga imkon beradi.

*Hisobdan tashqari* ma'lumotlar manbalari bu korxonaning tegishli hujjatlari bo'lib, korxonada faoliyati tashqi muhitdagi o'zgarishlarni tavsiflovchi ma'lumotlardir.

1. Rasmiy hujjatlar, korxonada o'z faoliyatida ishlatishi majbur bo'lgan hujjatlar: davlat qonunlari, Prezident farmoyishlari, hukumat qarorlari, yuqori turuvchi muassasalar qarorlari, tekshiruv va audit xulosalari, korxonada rahbarlarining qarorlari, boshqaruv yig'ilishining qarorlari va boshqalar.

2. Xo'jalik huquqiga oid hujjatlar: shartnomalar, arbitraj va sud qarorlari, reklamatsiyalar.

3. Ilmiy-texnik ma'lumot (maqolalar, ilmiy-tadqiqot ishlar natijasi hisoboti va hokazo).

4. Texnik va texnologik hujjatlar.

5. Korxonada va alohida ish joylarining holati haqidagi maxsus tadqiqot hujjatlari (xronometraj, rasmlar).

6. Korxonada asosiy kontragentlari haqidagi ma'lumot – ta'minlovchi va xaridorlar.

7. Turli xil manbalardan asosiy raqobatchilar haqidagi olingan ma'lumot – Internet, radio, televideniye, gazeta, jurnallar, informatsion byulletenlar va boshqalardan.

8. Material resurslar bozori holati haqidagi ma'lumot (bozor hajmlari, alohida mahsulotlar uchun narx-navo darajasi va dinamikasi).

9. Kapital bozorining holati haqida ma'lumot.

10. Fond bozorlari haqidagi ma'lumotlar (qimmatli qog'ozlarning asosiy ko'rinishlari bo'yicha taklif va narx-navo).

11. Mamalaktda makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi haqidagi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Tadqiqotning obyektiga nisbatan ma'lumot ichki va tashqi bo'ladi.

Ichki ma'lumot tizimi bu buxgalteriya, statistika, operativ hisob va hisobot ma'lumotlari, reja ma'lumotlari, korxonada ishlab chiqilgan me'yoriy hujjatlar va hokazo. Tashqi ma'lumotlar tizimi bu statistik to'plamlardagi qayd etilgan ma'lumotlar, doimiy va maxsus nashriyotlar, konferensiya va uchrashuvlardagi ma'lumotlar, rasmiy va xo'jalik-huquqiy hujjatlar va shu kabilar.

Tadqiqotning predmetiga nisbatan ma'lumot asosiy ma'lumotga, hamda o'rganilayotgan predmet sohasini yanada mukammalroq tavsiflash uchun yordamchi ma'lumotlarga bo'linadi.

Doimiy ravishda tushadigan analitik ma'lumot regulyar va epizod tavsifidagi ma'lumotlarga bo'linadi. Regulyar ma'lumot manbalariga rejali va hisob ma'lumotlari tegishli. Epizod tavsifidagi ma'lumotlar esa keraklilik darajasiga nisbatan hosil bo'ladi, misol uchun yangi raqobatchi haqida ma'lumot.

Regulyar ma'lumot, o'z navbatida, o'zining keraklilikini uzoq muddat saqlovchi doimiy ma'lumotga (kodlar, shifrlar, buxgalteriya hisobining rejasi va shu kabilar), o'zining keraklilikini ma'lum bir muddat saqlaydigan shartli doimiy ma'lumotga (reja ko'rsatkichlari, me'yoriy ko'rsatkichlar), voqealarning tez tez o'zgarishini tavsiflaydigan o'zgaruvchan ma'lumot (ma'lum bir muddat uchun tahlil qilinayotgan obyekt haqidagi hisob ma'lumotlari) kabilarga tasniflanadi.

O'rganib chiqish jaryoniga nisbatan ma'lumotni birlamchi ma'lumot (birlamchi hisob, inventarizatsiya, kuzatish ma'lumotlari) va ma'lum bir o'rganish va o'zgarish jarayonini o'tgan ikkilamchi ma'lumotga (hisobot va shu kabilar) ajratish mumkin.

Tahlilning informatsiya ta'minotini amalga oshirishda bir qator talablar qo'yiladi, ya'ni ma'lumotning analitik ekanligi, uning haqiqiyliги, tezkorligi, taqqoslana olishi, ratsionalligi va boshqalar.

Ma'lumotning analitik ekanligi butun iqtisodiy ma'lumot iqtisodiy tahlil talablariga javob berishi kerakligini bildiradi, ya'ni ma'lumotlarning aynan sohalar faoliyati va iqtisodiy jarayonni har tomonlama o'rganish uchun zarur bo'lgan detallashtirilgan holda kelib tushishini ta'minlash, ular asosida asosiy omillarning ta'sir qilishini aniqlash va ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish uchun ichki xo'jalik zaxiralarini o'rganish imkoni bo'lishi lozim. Shuning uchun iqtisodiy tahlilning hamma informatsiya ta'minoti boshqaruv talablariga asosan doimo mukamallashtirilib borilishi lozim.

Iqtisodiy ma'lumot haqiqiy holatga mos bo'lishi hamda tadqiqot jarayonini obyektiv aks ettirishi kerak. Aks holda, tahlil natijasida qilingan



xulosalar amaliyotga to'g'ri kelmaydi, tahlilchilar tomonidan ishlab chiqilgan takliflar esa nafaqat korxonaga kerakli bo'lishi, balki unga ziyon keltirishi ham mumkin. Shuning uchun tahlil uchun yig'ilgan ma'lumot yuqori sifatli bo'lishini tekshirish lozim.

Ma'lumotning tezkorligi. Amalga oshirilgan xo'jalik jarayonlari haqidagi ma'lumotlar qanchalik tez yetkazib berilishi, tahlilni ham shunchalik tezkor o'tkazish mumkinligini, kamchiliklarni, yo'qotishlarni aniqlash va ularni o'z o'rnida bartaraf etishni bildiradi. Ma'lumotning operativligini oshirish yangi muloqot vositalaridan foydalanish, ularni EHM amalga oshirish hisobiga erishiladi.

Ma'lumotning sifatiga beriladigan talablardan biri uni tadqiqotning predmeti va obyektiga, ma'lum bir muddatga, ko'rsatkichlarni hisoblash metodologiyasi va boshqa bir qator belgilarga taqqoslanishini ta'minlashdir. Oldindan ko'rsatkichlar taqqoslanishi ta'minlangan bo'lsa, u holda tahlil ancha kam mehnat talab qiladi. Buning uchun butun raqamli ma'lumotning sifatligi tekshirilganidan so'ng u ko'rib chiqilgan qo'llanishlarni ishlatib ma'lum bir ko'rinishga keltiriladi.

Informatsion bazani shakllantirishda tahlil qilish uchun ma'lumotlarni osonlashtirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Analitik tadqiqot ko'p xolda bashorat tavsifiga ega bo'lib, buxgalter hisobotidagi kabi aniqlikni talab qilmaydi. Xo'jalik subyektlari faoliyatiga beriladigan umumiy bahoni osonlashtirish maqsadida birlamchi ma'lumotlar ko'pincha o'rta va nisbiy ko'rsatkichlar darajasida ko'rsatiladi.

Va nihoyat, ma'lumot tizimi ratsional bo'lishi kerak, ya'ni ma'lumotni yig'ish, saqlash va ishlatish uchun ketgan vaqtni kamaytirish lozim. Bir tomondan, iqtisodiy jarayonini kompleks tahlil qilish uchun har tomonlama ma'lumot talab qilinadi. Agar bunday imkoniyat mavjud bo'lmasa tahlil to'liq bo'lmaydi. Boshqa tomondan, ortiqcha ma'lumot uni qidirish, yig'ish va qaror qabul qilish jarayonini uzaytiradi. Ushbu talabdan, ma'lumotning foydaliligini tekshirish zarurligi, hamda keraksiz ma'lumotlarni chiqarish va kerakli ma'lumotlarni kiritish asosida ma'lumotlarni takomillashtirish mumkinligi kelib chiqadi.

Shunday qilib, iqtisodiy tahlilning samaradorligini ta'minlashda zaruriy shartlardan biri bo'lgan iqtisodiy tahlilning ma'lumot tizimi yuqorida qayd etilgan talablarga muvofiq shakllanishi shart.

Tahlilni amalga oshirishda, uning uslubiy ta'minoti ham alohida o'ringa ega. Korxonada qanday tahlil uslubi qo'llanilishiga qarab, uning natijasini aniqlash mumkin. Tahlilning uslubiy ta'minoti bo'yicha mas'uliyat, odatda, korxonada analitik ishni boshqaradigan mutaxassisga

yuklatiladi. U doimiy ravishda iqtisodiy tahlil metodikasini tahlil sohasidagi tajriba va ilm-fan taraqqiyotini o'rganish asosida takomillash-tirishi hamda ularni korxonaning har bir segmentida joriy etish, tahlil bo'yicha kadrlarni tayyorlashi va qayta tayyorlash ishlarini amalga oshiradi. Mas'uliyatli shaxsni tayyor iqtisodiy-matematik usullarni qo'llab, tezkor va kompleks tarzda hujjatlar asosida faoliyat natijalarini o'rganishni ta'minlovchi tahlil dasturlarini joriy etishi yoki o'zi ijodiy tarzda ishlab chiqishi kabi harakatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

### **6.5. Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning bosqichlari**

Analitik ishlarning muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning qanday tashkil etilishiga bog'liq. Korxonada faoliyatida iqtisodiy tahlilni tashkil etish quyidagi bosqichlardan iborat:

Tahlil rejasi va dasturini tuzish bosqichi. Iqtisodiy tahlilning dasturi va rejasini tuzib olish tahlilni tashkil etishning asosiy qismidir. Bu bosqichda iqtisodiy tahlil ishlari nimadan boshlanishi, tahlil o'tkazuvchi komissiyaga kimlar kiritilishi hamda tahlil ishlari nima bilan yakunlanishi ko'rsatib o'tiladi. Bundan tashqari iqtisodiy tahlil o'tkazish dasturida quyidagilar aniq ko'rsatilgan va belgilanib olingan bo'lishi lozim:

- tahlilning maqsadi va vazifasi;
- tahlil obyekti;
- iqtisodiy tahlil ishlarini olib borish joyi;
- tahlil mazmunini izohlash;
- ijrochilar tarkibi va ularning vazifalari;
- tahlil o'tkazish muddatlari;
- tahlil manbalari va ularning natijalarini rasmiylashtirish tartibi.

Tahlil uchun zarur ko'rsatkichlarni belgilash hamda kerakli bo'lgan manbalarni aniqlash. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- tahlil uchun zarur ma'lumotlar aniqlanadi;
- tahlil manbalari belgilanadi;
- qo'shimcha ma'lumotlar jalb etiladi.

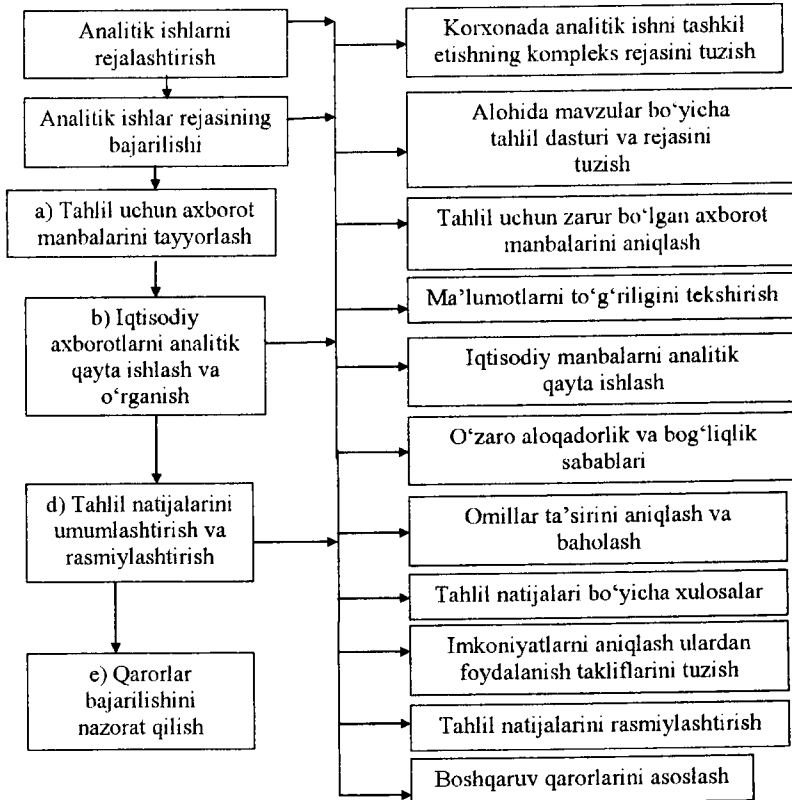
To'plangan ma'lumotlar va ularning manbalarini to'g'riligini tekshirish hamda ishonchliligini aniqlash. Manbalar tahlil uchun moslashtiriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagilar belgilab olinadi:

- tahlil usullari;
- ma'lumotlarni soddalashtirish;

- jadval, chizma va maketlarni tuzish;
- taʼsir etuvchi omillarni topish;
- zaxiralarni aniqlash.

Iqtisodiy tahlil bosqichi. Bu eng muhim bosqich boʻlib, bevosita tahlil jarayonlari amalga oshiriladi, koʻrsatkichlar hisoblanadi, oʻzgarishlar topiladi, oʻzgarish sabablari va unga taʼsir etuvchi omillar, ham miqdor, ham tartib jihatdan aniqlanadi. Ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- mezon koʻrsatkichlarini aniqlash;
- koʻrsatkichlarni hisob-kitob qilish hamda natijalarni baholash;
- baholashda ekspertizadan foydalanish;
- natijalarni umumlashtiruvchi mezonlarni aniqlash;
- tahlil natijalarini xulosaga tayyorlash.



6.1-chizma. Tahlilning asosiy bosqichlari.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish bosqichi. Bu bosqichda o'rganilayotgan iqtisodiy jarayon yakunlanadi. O'zgarishlarga baho beriladi. Bundan tashqari ushbu bosqichda quyidagi ishlar amalga oshirilishi zarur bo'ladi:

- korxonada faoliyati natijalarining o'zgarish sabablarini tushuntirib berish;

- korxonada faoliyatini yanada yaxshilashga oid zaxiralarni jamlab ko'rsatib berish;

- aniqlangan zaxiralardan foydalanish tadbirlarini belgilash;

- tahlil natijalarini hisoblash va hisobotda ifodalash.

Tahlil natijasida aniqlangan ilg'or g'oya va tajribalarni amaliyotda qo'llash choralari va tadbirlarini ko'rsatib berish hamda ularni amaliyotga tatbiq etish bosqichi.

## **6.6. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish**

Korxonada va tashkilotlar xo'jalik faoliyati tahlilining natijalari analitik mavzular yoki xo'jalikning yillik hisobotiga ilova qilinadigan bayonnoma ko'rinishida ifoda etiladi.

Tahlil natijalarini umumlashtirish va yakunlash qaysi turdagi tahlilni o'tkazganligiga qarab bajariladi. Misol uchun, korxonalarining yillik hisoboti asosida o'tkazilgan joriy tahlilning yakuni umumiy xulosalar va yuqori tashkilotlarga tushuntirish xati yozish orqali yakunlanadi. Ayrim turdagi boshqa tahlil turlarining natijalari esa mutaxassislarni ma'ruzasi, korxonada rahbarining buyrug'i, jamoaning majlis bayoni, audit xulosalari orqali umumlashtirilishi mumkin.

Tahlil natijalarini umumlashtirganda albatta erishilgan natijalar, yo'l qo'yilgan kamchiliklar hamda yutuqlar aniq raqamlarda va faktlar bilan ko'rsatilgan bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatish chora-tadbirlari, ya'ni takliflar ham ko'rsatiladi.

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish va umumlashtirishga korxonaning umummajlis materiallari, turli xil diagramma, jadval va grafiklar tuzib mehnatkash ommaga ko'rsatma sifatida osib quyish, oynoma va ro'znoma sahifalarida ma'lumotlarni chop etish, axborot doskalaridagi ko'rsatkichlarni e'lon qilib borish ham hisoblanadi.

Korxonada yoki uning bo'limlari faoliyati bo'yicha qilingan analitik tadqiqotning turli xil natijalari tegishli hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Bu analitik hisobot (tushuntirish xati), ma'lumotnoma va xulosalar bo'lishi mumkin.

Analitik hisobot (tushuntirish xati), odatda, tashqi foydalanuvchilar uchun yoziladi. Tahlil natijalari ichki xo'jalik ishlarida foydalanish uchun yo'naltirilgan bo'lsa, ular ma'lumotnoma yoki xulosa ko'rinishda rasmiylashtiriladi.

Analitik hisobotning tarkibi to'liq bo'lishi kerak. Avvalambor, u korxonada rivojlanishining iqtisodiy darajasini namoyon qiladigan, xo'jalik yuritishning shartlarini, korxonada baho siyosatining tavsifi, mahsulotning raqobatbardoshligi, mahsulotlarni xarid qilish bozorlarining kengligi, mahsulotlarning bozordagi o'rni, korxonada mavqeyi kabi umumiy savollarni qamrab olishi kerak. Shuningdek, hisobotda bozordagi har bir mahsulotning hayotiy holati, real hamda potensial raqobatchilarni, ular biznesining kuchli va kuchsiz tomonlarini ko'rsatib tavsiflash lozim.

Bundan keyin korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy natijalarini tavsiflovchi, mulkiy va moliyaviy holatini, natijalarning samaradorligini, rivojlanish holati kabi ko'rsatkichlar dinamikasini ifodalab berishi kerak. Shuningdek, pul oqimlari, moliyaviy natijalar va asosiy tomonlarga ta'sir ko'rsata oladigan korxonaning hisob siyosatidagi o'zgarishlarini ochib berish kerak.

Analitik hisobotda hisobot davri mobaynidagi korxonada faoliyatining ijobiy va salbiy tomonlari ko'rsatiladi hamda ishlab chiqarish va moliyaviy natijalarga ta'sir ko'rsatadigan obyektiv va subyektiv, ichki va tashqi omillar tushuntirib beriladi. Shuningdek, mavjud bo'lgan kamchiliklarni bartaraf etishga yo'naltiriladigan hamda yaqin va uzoq muddatda korxonada faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida qilinadigan ishlar ko'rsatib beriladi.

Hisobotning analitik qismi aniq va asoslangan bo'lishi shart. U analitik hisobotlardan, kerakli ma'lumotlar yig'ilgan jadvallardan, grafika va diagrammalardan iborat bo'lishi mumkin. Uni rasmiylashtirishda tahlil natijalari asosida qilingan taklif va xulosalarga alohida e'tibor qaratish lozim. Ular har tomonlama asoslangan va korxonada faoliyati natijalarini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi kerak.

Tahlil natijasida qilingan ma'lumotnoma yoki xulosalar mazmuni tushuntirish xatidan farqli ravishda ko'proq aniqlashtirilgan, kamchilik yoki muvaffaqiyatlarni kamroq hajmda tartib bilan ko'rsatadigan, aniqlangan ma'lumotlarni qo'llaydigan bo'lishi mumkin. Unda korxonada umumiy tasnifi va uning faoliyatiga sharhlar yozilmaydi.

Tahlil natijasini tekstsiz ko'rinishda taqdim etilishiga alohida to'xtalib o'tish lozim. U doimiy maket tarzidagi analitik jadvallar, grafiklardan tashkil topib, hech qanday tushuntirish xatidan iborat bo'lmaydi.

Analitik jadvallar va grafiklar sistematsiyalashga, o'rganilayotgan materialni umumiy lashtirishga va uni qabul qilish uchun oson bo'lgan ko'rinishda taqdim etishga ijozat beradi. Jadvallar tuzilishi turli xilda bo'lishi mumkin. Ular tahlil talablari asosida tuziladi. Analitik jadvallardagi ko'rsatkichlarni shunday tartibda joylashtirish lozimki ular bir vaqtda ham analitik, ham illyustratsiya materiali tarzida ifoda etishi lozim. Lekin bir jadvalda korxonani ishining hamma ko'rsatkichlarini berish yoki juda ko'p jadvallar kiritish ham maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Jadvallarning ko'pligi ham ulardan foydalanishni qiyinlashtiradi. Analitik jadvallar va grafiklar juda oddiy va yaqqol bo'lishi kerak.

Tahlil natijalarini bunday tartibda rasmiylashtirish oxirgi paytda juda ko'p qo'llanilmoqda. U ko'rib chiqilgan va sistematsiyalashgan ma'lumotni mustaqil o'rganib chiqib, kerakli xulosalarni chiqara oladigan, yuqori toifali ishchilarga mo'ljallangan. Tekstsiz tahlil uning ta'sir kuchini oshiradi, chunki bunda tahlilni bajarishda hamda uning natijalaridan foydalanishdagi uzilish qisqaradi.

Amaliyotda judayam kerakli bo'lgan tahlil natijalari korxonani iqtisodiy pasportining ma'lum bir bo'limiga kiritiladi. Bir necha yil mobaynida yig'ilgan bunday ma'lumotlar tahlil natijalarini umumiy holatda ko'rib chiqishga imkon yaratadi.

### **6.7. Analitik ma'lumotni kompyuterda ko'rib chiqishni tashkillashtirish**

Analitik ishni kompyuter dasturlari vositasida bajarish davr talabidir. Buning zaruriyati boshqaruv qarorlari uchun asos bo'ladigan axborotlarni o'ta tez va o'z vaqtida olinishini ta'minlashdir.

Hozirgi zamon informatsion texnologiyalari hamma iqtisodiy ma'lumotlarni, shuningdek, korxonani faoliyati tahlilini ko'rib chiqishni ham butunlay kompyuterlashtirish imkonini beradi. Natijada esa:

- iqtisodchi-tahlilchilar ishining samaradorligi oshadi. Ular texnik ishdan bo'shab, chuqur tadqiqotlarni amalga oshirishga yordam beradigan ijodiy faoliyat bilan, qiyin iqtisodiy masalalarni yechish bilan shug'ullanadilar;

- iqtisodiy jarayonlar chuqur va har tomonlama tahlil qilinadi, korxonani samaradorligini oshirish usullari o'rganiladi;

- tahlilning tezkorligi va sifati, uning umumiy holati va ta'siri oshadi.

Analitik hisoblarni kompyuterlashtirish zamonaviy elektron hisob-

lash mashinalirini qo'llash amalga oshiriladi. Ularning bazasida esa avtomatlashtirilgan buxgalter, iqtisodchi, moliyachi, tahlilchi va boshqa ish joylari yaratilmoqda.

Avtomatlashgan iqtisodchi-tahlilchining ish joyi bu informatsiya, dastur va texnik resurslar yig'indisi bo'lib, u analitik hisoblarni mutaxassis boshqaruvida avtomat tarzda amalga oshirishni ta'minlaydi.

Tahlilchi AIJini yaratish uchun shart bo'lgan talablardan biri bu texnik bazaning (HMIlarning), korxonada xo'jalik faoliyati ma'lumot bazasining, bilimlar bazasining (tahlil metodikasi va usullari) va analitik masalalar yechimini avtomatlashtiradigan dastur vositalarining mavjudligidir.

Tahlilchining AIJini yaratish bir qator uslubiy, texnik, dasturiy va informatsion ta'minot bilan bog'liq bo'lgan elementlarni tashkillashtirishni talab qiladi.

Uslubiy ta'minot umumiy va xususiy uslubiy tizimlar yig'indisidan iborat.

Texnik ta'minot informatsion tizimning ishlashiga mo'ljallangan: kompyuterning turli xil modellari, yig'ish, ko'rib chiqish, ma'lumotni chiqarish va yetkazib berish kabi texnik vositalar kompleksini o'z ichiga qamrab oladi.

Dasturiy ta'minotiga umumtizim hamda maxsus dastur mahsulotlari kiradi. Umumtizim dastur ta'minotiga turli xildagi ma'lumotni ko'rib chiqishga mo'ljallangan universal dasturlar, misol uchun, statistik ma'lumotlarni ko'rib chiqish uchun maqbullashtirishga oid masalalarni yechish uchun paketlar kiradi. Maxsus dastur ta'minotiga maxsus soha bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlar to'plami (maxsus analitik masalalarni yechishga qaratilgan) kiradi. Ular lokal va kompleks (umumiy) programmlar bo'lishi mumkin.

Lokal dasturlar bir xil ko'rinishdagi masalalarni yechishda bir necha marotaba foydalanishga mo'ljallangan.

Korxonada faoliyatining hamma sohasini qamrab oluvchi, kompleks tahlil dasturi juda murakkab tuzilgan tizimni o'z ichiga qamrab oladi. Uni ishlab chiqarishda quyidagilar talab qilinadi:

- 1) kompleks iqtisodiy tahlil masalalarini izohlash;
- 2) algoritm va masalani yechish modellarini ishlab chiqish, ya'ni ShEHM uchun masalalarni matematik izohlash;
- 3) yangi informatsion tizimni ishlab chiqish, AIJ tahlilchi uchun ma'lumotlar bazasini yaratish;
- 4) iqtisodiy tahlil masalalarini yechish uchun ShEHM algoritmi tilida dastur ishlab chiqish;

5) AIJ tahlilchini korxonada faoliyatini boshqarish amaliyotiga joriy qilish.

AIJ tahlilchining samaradorligi ko'p holda tahlil metodikalarining mukamallashganligi, zamon talablariga qanday javob berishi, shuningdek, EHMLarning texnik holatiga bog'liq. EHMLarning funksional takomillashishi, resurslarning kengayishi iqtisodiy tadqiqotlarni chuqurroq olib borishga, analitik masalalarning maqbul usullarini keng qo'llashga imkon yaratadi.

### Tayanch so'z va iboralar

Samarali boshqarish, iqtisodiy tahlilni tashkil etish, tahlilning maqsadi, tahlilning vazifalari, tahlil ijrochilari, tahlil o'tkazish joyi, tahlil muddati, tahlil natijalarini rasmiylashtirish, tahlil usullari, ma'lumotlarni soddalashtirish, tahlil natijalarini umumlashtirish, tushuntirish xati, tahlilni tashkil etish bosqichlari, informatsion ta'minot, uslubiy ta'minot.

### Topshiriqlar

*1-jadval*

#### Iqtisodiy tahlilni tashkil qilish bosqichlari

Iqtisodiy tahlilni tashkil qilish bosqichlari	Iqtisodiy tahlilni tashkil qilish bosqichlarining tarkibi
1.	A) B) )
2.	

*2-jadval*

#### Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari

Iqtisodiy tahlilning axborot manbalari	Iqtisodiy tahlilning axborot manbalariga sharh bering	Iqtisodiy tahlilda axborotlarga qo'yilgan talablar	Iqtisodiy axborotlarni to'g'riligini tekshirish usullari
1.			
2.			



### Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish

Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish shakllarini ko'rsatib o'ting	Iqtisodiy tahlil natijalarini rasmiylashtirish shakllari mazmuniga sharh yozing
1.	
2.	

### Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Korxonada iqtisodiy tahlilni tashkil etish... talabidan kelib chiqadi	amaliyot	rasmiy	ko'rsatma	mahsulot sotish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni amalga oshirishning asosiy tamoyillaridan biri...	tahlilni amalga oshirish bo'yicha majburiyatlarni alohida ijrochilarga bo'lib berishdir	analitik ish har bir rahbarning, har bir ish boshqaruvchining ish faoliyati majburiyatiga kiradi	tahlil ishlari bo'lib berilmaydi	hamma o'zi bilib ishlaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Korxonada tahlilni tashkillashtirishning yana bir tamoyillaridan biri	uning kamchiqligini ta'minlashdir	tahlilda xarajat ahamiyatga ega emas	xarajatga e'tibor bermaslik kerak		

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analistik ishni uyushtirishning asosiy tamoyillaridan biri	reglamentatsiyalash va unifikatsiyalashdir	kuchli nazorat	test	dastur tuzish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Reglamentatsiyalash	har bir ijrochidan majburiy talab qilinadigan jadval va tahlilning formalarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi	jiddiylik	muhimlik	to'g'ri ishlash	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Unifikatsiyalash	har bir ijrochidan majburiy talab qilinadigan jadval va tahlilning chiqish formalarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi	metodik qo'llanmalarni, chiqish formalarini, jadvallarni, standart programmalarni, umumiy baholash mezonlarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi	muhimlik	to'g'rilik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Boshqaruv tahlilida kimlar qatnashishi mumkin	faqat iqtisodchilar	faqat buxgalterlar	menejerlar	korxonani barcha jamoasi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlil natijalarini	turli shaklda umumlash-tirish mumkin	umumlash-tirish shart emas	qat'iy hisobot shaklida umumlash-tiriladi	kimga kerak bo'lsa, o'sha xodim umumlash-tiradi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni rejalashtirishda...	barcha xodimlar ishtirok etadi	rahbarlar ishtirok etadi	xodimlar chetdan jalb qilinadi	faqat mutaxassislar ishtirok etadi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni tashkil qilish tamoyillaridan biri...	kamchiqimlik	ko'pchiqimlik	xarajatga bog'liq emaslik	xarajatga bog'liqlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni tashkil qilish tamoyillaridan biri...	samaradorlik	samarasizlik	xarajatga bog'liq emaslik	xarajatga bog'liqlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni tashkil qilish tamoyillaridan biri...	aniq talablarga yo'naltirilganlik	aniq talablarga yo'naltirilmaganlik	xarajatga bog'liq emaslik	xarajatga bog'liqlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni tashkil qilish tamoyillaridan biri...	reglamenti-tatsilash	reglamenti-tatsiya kerak emas	xarajatga bog'liq emaslik	xarajatga bog'liqlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilni tashkil qilish tamoyillaridan biri...	unifika-tsiyalash	unifika-tsiyalash kerak emas	xarajatga bog'liq emaslik	xarajatga bog'liqlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	obyektni aniqlash	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	subyektni aniqlash	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	usullarni tanlash	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	majburiyatlarni taqsimlash	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	analitik ishni rejalashtirish	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	infarmatsion ta'minot	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	metodik ta'minot	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	natijalarni rasmiylashtirish	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Analitik ishni tashkil qilishda... bosqich sanaladi	takliflarni tatbiq etish	ko'rsatkichlar miqdorini aniqlash	ma'lumot tayyorlash	material ta'minoti	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Yirik korxonalarda tahlilni... boshqaradi	bosh iqtisodchi	buxgalter	auditor	hamma	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Kichik korxonalarda tahlilni... boshqaradi	Bosh mutaxasis	bosh buxgalter	auditor	hamma	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilda... reja tuziladi	kompleks	tuzilmaydi	dastur	budget	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlilda... reja tuziladi	mavzu bo'yicha	tuzilmaydi	dastur	budget	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Kompleks reja... tuziladi	bir yil uchun	besh yil uchun	davr ahamiyatga ega emas	uzoq yillarga	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	... IT ma'lumot manbalaridir	me'yoriy rejali ma'lumotlar	badiiy adabiyot	fantaziya	sariq matbuot	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	... IT ma'lumot manbalaridir	hisob tavsifidagi ma'lumotlar	badiiy adabiyot	fantaziya	sariq matbuot	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	... IT ma'lumot manbalaridir	hisobdan tashqari ma'lumotlar	kinofilm	teatr	kartina	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlil natijasi... bilan rasmiylashtiriladi	analitik hisobot	og'zaki	tushuntirish	kinofilm	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Tahlil natijasi... bilan rasmiylashtiriladi	ma'lumotnoma	og'zaki	tushuntirish	kinofilm	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Boshqaruvning yuqori organi tashqi tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Jamoat tashkilotlari tashqi tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Ommaviy axborot vositalari tashqi tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Korxonada ishchilari tashqi tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Korxonada laboratoriyasi xodimlari ichki tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Filiallar boshqaruvi ichki tahlil subyektiga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
6. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish	Ilmiy tekshirish institutlari tashqi tahlil subyektlariga kiradimi?	ha	yo'q	kirmaydi	yo kiradi, yo kirmaydi	



## **7- BOB. KOMPLEKS IQTISODIY TAHLIL HAMDA ISHLAB CHIQRISH-MOLIYAVIY FAOLIYATNING ASOSIY KO'RSATKICHLARI TAHLILINING USLUBIY ASOSLARI**

### **7.1. Kompleks iqtisodiy tahlilni tashkil etish**

Raqobatdosh iqtisodiyot shakllantirilayotgan sharoitda xo'jalik aloqalarining yanada kuchayishi, ishlab chiqarish sur'atlarining muntazam o'zgarib turishi sodir bo'layotgan iqtisodiy hodisa va jarayonlarni o'rganishga har tamonlama yondashishni taqozo etadi. Shu ma'noda kompleks iqtisodiy tahlilning mazmunini korxonani keng qamrovli tarzda o'rganish asosida, faoliyatdagi o'zaro bog'liqlik hamda aloqadorlik jihatlarni ko'rib chiqib, mavjud resurslardan imkon qadar samarali foydalanishning chora-tadbirlarini belgilab berish maqsadida faoliyat natijaviyligini yaxshilashning ichki imkoniyatlarini aniqlash tashkil etadi.

Kompleks iqtisodiy tahlil tizimli asosda o'tkaziladi. Tizimli tahlil esa olti bosqichdan iborat. Ular quyidagilardir.

Birinchi bosqichda tahlil obyektining maqsadi va funktsiya qilish shartlari aniqlanadi. Korxonada faoliyati tizim ko'rinishida resurslar ta'minoti, ishlab chiqarish va tayyor mahsulot kabi elementlar yig'indisidan tashkil topadi. Maqsad esa rentabellikni ta'minlash. Tahlil vazifasi rentabellikni oshiruvchi alohida olingan omillarni topish. Shartlar cheklangan resurslar bilan samarali ishlash yoki mahsulot hajmi cheklangan sharoitda resurslarni tejash.

Ikkinchi bosqichda korxonada faoliyatini ifodalovchi barcha ma'lumotlar tanlab olinadi. Bunda axborot tizimi asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

Uchinchi bosqichda tizimning chizmasi shakllantiriladi. Chizmada asosiy komponentlar, funktsiyalar, o'zaro aloqalar, kichik tizimlar, ularning elementlari ko'rsatib beriladi.

Ko'rsatkichlar hamda omillar asosida kompleks iqtisodiy tahlilning umumiy blok-chizmasi tuziladi. Blok-chizmada omillar va ko'rsatkichlar tasnif qilinib, ularning aloqasi ilmiy asosda rasmiylashtiriladi.

To'rtinchi bosqichda tizimdagi asosiy bog'lanishlar va omillar belgilanib ularga miqdoriy tavsif beriladi. Asosiy vositalar bo'yicha

fond qaytimi, materiallar bo'yicha material qaytimi, mahsulot bo'yicha mahsulot hajmi va boshqalar.

Beshinchi bosqichda dastlabki bosqichlarda olingan ma'lumotlar asosida tizimning modeli quriladi. Bunda muayyan korxonaning ma'lumotlari kiritilib, miqdor jihatdan asoslangan ko'rsatkichlar olinib modelning parametrlari shakllantiriladi.

Oltinchi bosqichda model parametrlari bilan ishlanadi. Bunda ishlab chiqarishning samaradorligiga, uni oshiruvchi omillarga, faoliyat natijalariga obyektiv baho beriladi.

Kompleks iqtisodiy tahlilda tizim asosida yondashishda asosiy jihat mantiqiy-uslubiy holatni ilmiy shakllantirib, tasvir ko'rinishida ifodalashdir. Ushbu tahlil turining asosiy jihati esa samaradorlikni ifodalovchi umumiy ko'rsatkichga har bir blokning alohida bog'liqligi va ta'siri, bloklarning o'zaro ta'siri, o'zaro shartlanganligi tahlilida bog'liqlik hamda tizimlilikning mavjudligidir.

Boshqaruv maqsadlaridan kelib chiqib kompleks iqtisodiy tahlil uslubida quyidagi elementlar bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

- iqtisodiy tahlilning maqsad va vazifalarni aniqlash;
- ko'rsatkichlar tizimini shakllantirish;
- tahlil o'tkazishning uzluksizligi va chizmasi;
- tahlil o'tkazishning muddati va davriyligi;
- ma'lumotlar olish hamda ularni qayta ishlash usullari;
- iqtisodiy ma'lumotlarni tahlil qilishning usul va texnikalari;
- tahlil o'tkazishning bosqichlari hamda majburiyatlarning taqsimlanish tartibi;
- tahlil uchun zarur bo'lgan hisoblash texnikasi hamda tashkiliy tizim;
- tahlil natijalarini rasmiylashtirish tartibi hamda ularni baholash;
- analitik ishlarni mehnattalabligini baholash hamda tahlil o'tkazish samarasini hisob-kitob qilish.

Kompleks iqtisodiy tahlilda ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Ular qatoriga quyidagi asosiy ko'rsatkichlarni kiritish mumkin:

Mehnat resurrlaridan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili.

Mehnat vositalaridan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili.

Nomoddiy aktivlardan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat ashyolari, buyumlaridan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili.

Ishlab chiqarish va faoliyat natijaviyligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili.

Moliyaviy holat va to'lov layoqatini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili.

Kompleks tahlilda tizimli o'rganish barcha faoliyatni turli manfaatlar nuqtayi nazaridan, ma'lum ketma-ketlikda, tartib va qonuniyatlarni e'tiborga olgan holda o'rganishdir.

7.1-jadval

### Kompleks iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan ko'rsatkichlar tizimi

Mehnat resurslari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili	Mehnat vositalari hamda nomoddiy aktivlar bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili	Mehnat ashyolari bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili
Ishlab chiqarish va faoliyat natijaviyligi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili		
Moliyaviy holat va to'lov layoqati bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar tahlili		

Kompleks iqtisodiy tahlilda barcha ko'rsatkichlar o'zaro aloqadorlikda va bog'lanishda o'rganilgan holda korxonada faoliyatiga umumiy tashxis qo'yiladi. Ishlab chiqarish samaradorligi va faoliyat natijaviyligini oshirish yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi umumlash-tiriladi.

Kompleks iqtisodiy tahlildagi barcha ko'rsatkichlar o'rganiladigan masalalardan kelib chiqadi. O'rganiladigan masalalarni aniqlash esa ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlarni bilishda eng muhim yondashish hisoblanadi. Demak, tahlilda o'rganiladigan masalalar quyidagi tartibda bo'lishi mumkin:

1. Korxonada faoliyatining umumlash-tiruvchi ko'rsatkichlarga kompleks sharh.
2. Ishlab chiqarishning tashkiliy-texnikaviy darajasi hamda mahsulotlar sifati tahlili.
3. Korxonada mahsulotlariga bozordagi talab va taklifning tahlili.
4. Mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmi tahlili.
4. Mehnat resurslaridan foydalanish, mehnat va unga haq to'lash tahlili.
5. Moddiy resurlardan foydalanish tahlili
6. Asosiy vositalardan foydalanish tahlili.

7. Ishlab chiqarish xarajatlari hamda mahsulotlar tannarxi tahlili.
8. Korxonada moliyaviy natijalari va rentabelligi tahlili.
9. Korxonada moliyaviy holati va barqarorligi tahlili.
10. Korxonada faoliyatiga umumlashtiruvchi baho berish.

Ushbu masalalar tahlil maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib o'rganiladi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning imkoniyatlarini aniqlash tahlilning asosiy maqsadini ham belgilaydi. Ya'ni mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va korxonaning moliyaviy natijalarini hamda holatini yaxshilash bo'yicha subyektda mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlarni aniqlash va ularni amaliyotga tatbiq etish chora-tadbirlarini belgilash tahlilning muhim vazifasi hisoblanadi.

Tahlilda har bir tarkib bo'yicha mavjud bo'lgan ichki imkoniyatlar aniqlanib ularga baho beriladi. Jumladan, ishlab chiqarishda mehnat resurslari bo'yicha imkoniyatlar, mehnat vositalari va ulardan samarali foydalanish bo'yicha imkoniyatlar, mehnat predmetlari va ulardan samarali foydalanish bo'yicha imkoniyatlar, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yuzasidan imkoniyatlar mavjudligi va shu kabilarni belgilash mumkin.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning ichki imkoniyatlari – resurslardan foydalanish bo'yicha korxonada mavjud bo'lgan, biroq ishga solinmagan zaxiralarning mavjudligidan tashkil topadi.

Bu imkoniyatlar birinchi navbatda korxonaning mehnat vositalari, texnologiyalari va zamonaviy mehnat vositalari bilan qurollanish darajasiga hamda ularning holatiga bog'liq.

Imkoniyat – korxonada iqtisodini kuchaytirishning muhim vositasidir. Agarda subyektda ulardan to'liq va to'g'ri foydalanilsa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yuzasidan muhim ijobiy natijalarga erishiladi.

Demak, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish ko'p jihatdan mavjud zaxiralardan foydalanish holatiga ham bog'liq.

Korxonada biznes-rejalarini belgilashda barcha imkoniyatlar hisobga olinadi va ularning realizatsiyasi reja bajarilishi davomida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlari faoliyatdagi texnologiyalarni takomillashtirish, ishlab chiqarishni tashkil etish hamda uning tashkiliy texnikaviy darajasini yaxshilash, mehnatni tashkil etish, boshqaruvni takomillashtirish kabilarni orqali ham belgilanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda makro darajadagi imkoniyatlarni tarkiblashni quyidagi uch guruhi ajratiladi.

#### 1. Iqtisodiyot.

2. Tarmoq.

3. Ichki xo'jalik imkoniyatlari.

Korxonada har bir imkoniyatdan maqsadga muvofiq foydalanish yo'llari ishlab chiqilishi zarur.

Korxonada ichki imkoniyatlari quyidagi tarkib bo'yicha guruhlanadi.

a) mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar:

– ishlab chiqarish vositalari va ularni modernizatsiyalash, ishlab chiqarish texnologiyalarining samarali turlarini ishlab chiqarishga jalb etish, asosiy vositalarning aktiv qismini ko'paytirish, informatsion texnologiyalarga asoslangan ish o'rinlarini tashkil etish;

– asosiy vositalarni zamonaviylashtirish, ishlab chiqarish uskunalarning mehnat unumi, samarasini oshirish;

– asosiy vositalarga xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarni tashkil etish va ular faoliyatini faollashtirish;

– texnologik jarayonlar va ishlab chiqarishni tashkil etishning usullarini faollashtirish, ishlab chiqarish maromiyligiga amal etish, texnik standartlar va loyihalar tuzilishi va shu kabilar.

b) moddiy va yoqilg'i energetika resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar:

– xomashyo va materiallarni sarf me'yorlarini to'g'ri belgilash va ularga amal qilish;

– zamonaviy texnika va chiqindisiz texnologiyalarni joriy qilish;

– ishlab chiqarishdagi braklar hajmini kamaytirish;

– yoqilg'i va elektr energiya resurslaridan foydalanishni to'g'ri yo'lga qo'yish.

d) mehnat resurslaridan samarali foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlar:

– mehnat sharoitlarini yaxshilash;

– xodimlar bilan ta'minlanish holati va harakatini to'g'ri boshqarish;

– ish o'rinlariga xizmat ko'rsatish holatini yaxshilash;

– ish o'rinlarini tashkil etishning takomillashtirish;

– mehnatning taqsimlanishini ilmiy asosda tashkil etish;

– mehnatni me'yorlashtirishni takomillashtirish.

d) mahsulot tannarxini pasaytirish va foydani ko'paytirish bo'yicha imkoniyatlar:

– ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasidan to'g'ri foydalanish;

– ishlab chiqarish va mehnatni to'g'ri tashkil etish;

- mahsulotlar diversifikatsiyasi hamda hajmini oshirish;
- mahsulotlarning tarkibi hamda sifatini yaxshilab borish;
- tabiiy resurslardan foydalanishni yaxshilash;
- ishlab chiqarishning rivojlanishi va shu kabilar.

Korxonadagi imkoniyatlar faoliyatning intensiv rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy rivojlantirishning muhim yo'nalishlari sifatida intensiv va ekstensiv yo'nalishlar tarkiblanadi. Intensiv rivojlantirish va ekstensiv rivojlanish yo'nalishlari bir-biridan bevosita miqdoriy ko'rsatkichlarga farqlanishi bilan tavsiflanadi.

Ekstensiv asosda rivojlanish mahsulot hajmini oshishi unga ta'sir etuvchi omillarning (mehnat vositalari, mehnat predmetlari, yer, ish kuchi sarfi va shu kabilar) o'zgarishi bilan mutanosib holda sodir bo'ladi. Misol uchun, hosilning ko'payishi yer maydonining kengayishi, non mahsuloti un sarfi o'zgarishi va shu kabilar bilan amalga oshiriladi.

Intensiv rivojlanishda esa natijaning (mahsulot hajmi) ijobiy o'zgarishi resurs sarfi oshishi bilan shartlanmaydi. Misol uchun, hosil miqdori hosildorlikni oshirish hisobiga ko'paytiriladi. Yer maydonining kengayishi yoki o'z holatida qolishi bu jarayonda e'tiborga olinmaydi. Intensiv rivojlanish fan-texnika yutuqlari hamda innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish asosida amalga oshiriladi. Serhosil urug' navining ekilishi hosildorlikni keskin oshiradi. Texnikalardan unumli foydalanish texnologik tadbirlarni o'z vaqtida bajarilishini ta'minlaydi.

Iqtisodiy tahlilda natijaviy ko'rsatkich o'zgarishini baholashda intensiv yoki ekstensiv rivojlanishga baho berish zarur. Misol uchun, ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmining oshishi ishchilar sonini ortishi yoki bir ishchining mehnat unumdorligining o'zgarishi bilan sodir bo'lganligini bilish hamda uning dinamikasini kuzatish kerak. Bu bilan nisbiy iqtisodlar aniqlanadi.

Ishlab chiqarishning ichki imkoniyatlari resurslarning har bir turi, ulardan foydalanish o'rni, joyi bo'yicha tarkibli va umumiy o'rganilgan holda korxonaga bo'yicha kompleks baholanadi hamda ularni boshqarishning chora-tadbirlari belgilanadi.

Ishlab chiqarish faoliyatini intensivlashtirish qilinganligini baholash ham kompleks tahlilda muhim rol o'ynaydi. Buning uchun rentabellik ko'rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Mazkur ko'rsatkich asosiy faoliyatdan olingan foydani ishlab chiqarish asosiy vositalari va moddiy aylanma mablag'larga nisbati bilan hisoblanadi.

$$P = \frac{F}{AB + MM} \cdot 100\%$$

Bu yerda: R – rentabellik;

F – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

AV – ishlab chiqarish asosiy vositalari;

MM – moddiy aylanma mablag‘lar.

Ta’kidlab o‘tish kerakki, korxonada faoliyatini kompleks baholash murakkab vazifa bo‘lgani uchun mazkur maqsadda ko‘plab ko‘rsatkichlardan foydalanish hamda ular asosida yagona xulosaga kelish tahlil natijasining yanada obyektivligini ta’minlaydi.

## **7.2. Mahsulot ishlab chiqarish va sotishning muhim ko‘rsatkichlari tahlili**

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish tahlilida bir qator ko‘rsatkichlardan foydalaniladi.

Ularning iqtisodiy mazmuni bo‘yicha quyidagi turlarini ajratish mumkin.

- yalpi mahsulot;
- sof mahsulot;
- me’oriy sof mahsulot;
- shartli sof mahsulot;
- tayyor mahsulot;
- tovar mahsuloti;
- sotilgan mahsulot;
- kritik hajmdagi mahsulot.

*Yalpi mahsulot* hisobot davrida jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini ifodalaydi. U tayyor mahsulot (bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmat) va tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatidan iborat. Yalpi mahsulot asosida mikro darajada, ya’ni korxonada bo‘yicha iqtisodiy rivojlanish darajasiga baho beriladi. Mazkur ko‘rsatkichdan foydalanib moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarning samaradorlik darajalari o‘rganiladi.

Yangidan yaratilgan qiymat korxonada darajasida sof mahsulot, deb yuritiladi. *Sof mahsulot* mehnat haqi hamda foyda qiymatidan iborat bo‘ladi. Yalpi mahsulotdan eskirish hamda moddiy xarajat sarflari ayirib tashlansa korxonada yangidan yaratilgan qiymat – sof mahsulot hisoblab topiladi. Ushbu ko‘rsatkich asosida mahsulot ishlab chiqarishning samaradorligini tavsiflovchi resurslar samaradorligi ko‘rsatkichlarini

aniqlashda, asosiy vositalar qaytimini baholashda, korxonada faoliyat natijaviyligi ko'rsatkichlariga baho berishda foydalaniladi.

Sof mahsulotning qiymat ifodasi yangidan yaratilgan qiymatga teng deb olinadi.

*Me'yoriy sof mahsulot* yangidan yaratilgan qiymatning o'zidan iborat. Faqat, bunda o'zgaruvchi (mehnat haqi) qiymat ham foyda summasi ham me'yorlar chegarasida olinadi. Demak, me'yoriy ish haqi va me'yorlashtirilgan foyda summasi me'yoriy sof mahsulotni ifodalaydi. Bu ko'rsatkichdan foydalanib mehnat unumdorligi, resurslar samarasi va boshqa samaradorlik ko'rsatkichlari hisoblanadi.

*Shartli sof mahsulot* qiymati sof mahsulot qiymatiga yaqin bo'ladi. Faqat shartli sof mahsulot yangidan yaratilgan qiymat (mehnat haqi va foyda) va amortizatsiya xarajatlari (asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha) iborat bo'ladi. Ushbu ko'rsatkich korxonaga zarur bo'lgan pul oqimlarini bashoratlash hamda belgilashda muhim ahamiyatga ega.

*Tayyor mahsulot.* Korxonada ishlab chiqarish faoliyatida yaratilgan, belgilangan barcha texnologik jarayonlardan o'tgan, o'rnatilgan rasmiy talablarga muvofiq bo'lgan, o'z iste'mol qiymatiga ega buyumlar (ish, xizmatlar) tayyor mahsulot deb hisoblanadi. Tayyor mahsulot tovar hamda o'z iste'moli uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmidan iborat bo'ladi. Uning qiymat ifodasi korxonada ulgurji bahosida, amaldagi bozor va taqqoslama baholarda hisoblanishi mumkin. Tayyor mahsulot ko'rsatkichi tahlilda asosiy va markaziy ko'rsatkichlardan biri sanaladi. Uning asosida tahlilda turli xil vazifalar hal etiladi.

*Tovar mahsuloti.* Korxonada sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) hajmi tovar mahsulotini tashkil qiladi. Uning qiymat ifodasi korxonada ulgurji bahosida, amaldagi bozor va taqqoslama baholarda hisoblanishi mumkin. Tovar mahsuloti mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan barcha xarajatlar summasidan va ushbu mahsulot bo'yicha oladigan foyda summasidan iborat bo'ladi.

*Sotilgan mahsulot.* Korxonada rasmiy jihatdan sotildi deb tan olingan mahsulot hajmi sotilgan mahsulotni ifodalaydi. Sotilgan mahsulot qiymat ifodasida tayyor hamda tovar mahsuloti hajmiga teng yoki ulardan kam bo'lishi mumkin. Qachonki, korxonadagi tayyor yoki tovar mahsuloti to'liq sotilsa, u holda ular to'la ravishda sotilgan mahsulotni tashkil etadi. Boshqari, tovar mahsulotining bir qismi sotilib, boshqa qismi sotilmay qolsa, u holda tovar mahsulotining faqat sotilgan qismi sotilgan mahsulot deb tan olinadi.

*Kritik hajmdagi mahsulot.* Ushbu ko'rsatkich biznes-rejada belgi-



langan mahsulot hajmi turlaridan biri bo'lib, mazkur hajmga erishilganda, korxonada mahsulot ishlab chiqarish hamda sotishdan foyda olmaydi, ayni bir paytda zarar ham ko'rmaydi. Kritik hajmdagi mahsulot miqdoridan ortiqcha mahsulot ishlab chiqarish korxonada uchun foyda keltiradi yoki aksincha. Mahsulot bozor baholari (ulgurji) asosida rejalashtiriladi.

Mahsulot ish va xizmatlarni sotish korxonada ulgurji bahosi yoki chakana baholarda amalga oshiriladi. Korxonada ulgurji bahosining tuzilishi quyidagicha bo'ladi. Ya'ni sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi, sotilgan mahsulotlar bo'yicha korxonada foydasi, sotilgan mahsulotlar bo'yicha egri soliqlar summasi. Sotilgan mahsulotning chakana bahosi ulgurji bahodan savdo qo'shimchasi yoki chegirmalari summasiga farq qiladi.

### **7.3. Mehnat resurslari va ular samaradorligi ko'rsatkichlarining tahlili**

Korxonada mehnat resurslari xizmat vazifalari va ish faoliyatining mazmuniga ko'ra tarkiblanadi. Jumladan, ishlab chiqarishni tuzilishi bo'yicha – sanoat ishlab chiqarish xodimlari, boshqa tarmoq xodimlari, noishlab chiqarish xodimlari; band bo'lishiga qarab – doimiy ishchilar, mavsumiy ishchilar; xizmat vazifasi bo'yicha – ishchilar, xizmatchilar; ishlab chiqarishda qatnashuvchanlik darajasi bo'yicha – asosiy va yordamchi ishchilar kabilarga ajratiladi. Korxonada xodimlarni yoshi, mehnat staji, jinsi, malakasi va ma'lumoti bo'yicha ham tarkiblash mumkin.

Iqtisodiy tahlilda xodimlar tarkibi, xodimlar bilan ta'minlanganlik, xodimlar harakati, dinamikasi kabilarda bo'yicha o'rganiladi.

Xodimlar tarkibi tahlilida korxonada xodimlari sanoat ishlab chiqarishi xodimlari, ishchilar, rahbarlar, xizmatchilar, mutaxassislar, qorovullar kabi guruhlarga ajratib o'rganiladi. Unda barcha xodimlarni eng maqbul miqdori va salmog'i, ularning o'zgarishlari tahlil qilinadi.

Ishchi kuchi bilan ta'minlanganlik tahlilida xodimlar sonining rejaga va o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishlari, mahsulot hajmini oshishi yuzasidan mutlaq va nisbiy farqlar, xodimlar aylanishini tavsiflovchi ko'rsatkichlar o'rganiladi.

Mehnat resurslari harakatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkich sifatida xodimlar qo'nimsizligi ko'rsatkichi aniqlanadi.

$$Q = \frac{X_s}{X}$$

Bunda: Q – xodimlar qo‘nimsizligi koeffitsiyenti;

Xs – korxonada va umumjamiyat tavsifida bo‘lmagan sabablar ta’sirida ishdan bo‘shaganlar soni;

X – xodimlarning ro‘yxatdagi o‘rtacha soni.

Ushbu koeffitsiyentni imkon qadar kam salmoqda bo‘lishi korxonada xodimlar uchun sharoitni yaxshiligidan dalolat beradi.

Xodimlar qo‘nimsizligi bevosita xodimlarni qabul etish va bo‘shatish bo‘yicha aylanmalarni hisoblash asosida to‘ldiriladi.

Xodimlarni ishga qabul etish koeffitsiyenti hisobot davrida ishga qabul qilingan ishchilar sonini mazkur davrdagi jami ishchilarning ro‘yxat bo‘yicha o‘rtacha soniga bo‘lish asosida aniqlanadi.

Xodimlarni ishdan bo‘shatish koeffitsiyenti hisobot davrida ishdan bo‘shagan xodimlar sonini ularning ro‘yxatdagi o‘rtacha soniga bo‘lish asosida hisob-kitob qilinadi.

Korxonada xodimlar mehnat unumining oshishi ko‘p jihatdan ish vaqtidan qay darajada foydalanish darajasi bilan bog‘liq. Korxonada ish vaqtidan foydalanishning quyidagi jihatlarini farqlash mumkin:

– ishchilar ish vaqtidan foydalanish darajasini o‘rganish;

– uskunalar ish vaqtidan foydalanish darajasini o‘rganish.

Ishchilarning ish vaqtidan foydalanishligining umumlashgan ko‘rsatkichi – jami ishchilar tomonidan yil davomida ishlangan kishi soatlari hisoblanadi.

Tahlilda, korxonada ish vaqtidan foydalanishning qay darajada yo‘lga qo‘yilganligi, uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi alohida omillarning ta’sir darajasiga tavsif beriladi. Ishchilar ish vaqtidan foydalanish darajasiga quyidagi omillar ta’sir qiladi.

– ishchilarning ro‘yxatdagi o‘rtacha sonining o‘zgarishi;

– bir yilda o‘rtacha ishlangan ish kunlarining o‘zgarishi;

– ish kuni davomiyligining o‘zgarishi.

Ish vaqtidan to‘g‘ri foydalanish mehnat unumdorligi oshishiga ta’sir qiladi.

Mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulot, ish va xizmatlar hajmini mehnat sarfi birligiga bo‘lish asosida aniqlanadi. Mehnat sarfi-ning birligi sifatida ishlangan ish soatlari, kunlari yoki ishchilar soni olinadi.

Tahlilda mehnat unumdorligi, uning o‘sish darajalari va dinamikasiga baho beriladi.

Mehnat unumdorligining o‘sish darajalari va dinamikasiga baho be-

rişda uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi quyidagi qatorlarga alohida ahamiyat beriladi.

- intensiv omil;
- ekstensiv omil;
- ishlab chiqarishning texnik-texnologik holati;
- mehnat unumdorligining oshishi;
- mahsulot hajmining uni ishlab chiqarish vaqti va sifatiga ta’sir etmagan holda oshirishga:
  - mahsulot birligiga mehnat sarfining kamayishiga;
  - mahsulot ishlab chiqarish va tovarlar aylanish vaqtini qisqartirishga;
  - mahsulot hajmi va foydani oshirish holatiga.

Mehnat unumdorligi qiymat (pul o‘lchovida) va ayrim hollarda natural (dona va shu kabilar) ko‘rsatkichlarda aniqlanadi.

7.2-jadval

### Mehnat unumdorligi ko‘rsatkichlari

Nomi	Hisoblash tartibi
Bir xodimga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	$MU = \frac{\text{Mahsulot (ish, xizmat) hajmi}}{\text{Xodimlarning o‘rtacha soni}}$
Bir ishchiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi	$MU = \frac{\text{Mahsulot (ish, xizmat) hajmi}}{\text{Ishchilarning o‘rtacha soni}}$
Bir kunlik mehnat unumi	$MU = \frac{\text{Mahsulot (ish, xizmat) hajmi}}{\text{Jami ishlangan ish kunlari}}$
Bir soatlik mehnat unumi	$MU = \frac{\text{Mahsulot (ish, xizmat) hajmi}}{\text{Jami ishlangan ish soatlari}}$

7.2-jadvaldagi hisoblash tartiblarini quyidagi misol yordamida ko‘rib chiqamiz.

7.3-jadval

### Bir xodimga, bir ishchiga to‘g‘ri keladigan mahsulot hajmi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+; -)	O‘sish darajasi
A	1	2	3	4
1. Mahsulot hajmi korxonaga ulgurji bahosida, ming so‘m	15428000	18650000	3222000	120,9
2. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari soni, kishi	1914	1760	-154	91,9
a) Shu jumladan; ishchilar	1560	1450	-110	92,9
3. Jami ishlangan ish kunlari, ming kishi – kuni	430,6	366,0	-64,6	85,0

4. Jami ishlangan ish soatlari, ming kishi – soat	3014,2	2635,2	-379,0	87,4
5. Bir sanoat ishlab chiqarish xodimiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (1/2)	8060,6	10596,5	2535,9	31,5
6. Bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi, ming so'm (1/2 a))	9889,7	12862,0	2972,3	30,0
7. Bir soatda ishlab chikarilgan mahsulot, so'm (1/4)	5118,4	7077,3	1958,9	38,2
8. Bir kishi kunida ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so'm (1/3)	35,8	50,9	15,1	42,1

7.3-jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, korxonada ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkich mehnat unumining o'zgarishi quyidagicha bo'lgan; bir xodimga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi o'tgan yilga nisbatan 31,5 foizga oshgan, miqdor jihatdan esa 2535,9 ming so'mga ko'paygan. Qolgan ko'rstkichlar ham ijobiy o'zgarishlarga ega bo'lgan.

Iqtisodiy tahlilda o'zgarishlarga ta'sir etgan omillar ham alohida o'rganiladi.

Mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi uchta guruhga ajratish mumkin.

1. Moddiy-texnik va texnologik.
2. Tashkiliy-iqtisodiy.
3. Ijtimoiy-ruhiy.

*Moddiy-texnik va texnologik* omillar ishlab chiqarishda samarador texnika va zamonaviy texnologik uskunalardan, shuningdek, axborotlar texnologiyasidan, yangi xomashyo va materiallardan foydalanishni tavsiflaydi. Ular ko'proq mahsulotning hajmiga, sifatiga hamda mehnat va ashyoviy sarflariga ta'sir etadi.

*Tashkiliy-iqtisodiy* omillarga boshqaruvning, mehnat va butun ishlab chiqarishni tashkil etishning samarali va zamonaviy tizimini qo'llash usullari kiradi.

*Ijtimoiy-ruhiy* omillarga – xodimlarning sifat tasnifini tavsiflovchi (malakasi, mehnat faolligi, majburiyati va xizmat vazifasiga mas'ulligi, sohibkorligi) jihatlarini faollashtirish masalalari kiradi.

Yuqorida tarkiblangan barcha omillar o'zaro bog'liq va aloqadorlikda. Shu sababli ular tahlilda kompleks holda o'rganiladi.

Mehnat unumdorligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni o'rganishda bir ishlovchiga va bir ishchiga to'g'ri keladigan unumdorlik ko'rsatkichlariga alohida ahamiyat beriladi. Bir xodimga to'g'ri keladigan mehnat unumining o'zgarishiga ishchilarning jami ishlovchilar tar-

kibidagi salmog'ining o'zgarishi va bir ishchiga to'g'ri keladigan o'rta-cha yillik ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining o'zgarishi ta'sir etadi. Bir ishchi mehnat unumining o'zgarishiga esa bir ishchi tomonidan o'rtacha yillik ishlangan ish kunlarining o'zgarishi, ish kuni davomiy-ligining o'zgarishi hamda bir soatlik mehnat unumining o'zgarishi ta'sir etadi.

Tahlilda har omilning natijaviy ko'rsatkichga ta'sir darajalari hisoblab topiladi va ularning o'zgarish ta'siri baholanadi.

#### **7.4. Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishning tahlili**

Asosiy vositalar ishlab chiqarish faoliyatida uzoq yillar qatnashadigan, o'z boshlang'ich qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tarkibiga yoki moliyaviy natijalar hisobidan qoplanadigan xarajat obyektlariga o'zining belgilangan xizmat muddati davomida bo'lingan tartibda o'tkazadigan hamda jismoniy shaklini o'zgartirmaydigan mehnat qurollaridir. Shuningdek, asosiy vositalar korxonaga mulkiy jihatdan tegishli, kelgusida iqtisodiy naf keltirishi kutilayotgan hamda xizmat muddati uzoq vaqtni tashkil etadigan aktivlar jumlasiga kiradi.

Korxonada asosiy vositalarni quyidagi belgilar bo'yicha tasniflash mumkin.

1. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga qarab:
  - aktiv asosiy vositalar;
  - passiv asosiy vositalar.
2. Tarmoq bo'ysunuviga qarab:
  - sanoat ishlab chiqarish asosiy vositalari;
  - boshqa tarmoq asosiy vositalari;
  - noishlab chiqarish asosiy vositalari.
3. Foydalanishiga qarab:
  - foydalanishdagi asosiy vositalar;
  - foydalanishdan olib qo'yilgan asosiy vositalar
4. Turi bo'yicha:
  - binolar, inshootlar, uzatish moslamalari, mashina va uskunalar, transport vositalari, asbob-uskunalar, xo'jalik inventarlari, ishchi va mahsuldor hayvonlar, ko'p yillik ekinlar va boshqa asosiy vositalar.
5. Mulkiy egaligiga qarab:
  - o'ziga tegishli asosiy vositalar;
  - ijaraga olingan asosiy vositalar.

Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar 3-shakl «Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot» shaklidan olinadi. Ushbu tasnif tahlil maqsadlari uchun foydalaniladi.

Asosiy vositalarni o'rganishda ularning texnik holat va harakat ko'rsatkichlariga muhim ahamiyat beriladi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlariga quyidagilar kiritiladi:

- asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi;
- asosiy vositalarning eskirish darajasi.

Yaroqlilik darajasi asosiy vositalarning qoldiq qiymatini ularning boshlang'ich qiymatiga bo'lish orqali;

Eskirish darajasi asosiy vositalarning eskirish qiymatini ularning boshlang'ich qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

Yaroqlilik va eskirish koeffitsiyentlari yig'indisi koeffitsiyentda 1 ga, foizda 100 teng bo'ladi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlariga qarab ularning texnik holatiga baho beriladi va ularni tartiblash bo'yicha boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

Asosiy vositalarning holatini o'rganishda korxonada amortizatsiya siyosatiga, asosiy vositalarning ma'naviy eskirganlik darajasiga, foydalanishdan olib qo'yilgan asosiy vositalar holatiga muhim e'tibor qaratiladi.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlarini ularning har bir turi va jami bo'yicha o'rganiladi. Tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar 1-shakl «Buxgalteriya balansi» va 3-shakl «Asosiy vositalarning harakati to'g'risida hisobot» shakllaridan olinadi.

7.4-jadval

#### Aktiv asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlari tahlili

Asosiy vositalar	Boshlang'ich qiymati	Eskirish qiymati	Qoldiq qiymati	Eskirish darajasi	Yaroqlilik darajasi
O'tgan yil	168900	54890	114010	32,5	67,5
Hisobot yil	187320	65780	121540	35,1	64,9
Farqi (+; -)	+18420	+10890	+7530	+2,6	-2,6

Korxonada aktiv asosiy vositalarning eskirish darajasi o'tgan yilga nisbatan 2,6 %ga oshgan. Unga qarama qarshi bo'lgan ko'rsatkich asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi esa 2,6 %ga kamaygan. Biroq, korxonadagi aktiv asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi 64,9 foizni tashkil etib ijobiy holatga ega.

Asosiy vositalarning holat ko'rsatkichlari ularning harakat ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi. Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlariga ularning yangilanishi va chiqib ketish koeffitsiyentlari kiritiladi.

Asosiy vositalarning yangilanish koeffitsiyenti joriy davrda yangidan kiritilgan asosiy vositalar qiymatini asosiy vositalarning yil oxiriga bo'lgan qiymatiga bo'lish orqali topiladi. Asosiy vositalarning chiqib ketish koeffitsiyenti joriy davrda chiqib ketgan asosiy vositalar qiymatini ularning yil boshiga bo'lgan qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

Bu tarkiblashni asosiy vositalarning jami qatori va har bir tarkibi bo'yicha berib o'tish mumkin.

7.5-jadval

#### Asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlari tahlili

Asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil boshiga qoldigi	Yangidan qabul qilingan asosiy vositalar	Chiqim qilingan asosiy vositalar	Asosiy vositalar yil oxiriga qoldigi	Yangilanish koeff.	Chiqib ketish koeff.
O'tgan yil	155690	14500	1290	168900	8,6	0,8
Hisobot yili	168900	22380	3960	187320	11,9	2,3
Farqi (+; -)	+13210	+7880	+2670	+18420	+3,3	+1,5

Korxonada asosiy vositalarning harakat ko'rsatkichlarining o'zgarishi tahlili shuni ko'rsatadiki joriy davrda asosiy vositalarning yangilanish darajasi oldingi yilga nisbatan 3,3 %ga o'sgan. Hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarning o'tgan yilga nisbatan o'zgarishi esa +1,5 %ga ortgan. Ular orasidagi nisbat 2.2 ga (3.3 / 1.5) teng bo'lgan.

Tahlilda asosiy vositalarning yangilanish va chiqib ketish sabablariga ham muhim e'tibor beriladi.

Mahsulot ishlab chiqarish samaradorligi nafaqat asosiy vositalarning texnik holat va harakat ko'rsatkichlariga, balki ular bilan ta'minlanganlik darajasiga ham bog'liq. Korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik yoki qurollanganlik darajasi ishlab chiqarishdagi mehnat vositalari me'yor darajasida mavjud yoki mavjud emasligini tavsiflab beradi.

Avvalo, korxonaning mehnat vositalari bilan ta'minlanganligida quyidagi jihatlarni farqlash lozim:

- o'ziga tegishli bo'lgan mehnat vositalari hisobiga ta'minlash;
- ijaraga olingan mehnat vositalari hisobiga ta'minlash.

Demak, korxonada har ikki holatda ham asosiy vositalar bilan ta'minlanganlikning me'yor ko'rsatkichlariga ega bo'lishi mumkin.

Asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik tahlilida korxonada asosiy vositalarning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan mutlaq va nisbiy o'zgarishlariga baho beriladi.

Asosiy vositalar bilan qurollanganlik ko'rsatkichlari sifatida bir ishchiga to'g'ri keladigan mehnat vositalari, ish o'rni, maydonining asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi aniqlanadi. Asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi ularning samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganish asosida to'ldiriladi. Ya'ni korxonada faoliyatiga faqat miqdor ko'rsatkichlar orqaligina emas, balki sifat ko'rsatkichlarini ham o'rganish asosida baho beriladi.

7.6-jadval

#### Ishchilarning asosiy vositalar bilan qurollanganlik tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+; -)
1	Asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	162295	178110	+15815
2	Ishchilar soni, kishi	1560	1450	-110
3	Bir ishchiga to'g'ri keladigan asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'm	104	122	+18

Korxonada ishchilarning asosiy vositalar bilan qurollanish darajasi o'tgan yilga nisbatan 18000 so'mga o'sgan. Bu o'sish ikki omil hisobiga: birinchisi – ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga; ikkinchisi – asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi hisobiga sodir bo'lgan.

Asosiy vositalardan foydalanishda ularning samaradorligiga baho berish iqtisodiy tahlilning zarur shartlaridan biri hisoblanadi.

Samaradorlik korxonada xo'jalik faoliyatiga baho berishning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin.



## Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar nomi	Hisoblanish tartibi
Sanoat ishlab chiqarish fondlari qaytimi	$F_k = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Sanoat ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati}}$
Mashina va uskunalar qaytimi	$F_k = \frac{\text{Mahsulot hajmi}}{\text{Mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymati}}$
Sanoat ishlab chiqarish fondlari sig'imi	$F_s = \frac{\text{Sanoat ishlab chiqarish fondlari o'rtacha yillik qiymati}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
Mashina va uskunalar sig'imi	$F_s = \frac{\text{Mashina va uskunalar o'rtacha yillik qiymati}}{\text{Mahsulot hajmi}}$

Ushbu qaytimga oid samaradorlik ko'rsatkichlari har bir ming yoki bir so'mlik asosiy vositalarga to'g'ri keladigan mahsulot hajmini ifodalaydi. Qaytim ko'rsatkichlarini tobora oshib borishi ijobiy o'zgarishlarni bildiradi.

Sig'imga oid ko'rsatkichlar esa bir birlik mahsulot tarkibida qancha asosiy vositalar qiymati mavjud ekanligini tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkich kamayib borishi yaxshi natijalarni ko'rsatadi yoki aksincha.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va uning holatiga baho berishga iqtisodiy tahlilda alohida ahamiyat beriladi. Korxonada ishlab chiqarish quvvati, deb uning to'la ish bilan bandlik holatiga aytiladi. Bu holat nafaqat mahsulot ishlab chiqarish darajasiga, balki uning xarajatlar tarkibiga, moliyaviy natijasiga ham ta'sir etuvchi birlik sifatida qaraladi. Ishlab chiqarish quvvatlari va uning foydalanish darajalariga baho berish asosida korxonaning joriy davrdagi iqtisodiy potentsiali hamda uni maqsadli boshqaruvi belgilanadi.

Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish tahlilining quyidagi qatorlarini tavsiflash mumkin:

- korxonada ishlab chiqarish quvvatlarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari tizimi;
- texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning qiyosiy tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada xarajatlarga ta'siri tahlili;
- ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishning korxonada ishlab chiqarish samaradorligiga va faoliyat natijaviyligiga ta'siri tahlili.

Tahlilda asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning ta'sir etuvchi omillar ikki tarkib bo'yicha o'rganiladi:

1. Asosiy vositalarning samaradorligi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar tahlili.

2. Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanish ko'rsatkichlarining mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'siri tahlili.

Asosiy vositalarning samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi.

Fond qaytimi (sigimi) va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar:

– mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning o'zgarishi;

– asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi.

Mahsulot hajmiga ta'sir etuvchi mehnat vositalari bilan bog'liq bo'lgan omillar qatoriga quyidagilar kiritiladi;

– asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi;

– fond qaytimi (sig'imi)ning o'zgarishi.

Asosiy vositalar tahlili natijalari ular bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyatga ega.

## **7.6. Moddiy zaxiralar va ulardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari tahlili**

Moddiy zaxiralar ishlab chiqarish faoliyatining muayyan bosqichida foydalanishda bo'lgan, shu jarayonda iste'mol etilgan, ishlab chiqarilgan mahsulot (ish va xizmat) tarkibiy asosini tashkil etadigan hamda uning tannarxiga o'z qiymatini to'liq o'tkazadigan mablag'ardan tashkil topadi.

Iqtisodiy tahlilda moddiy zaxiralar holati va ulardan foydalanish darajasini ishlab chiqarilgan mahsulot (ish va xizmat) tannarxiga nisbatan o'rganiladi. Mazkur mablag'lardan noishlab chiqarish yoki ishlab chiqarishdan tashqari jarayonlarda foydalanish esa korxonalar sarflarining alohida tarkib qatori sifatida qaraladi.

Ishlab chiqarish omillari tarkibiga kiruvchi mehnat ashyolari va ularning cheklanganligi, avvalo ulardan foydalanishni to'g'ri va maqsadli boshqarishni talab etadi. Resurslar yoki mablag'lar cheklanganligi bevosita ular zaxirasining tugashini va chegaralanganligini tavsiflaydi.

Mehnat ashyolari tahlilining mazmuni bevosita uning oldiga qo'yilgan vazifalardan kelib chiqadi. Tahlilda bevosita ashyoviy resurslar bilan korxonaning ta'minlanganlik darajasiga, ulardan samarali foydalanishning holatiga, mahsulot hajmini oshirishda ashyolarni to'g'ri bosh-

qarishning ahamiyatiga, ashyoviy resurslarni iqtisod qilish yuzasidan ichki imkoniyatlarni belgilash va yo'lga quyishga muhim ahamiyat beriladi.

Shu ma'noda iqtisodiy tahlil oldiga ham o'ta muhim vazifalar qo'yilgan.

- moddiy resurslar ta'minoti rejasining bajarilishiga baho berish;
- resurslar va ular bo'yicha me'yorlarga qat'iy amal etilishini o'rganish;
- moddiy resurslar va ulardan samarali foydalanishning darajasiga baho berish;
- moddiy aylanma mablag'lar aylanishini o'rganish;
- muhim samaradorlik ko'rsatkichlari va ularning o'zgarishini omilli tahlil etish;
- mahsulot hajmining o'zgarishiga ta'sir etuvchi mehnat ashyolari bilan bog'liq bo'lgan omillarni o'rganish;
- ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida mehnat ashyolarining salmoq ko'rsatkichlarini o'rganish va shu kabilar.

Moddiy zaxiralardan samarali foydalanish ko'rsatkichlariga quyidagilar kiritiladi:

- material sig'imi ko'rsatkichi;
- material qaytimi ko'rsatkichi.

Material sig'imi ko'rsatkichi ishlab chiqarishga sarflangan material xarajatlarni yoki moddiy resurslar qiymatini mahsulot hajmini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga nisbati bilan aniqlanadi. Unga teskari bo'lgan ko'rsatkich material qaytimini tavsiflaydi. Ularning hisob-kitobini quyidagicha ifoda etiladi.

**Material qaytimi = Mahsulot hajmi / material xarajatlar**

**Material sig'imi = Material xarajatlar / mahsulot hajmi**

Moddiy resurslar aylanishiga baho berish ham tahlilda asosiy mezon sifatida olinadi. Ya'ni moddiy ishlab chiqarish resurslarining pulga aylanish davri va vaqtini o'rganish asosida korxonada aylanma aktivlarining likvidlilik darajasiga baho beriladi.

Tahlil etishda moddiy resurslar sig'imi va qaytimining o'zgarishiga shuningdek, ularning aylanuvchanlik darajalariga ta'sir etuvchi omillarga va ularning mahsulot hajmini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga ta'siriga ham alohida ahamiyat qaratiladi.

Moddiy resurslar sig'imi va qaytimiga ta'sir etuvchi omil sifatida

mahsulot hajmini tavsiflovchi ko'rsatkichlar qiymatining o'zgarishi va moddiy resurs va sarflar qiymati o'zgarishini kiritish mumkin. Ularning ta'sir darajalari bevosita tahlilning oddiy va matematik formulalari asosida aniqlanadi.

Moddiy resurslar va ularning samaradorlik ko'rsatkichlarining mahsulot hajmi o'zgarishiga ta'sirini ham bevosita moddiy resurslar va xarajatlar qiymati hamda ularning samarasidan kelib chiqqan holda aniqlash mumkin.

7.8-jadval

### Moddiy resurslar samaradorligi tahlili

Ko'rsatkichlar	O'tgan yili	Hisobot yili	Farqi (+, -)	O'sish darajasi
Mahsulot hajmi korxonaga ulgurji bahosida, ming so'm	125463	215364	+89901	171,6
Moddiy zaxira sarflari, ming so'm	79520	154862	+75342	194,7
Moddiy sarflar qaytimi (1/2)	1,577	1,390	-0,187	88,1
Moddiy sarflar sig'imi (2/1)	0,634	0,719	+0,085	113,4

7.8-jadval ma'lumotlaridan ma'lum bo'lmoqdaki korxonada moddiy sarflarning samaradorlik darajasi o'tgan yilga nisbatan bir qadar yomonlashgan. Moddiy zaxira sarflari qaytimi o'tgan yilga nisbatan 0,187 so'mga kamaygan. Sig'im ko'rsatkichi esa 0,085 so'mga oshgan. Demak, korxonaga mutaxassislari bu boradagi holatni yaxshilashga jiddiy e'tibor qaratishlari zarur.

Moddiy resurslar tahlilida ularning aylanuvchanlik darajasiga korxonaga moliyaviy holatiga baho berishning muhim ko'rsatkichi sifatida qaraladi. Moddiy sarflarning aylanuvchanlik darajasi koeffitsiyentlarda va kunlarda aniqlanadi.

Sotilgan mahsulot hajmini (yoki sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini) tovar-moddiy zaxiralarning o'rtacha qoldig'iga bo'lish bilan aylanuvchanlik koeffitsiyenti hisoblanadi. Koeffitsiyent miqdorining oshib borishi ijobiy holat sanaladi. Chunki u aylanishlar miqdorini ko'rsatib beradi.

Tovar-moddiy zaxiralarning o'rtacha qoldig'ini hisobot davri kunlari soniga ko'paytirib, natijani sotilgan mahsulot hajmiga (yoki sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga) bo'lish bilan moddiy zaxiralarning aylanish kunlari topiladi. Kunlar sonining kamayishi ijobiy holat deb qaraladi. Chunki, aylanishning tezlanishi kunlar sonini qisqartiradi. Demak, mablag' tez bo'shaydi.

Moddiy zaxiralar tahlili natijalari ulardan samarli foydalanish yo'li-larni topishda muhim ahamiyatga ega.

### **7.7. Xarajatlar va mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tahlili**

Zamonaviy iqtisodiy nazariyada xarajatlar tushunchasi korxonada faoliyatining buxgalteriya hisob-kitoblarida aks etadigan xarajatlar tushunchasidan farq qiluvchi ba'zi bir jihatlarga ega. Chunki buxgalteriya hisob-kitoblarida xarajatlar mazkur fanning usullari, tamoyillari va rasmiy belgilangan talablari asosida shakllantiriladi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlarida xo'jalik yurituvchi subyektlar xarajatlari tushunchasi – aktivlardan foydalanish yoki ularning chiqib ketishi, foydani kamaytiruvchi zararlar yoki majburiyatlarni qamrab oladi deb ifodalanadi. Bundan ma'lum bo'lmoqdaki, xo'jalik subyektlarining xarajatlari o'z mazmuni, yuzaga chiqish shakli va boshqa belgilari bo'yicha bir necha turdan iborat bo'ladi. Ularni alohida o'rganish xo'jalik faoliyati moliyaviy natijalarini to'g'ri aniqlash, mablag'larni maqsadga muvofiq sarflash, ularni boshqarish, nazorat qilish, tahlil etish, bu boradagi hisob ishlarini ilmiy tashkil etish hamda soddalashtirish uchun zarur.

Xo'jalik subyektlari faoliyatidagi xarajatlar to'g'risida iqtisodiy ma'lumotlarni obyektiv shakllantirish masalasi – buxgalteriya hisobi va uning usullari orqali amalga oshiriladi.

Iqtisodiy tahlilda ishlab chiqarish xarajatlarini tahlil qilishning turli usullari mavjud. Xarajatlarni zararsizlik nuqtasi yoki zararsizlikni ta'minlovchi mahsulot hajmi bo'yicha tahlil qilish ham keng tarqalgan yondashuvlardan biridir.

Ushbu tartibda xarajatlarni o'zgarimas, o'zgaruvchan hamda diskert tartibdagi turlari bo'yicha o'rganish mumkin. Yoki eng maqbul foyda hajmini ta'minlaydigan xarajat miqdorini belgilash kabilar tahlil ishlarida samarali qo'llaniladi.

Moliyaviy natijalarni shakllantiruvchi xarajatlar tarkibi tahlili ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Unda sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi, davr xarajatlari, boshqa operatsion xarajatlar kabilar ham bu boradagi o'rganiladigan masalalardir.

Ishlab chiqarish tartibidagi sarflarni o'zida umumlashtirib aks ettirgan mahsulot tannarxi ham xarajatlar tahlilida markaziy jihat egallaydi. Amaldagi tartibga muvofiq milliy hisob tizimimizda xarajatlar quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- bevosita va bilvosita tavsifdagi moddiy xarajatlar;
- bevosita va bilvosita tavsifdagi ish haqi xarajatlari hamda unga bogʻliq ijtimoiy ajratmalar;
- bevosita va bilvosita tavsifdagi asosiy vositalar hamda nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- bevosita va bilvosita tavsifdagi boshqa xarajatlar.

Mahsulot tannarxini tahlil etishdan asosiy maqsad uni pasaytirish yuzasidan korxonada mavjud boʻlgan ichki imkoniyatlarni aniqlash va foydani oshirish masalasida xarajatlarni toʻgʻri va oʻrinli boshqarishning shartlarini belgilashdan iborat.

Bunda bevosita ishlab chiqarish xarajatlari va ularning oʻzgarish sabablariga ahamiyat beriladi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritilgan barcha xarajatlarning oʻzgarish sabablarini meʼyorlar va baholar taʼsiri asosida tadqiq etish mumkin.

Mahsulot tannarxini tahlil etishda muhim iqtisodiy samaradorlik koʻrsatkichlariga baho beriladi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin, yaʼni a) bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan:

- material xarajatlar;
- ish haqi va ijtimoiy ajratmalar;
- asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- boshqa xarajatlar;

b) mahsulotning jami xarajat sigʻimi:

- oʻzgaruvchan xarajatlar;
- oʻzgarmas;
- diskert xarajatlar.

Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keladigan xarajat koʻrsatkichlari quyidagi bogʻlanishlar boʻyicha aniqlanadi.

*7.9-jadval*

### **Ishlab chiqarilgan mahsulot xarajat sigʻimi koʻrsatkichlari**

Bir soʻmlik mahsulotga toʻgʻri keluvchi	Aniqlanishi
Material xarajatlar	$\frac{\text{Material xarajatlar}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
Ish haqi va ijtimoiy ajratmalar	$\frac{\text{Ish haqi va ajratmalar}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
Amortizatsiya	$\frac{\text{Amortizatsiya}}{\text{Mahsulot hajmi}}$
Boshqa xarajatlar	$\frac{\text{Boshqa xarajatlar}}{\text{Mahsulot hajmi}}$

Tahlil etishda ularning rejaga va o'tgan yillarga nisbatan, shuningdek, boshqa raqobatchi korxonalariga nisbatan o'zgarishlari o'rganiladi.

### **7.8. Moliyaviy natijalar hamda rentabellik ko'rsatkichlari tahlili**

Foyda (daromad) iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida, jahon amaliyotida foyda tushunchasi ko'pincha biznes samaradorligining natijasi sifatida qaraladi. Foyda bu daromadlar va xarajatlar farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarni tavsiflovchi foydani o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlar va xarajatlarni, ya'ni foydani aniqlash va o'lchash – korxonada o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda foydalaniladigan kapital konsepsiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Daromadlar va xarajatalar elementlari quyidagicha aniqlanadi.

*Daromadlar* – bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida oshishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi oshishiga olib keluvchi kamayishidir.

*Xarajatlari* – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek, qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.

Daromad va xarajatlarni aniqlash ularning asosiy xususiyatlarini belgilaydi, ammo ularni moliyaviy natijalar hisobotida aks ettirishda talab qilinadigan mezonlarni aniqlashni maqsad qilib qo'ymaydi.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning o'zaro farqlanishidagi holatga baho beriladi. Moliyaviy natijalar foyda va zararlarining shakllanish qatorlari bo'yicha o'zgarishlari o'rganiladi. Foyda va zararlarining omilli tahlili olib boriladi. Korxonada moliyaviy natijaviylikni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi va ularni yo'lga quyishning chora va tadbirlari belgilanadi. Korxonaning foydalilik darajasini tavsiflovchi rentabellik ko'rsatkichi va uning omilli tahlili o'tkaziladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 15-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ish, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom»ga muvofiq xo'jalik

yurituvchi subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tasniflanadi.

– mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda, bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tavofut sifatida aniqlanadi:

$$YaF = SST - IT,$$

bunda:  $YaF$  – yalpi foyda;

$SST$  – sotishdan olingan sof tushum;

$IT$  – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi;

– asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda, bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tavofut va plyus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YaF - DX + BD - BZ,$$

bunda:  $AFF$  – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

$DX$  – davr xarajatlari;

$BD$  – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;

$BZ$  – asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar;

– umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zararlar), bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plyus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

bunda:  $UF$  – umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

$MD$  – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

$MX$  – moliyaviy faoliyat xarajatlari;

– soliq to'lagungacha olingan foyda, u umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda plyus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlarda ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + FP - FZ,$$

bunda:  $STF$  – soliq to'lagungacha olingan foyda;

$FP$  – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

$FZ$  – favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar;

– yilning soy foydasi, u soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o'zida daromad (foyda)dan to'lanadigan soliqlarni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlagan holda soliqlar to'langunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS,$$

bunda:  $SF$  – sof foyda;



DS – daromad (foyda)dan to‘lanadigan soliq;

BS – boshqa soliqlar va to‘lovlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foydani shakllantirish va taqsimlashni hisobga olish korxonada faoliyatida markaziy o‘rinni egallaydi.

Turli mulk shaklidagi korxonalarining faoliyatlari asosiy va aylanma mablag‘larga bevosita bog‘liqdir. Ushbu mablag‘lar xo‘jalik yurituvchi subyektlar tashkil qilingandan e‘tiboran foydalaniladi va ko‘paytirib boriladi. Xo‘jalik mablag‘larini ko‘paytirishning muhim manbasi xususiy kapital hisoblanadi. Kapital o‘z navbatida ustav kapitali, qo‘shilgan kapital va zaxira kapitalidan tashkil topadi. Ushbu manbalar, asosan, korxonada faoliyatidan olingan so‘nggi moliyaviy natija, ya‘ni taqsimlanmagan foyda hisobidan ko‘paytirib boriladi. Shuning uchun ham korxonada foydasi tahlilning muhim obyekti hisoblanadi.

Moliyaviy natijalar tahlilida daromad va xarajatlarning o‘zaro farqlanishidagi holatga baho beriladi. Moliyaviy natijalar foyda va zararlarining shakllanish qatorlari bo‘yicha o‘zgarishlari o‘rganiladi. Foyda va zararlarining omilli tahlili olib boriladi. Korxonada moliyaviy natijaviylikni yaxshilash yuzasidan ichki imkoniyatlarning mavjudligi va ularni yo‘lga qo‘yishning chora va tadbirlari belgilanadi. Korxonaning foydalilik darajasini tavsiflovchi rentabellik ko‘rsatkichi va uning omilli tahlili o‘tkaziladi.

Tahlil moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotni o‘qish, vertikal tahlil, gorizonttal tahlil, trendli tahlil va ko‘rsatkichlarni aniqlash usullarida olib boriladi. Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotni o‘qishda uning satrlar bo‘yicha ko‘rsatkichlar tartiblanishiga, moliyaviy natijaviylikni tavsiflovchi umumiy katorlarning qiymat ifodasi, hisobot davri va o‘tgan yilning shu davri bo‘yicha ma‘lumotlarga umumiy izoh beriladi.

Vertikal tahlilda moliyaviy natijalarning shakllanishini bir qatorli va ko‘p qatorli usullarida o‘zaro farqlanishlarga va nisbiy o‘zgarishlar baho beriladi.

Gorizonttal tahlilida esa moliyaviy natijalarning bo‘ylamasiga tarkiblanishi va ularning o‘zgarishlari o‘rganiladi.

Asosli yoki trend tahlilida moliyaviy natijalar va ularning yillar bo‘yicha o‘zgarishi, dinamikasi yoki asos yiliga nisbatan o‘zgarishlariga baho beriladi.

Moliyaviy natijalar tahlilida qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlar qatoriga esa korxonada foydaliligi yoki natijaviyligi ko‘rsatkichlari, bozor aktivligi ko‘rsatkichlari kiritiladi. Korxonada foydaligini tavsiflovchi aso-

siy ko'rsatkichlar sifatida rentabellik ko'rsatkichlari olinadi. Bozor aktivligi ko'rsatkichlariga aksiyalar, qimmatli qog'ozlarning foydalilik darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar kiritiladi. Ular qatoriga bir aksiyaga to'g'ri keladigan hisob foydasi (soliq to'loviga qadar bo'lgan foyda), bir aksiya to'g'ri keladigan sof foyda, bir aksiyaga to'g'ri keladigan dividend summasi, aksiyaning bahosi va foydasi orasidagi nisbat koeffitsiyentlari kiradi.

Bugungi bozor munosabatlari sharoitida korxonalarining moliyaviy natijalarini tahlil etishda moliyaviy tahlilning eng asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

1. Korxonaning foydalilik darajasiga baho berish.
2. Korxonaning moliyaviy natijalarini tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish
3. Biznes-rejada belgilangan foydalilik darajasiga erishilganligi va unga ta'sir etgan omillarni o'rganish hamda baho berish
4. Foydaning shakllanishi va ishlatilishining asoslanganligini tekshirish.
5. Foydaning ko'paygan yoki kamayganligiga mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan va boshqa faoliyatlardan erishilgan natijaning ta'sir etishini aniqlash.
6. Korxonaning yalpi foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish.
7. Soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan foydaning shakllanishiga va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish.
8. Korxonaning sof foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish hamda baho berish.
9. Sof foydani ko'paytirish yo'nalishlarini belgilab berish.
10. Korxonaning rentabellik ko'rsatkichlarini o'rganish va ularga ta'sir etuvchi omillarga baho berish.
11. Korxonaning umumiy rentabellik darajasini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va hokazolar.

Korxonada faoliyat natijaviyligiga baho berishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri rentabellik ko'rsatkichi hisoblanadi.

Rentabellik korxonada foydalilik darajasini tavsiflaydi. Odatda uning bir necha turlari hisob-kitob qilinadi. Bu bevosita mulkning shakli bo'yicha daromadlarning yuzaga chiqish o'rni yoki bazasi bo'yicha, foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi birliklar bo'yicha yoki mustaqil birliklar bo'yicha aniqlanishi mumkin.

Rentabellikning iqtisodiyotda quyidagi turlari aniqlanadi.

1. Ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatan rentabellik

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Ishlab chiqarish xarajatlari}} \times 100 \%$$

Ushbu ko'rsatkich bir so'mlik ishlab chiqarish xarajati hisobiga olingan foyda summasini tavsiflaydi.

1. Asosiy vositalar rentabelligi.

Asosiy vositalar rentabelligi har bir so'mlik yoki ming so'mlik asosiy vosita hisobiga to'g'ri keladigan foyda summasini tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati}} \times 100 \%$$

2. Sotish bo'yicha rentabellik. Sotish bo'yicha rentabellik sotilgan mahsulotlarning foydalilik darajasini tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkich sotishdan olingan yalpi foyda summasini mahsulotlarni sotishdan olingan tushumga bo'lish asosida aniqlanadi. Ya'ni:

$$R = \frac{\text{Sotishdan olingan foyda}}{\text{Sotishdan olingan tushum summasi}} \times 100 \%$$

3. Aylanma aktivlar rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich aylanma aktivlarning har bir so'miga to'g'ri keladigan foyda, sof foyda summasini tavsiflaydi.

Aylanma aktivlar rentabelligi olingan sof foyda summasini aylanma aktivlarning o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Aylanma aktivlar o'rtacha yillik qiymati}} \times 100 \%$$

4. Jami mulk rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonada mulkning foydalilik darajasini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Bu ko'rsatkich har bir so'mlik mulkka to'g'ri keladigan sof foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonada mulki jami}} \times 100 \%$$

5. O'z mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonaning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'larning foydalilik darajasini tavsiflaydi.

Korxonada sof foydasini uning o'zlik mablag'lari manbayiga bo'lish asosida o'zlik kapitalining foydalilik darajasi o'rganiladi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Korxonada o'zlik mablag'lari}} \times 100 \%$$

6. Qarz mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich korxonada sof foydasini qarzga olingan mablag'larga nisbati asosida aniqlanadi. Bu

ko'rsatkich har bir so'mlik qarz mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini ifodalaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Qarz mablag'lari jami}} \times 100 \%$$

7. Asosiy vositalar va moddiy aylanma mablag'lari rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich sof foyda summasini korxonada asosiy vositalari va moddiy aylanma mablag'lari o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish asosida aniqlanadi. U har bir so'mlik asosiy va aylanma mablag'iga to'g'ri keladigan foyda summasini tavsiflaydi.

$$R = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Asosiy va aylanma mablag'lari o'rt.yil. qiym.}} \times 100 \%$$

Yuqorida belgilangan rentabellik ko'rsatkichlarining hisob-kitoblari quyidagi jadvalda belgilangan.

## Rentabellik tahlili

No	Ko'rsatkichlar	O'tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+, -)
A	B	D	E	F
1	Mahsulot sotishdan sof tushum	125987	152485	+26498
2	Sotilgan mahsulot tannarxi	102574	135425	+32851
3	Sotishdan olingan foyda	23413	17060	-6353
4	Sof foyda	2589	3125	+5365
5	Asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymati	5213	5632	+419
6	Aylanma mablag'lari o'rtacha yillik qiymati	8752	9521	+769
7	Korxonada mulki	15562	17892	+4330
8	O'zlik mablag'lari	8542	8965	+423
9	Qarz mablag'lari	2546	3212	+670
10	Mahsulot rentabelligi	18,6	11,2	-7,4
11	Asosiy vositalar rentabelligi	49,6	55,4	+5,8
12	Aylanma mablag'lar rentabelligi	29,6	32,8	+3,2
13	Ishlab chiqarish tannarxi rentabelligi	22,8	12,6	-10,2
14	O'z mablag'lari rentabelligi	30,3	34,8	+4,5
15	Jami mulkka nisbatan rentabellik	16,6	17,5	+0,9
16	Umumiy rentabellik	18,5	20,6	+2,1
17	Qarz mablag'lari rentabelligi	101,7	97,2	-4,5

7.10-jadval ma'lumotlaridan shuni xulosa qilish mumkinki, korxonada rentabellik ko'rsatkichlari o'tgan yilga nisbatan bir qadar o'sgan. Faqat mahsulot rentabelligi, ishlab chiqarish tannarxi va qarz mablag'alariga nisbatan rentabellik ko'rsatkichlari bo'yicha o'tgan yilga nisbatan pasayish kuzatilgan.

Asosiy vositalar rentabelligi 5,8 %ga, aylanma aktivlari rentabelligi (moddiy) 3,2 %ga, o'z mablag'lari rentabelligi 4,5 %ga, jami aktivlar rentabelligi 0,9 %ga, umumiy rentabellik 2,1 %ga o'sgan.

Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarga tahlilda alohida ahamiyat beriladi. Rentabellik o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni ularda qatnashuvchi birliklarga nisbatan belgilash mumkin. Misol uchun, mahsulotni sotishga nisbatan rentabellik o'zgarishiga sotishdan olingan yalpi foyda summasining o'zgarishi va sotishdan olingan tushumlar summasining o'zgarishi ta'sir etsa, asosiy vositalar rentabelligiga korxonada sof foydasining o'zgarishi va asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi, umumiy rentabellikka bir so'mlik tushumga to'g'ri keladigan sof foyda summasining o'zgarishi, asosiy vositalar qaytimining o'zgarishi va moddiy aylanma mablag'lar qaytimining o'zgarishlari ta'sir qiladi va hokazo.

## 7.9. Korxonada moliyaviy holati tahlili

Moliyaviy holatni ifodalovchi ko'rsatkichlar korxonaning muhim iqtisodiy ko'rsatkichlari hisoblanadi. Bu boradagi tahlil moliyaviy hisobot hamda boshqa zarur manbalardagi ma'lumotlar asosida o'tkaziladi. Moliyaviy holat bir qator muhim ko'rsatkichlar hamda hisob-kitoblar bilan o'rganiladi. Ularning ayrimlarini tartib asosida ko'rib chiqamiz.

Moliyaviy tahlilda korxonada mulki, ularning manbasi chuqur o'rganiladi. Chunki, korxonada mulklar va ularning manbalarining holati va o'zgarishi moliyaviy holatning muhim jihati hisoblanadi. Quyidagi jadvalda korxonada mulkning hajmi va tarkibi keltirilgan.

7.11-jadval

### Korxonada mulkning tahlili

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+, -)		
		Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Yil boshiga nisbatan %
1.	Uzoq muddatli aktivlar	251184	73,7	265548	71,7	14364	-2,0	5,7
2.	Joriy aktivlar	89545	26,3	104694	28,3	15149	2,0	16,9
	Shu jumladan:							
A)	Tovar moddiy zaxiralar	7946	2,3	12216	3,3	4270	1,0	53,7
B)	Pul mabag'lari va qimmatli qog'ozlar	834	0,2	-			-0,2	0,0
D)	Debitorlar	80765	23,7	92478	25,0	11713	1,3	14,5
	Balans aktivining jami	340729	100	370242	100	29513	0,0	8,7

7.11-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, xo'jalikning mol-mulki yil boshiga nisbatan 29513 ming so'mga ko'paygan. Bu yaxshi ko'rsatkich, albatta. Bunda uzoq muddatli aktivlar 14364 ming so'mga, joriy aktivlar esa 15149 ming so'mga oshgan. Korxonada ham ishlab chiqarishga sharoit yaratmoqda, ham mablag'lar aylanishini oshirmoqda. Biroq debitor korxonaning qarzlari hamon yuqoriligicha qolmoqda. Umuman olganda xo'jalikning mulki mavjud va u oshib bormoqda.

Shundan so'ng balansning passiv qismi o'rganiladi.

Balansning passiv qismida xo'jalik mablag'larining qoplash manbalari ko'rsatiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mablag'larni to'ldirish quyidagilardan iborat:

1. O'zlik mablag'larning manbalari.
2. Majburiyatlar.

Bozor iqtisodi talabidan kelib chiqqan holda xo'jalikda qarz kam bo'lgani ma'qul. Quyidagi jadvalda xo'jalik mablag'larining manbalari ko'rsatilgan.

7.12-jadval

**Korxonada balans passivi tahlili**

№	Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxinga		O'zgarishi (+, -)		
		Ming so'm	%	Ming so'm	%	Ming so'm	%	Yil boshiga nisbatan %
1	O'zlik mablag'lari manbalari	201291	59,1	234146	63,2	32855	4,2	16,3
2	Majburiyatlar	139438	40,9	136096	36,8	-3342	-4,2	-2,4
	Shu jumladan:		0,0		0,0	0	0,0	
A)	Uzoq muddatli kredit va qarzlar	118815	34,9	113768	30,7	-5047	-4,1	-4,2
B)	Qisqa muddatli kredit va qarzlar	7849	2,3	9945	2,7	2096	0,4	26,7
D)	Kreditorlik qarzlari	12774	3,7	12383	3,3	-391	-0,4	-3,1
	Balans passivining jami	340729	100	370242	100,0	29513	0,0	8,7

7.12-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, korxonada mablag'lar manbavi ham 29513 ming so'mga ko'paygan. O'zlik mablag'lari manbalari 32855 ming so'mga keskin oshgan. Majburiyatlar esa – 3342 ming so'mga kamaygan. Bu borada xo'jalikdagi ahvol yaxshilangan. Bu esa moliyaviy holatni manbalar bo'yicha yanada yaxshilanganini namoyon qiladi.

Uzoq muddatli kredit va qarzlar yil oxiriga kamaygan. Bu ham yaxshi holatlardan biri hisoblanadi.

Tahlilda zaxiralari va xarajatlarni har tomonlama o'rganish o'ta muhimdir. Bunday mablag'lar tarkibiga ishlab chiqarish zaxiralari, ya'ni xomashyo va materiallar, sotib olingan yarim fabrikatlar va komplektlovchi buyumlar, konstruksiya va detallar, ikkilamchi materiallar va o'rnatilgan asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, parvarish va boquvdagi chorva mollari, urug', yem-xashak va boshqalar kiradi. Ular xo'jalikning bir me'yorda ishlashi hamda mahsulot ishlab chiqarish va shartnoma bo'yicha sotish rejasini ta'minlashga yetarli bo'lishi lozim. Shuningdek, zaxira va xarajatlar tarkibiga o'simlik va chorvachilik bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va boshqalar ham kiradi. Tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini ham o'rganish va tahlil etish lozim bo'ladi.

Shu bilan birga, moliyaviy holat tahlilida aylanma mablag'larni qoplashga o'zlik manbalarining yetarliligi yoki yetishmasligini tahlili ko'rib chiqiladi.

Quyidagi jadvalda zaxira va xarajatlarni qoplashga o'zlik manbalarning yetarliligi aniqlash uslubi keltirilgan.

7.13-jadval

**Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli manbalar bilan ta'minlanganlik tahlili**

№	Ko'rsatkichlar	Yil boshiga	Yil oxiriga	Farqi (+; -)
A	B	D	E	F
1	O'zlik mablag'larning manbalari	201292	234146	32854
2	Uzoq muddatli aktivlar	251184	265548	14364
3	Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli o'zlik manbalari (1-2)	-49892	-31402	18490
4	Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli uzoq muddatli qarz mablag'lari	118815	113768	-5047
5	Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli uzlik va uzoq muddatli qarz mablag'lari (3+4)	68923	82366	13443
6	Qisqa muddatli kredit va qarzlari	7849	9945	2096
7	Zaxira va xarajatlarni qoplashga tegishli o'zlik va uzoq muddatli qarz mablag'lari (5+6)	76772	92311	15539
8	Zaxira va xarajatlarning jami	7946	12216	4270
9	Zaxira va xarajatlarni qoplashga o'zlik manbalarning yetarliligi yoki yetishmasligi (3-8)	-57838	-43618	14220
10	Zaxira va xarajatlarni qoplashga o'zlik va uzoq muddatli qarz manbalarining yetarliligi yoki yetishmasligi (5-8)	60977	70150	9173
11	Zaxira va xarajatlarni qoplashga jami manbalarning yetarliligi yoki yetishmasligi (7-8)	68826	80095	11269

7.13-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonada zaxira va xarajatlarni qoplashga o'zlik manbalar yetarli emas, biroq yil oxirida bu borada sezilarsiz ijobiy o'zgarish mavjud. Bu borada o'zlik va qarz manbalarini, hamda jami manbalarning yetarliligi ta'minlangan. Hatto, ular o'tgan yilga nisbatan ko'paygan. Demak, korxonada o'zlik manbalarini ko'paytirish ustida chora-tadbirlarni belgilashi kerak. Bu bilan zaxira va xarajatlarni o'z hisobidan moliyalashtira olish holatiga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, tahlil obyekti bo'yicha xo'jalik me'yor darajasida barqarorlikka ega.

Korxonaning moliyaviy holatini belgilovchi eng muhim ko'rsatkichlar quyidagilardan iborat:



1. Jami mablag'dagi xo'jalikning o'ziga qarashli mablag' ulushi:

$$\frac{\text{Xo'jalikning o'ziga qarashli mablag'i}}{\text{(O'z mablag'lari manbayi)}} \cdot \text{Jami mablag' (balans jami)}$$

Bunda o'ziga qarashli mablag' ulushi qanchalik ko'p bo'lsa, moliyaviy barqarorlik shunchalik yuqori bo'ladi.

2. Xo'jalikdagi qarzga olingan mablag'lar bilan o'ziga qarashli mablag' o'rtasidagi nisbat:

$$\frac{\text{Qarzga olingan mablag'}}{\text{O'ziga qarashli mablag'}}$$

Ko'rsatkichning pasayib borishi bu borada moliyaviy barqarorlik yaxshilanayotganligini bildiradi.

3. Uzoq muddatli qarzlardan foydalanish koeffitsiyenti:

$$\frac{\text{Uzoq muddatga olingan qarz mablag'i}}{\text{Xo'jalikning o'ziga + Uzoq muddatga olingan qarashli mablag' + qarz mablag'i}}$$

Ushbu ko'rsatkichning 0,5 dan 0,1 ga qarab pasayishi bu boradagi ijobiy holatni ifodalaydi.

4. Korxonaning o'ziga qarashli mablag'larining chaqqon harakat-charlik koeffitsiyenti:

$$\frac{\text{O'ziga qarashli aylanma mablag'}}{\text{O'ziga qarashli jami mablag'}}$$

0,1 dan yuqori bo'lishi ijobiy moliyaviy holatni aks ettiradi.

5. Eskirishning jamlanish koeffitsiyenti (immobilizatsiya):

$$\frac{\text{Asosiy vositalarning eskirish summasi}}{\text{Asosiy vositalar qiymati}}$$

Bu ko'rsatkich 0,5 dan kichik bo'lishi asosiy vositalarning yaroqliligini ko'rsatib beradi.

6. Xo'jalikdagi jami mulkning harakatchanligi (chaqqonlik) koeffitsiyenti:

$$\frac{\text{Aylanma mablag'lar}}{\text{Jami mulk}}$$

Mazkur ko'rsatkich mablag'larning aylanishdagi qismini ifodalaydi.

Ushbu ko'rsatkichlarni tahlil qilish xo'jalikning moliyaviy holatini aniqlash va uning ahvolini baholashga yordam beradi. Agar ko'rsatkichlarning o'zgarishi ijobiy tomonga yo'nalgan bo'lsa, demak, moliyaviy holat mustahkamlanib borayotganini bildiradi.

Shuningdek, moliyaviy holat tahlilida korxonaning mablag'larining likvidlik darajasi, uning to'lov qobiliyati, aylanma mablag'larning ayla-

nishi, pul oqimlari, xususiy kapital, asosiy vositalar holatidagi o'zgarishlar keng ko'lamda o'rganiladi.

Moliyaviy holat tahlili natijalari kompleks baholanadi.

### Tayanch so'z va iboralar

Kompleks iqtisodiy tahlil, kompleks iqtisodiy tahlil bosqichlari, kompleks iqtisodiy tahlildagi ko'rsatkichlar tizimi, yalpi mahsulot, sof mahsulot, me'yoriy sof mahsulot, shartli sof mahsulot, tayyor mahsulot, tovar mahsuloti, sotilgan mahsulot, kritik hajmdagi mahsulot, mehnat resurslari tahlili, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari, asosiy vositalar tahlili, moddiy resurslar tahlili, mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tahlili, moliyaviy natijalar tahlili, rentabellik ko'rsatkichlari.

### Topshiriqlar

1-jadval

#### Kompleks iqtisodiy tahlilni tashkil qilish

Kompleks iqtisodiy tahlilning mazmuni va uning oldiga qo'yilgan vazifalar	Kompleks iqtisodiy tahlil metodikasining bosqichlari nimalardan iborat?	Kompleks iqtisodiy tahlil metodikasi bosqichlariga sharh yozing

2-jadval

#### Ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan omillar va ularning tasnifi

Ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan omillarning tasnifiy belgilari	Ishlab chiqarish samaradorligini oshiradigan omillarning tasniflangan turlari	Ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadigan omillarning har biriga sharh yozing
A)		
B)		

3-jadval

Ushbu mahsulot hajmini ifodalovchi ko'rsatkichlarga sharhlar yozing

Yalpi mahsulot nima va uning tarkibi	Tayyor mahsulot nima va uning tarkibi	Tovar mahsuloti nima va uning tarkibi	Sotilgan mahsulot nima va uning tarkibi

4-jadval

1-masala. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish holatini tahlil qiling

Bu yumlar	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, ming so'm hisobida		Jami mahsulotdagi salmog'i, %		Rejaning bajarilishi	
	reja	haqiqatda	reja	haqiqatda	mutlaq miqdorda (+, -)	foizda
A	104	120				
B	86	80				
C	102	104				
Jami						

Ma'lumotlar manbasi: Korxonada hisob tizimi ma'lumotlaridan olingan.

5-jadval

### Mehnat resurslari tahlili

Mehnat resurslari to'g'risida o'z fi kringizni yozing	Mehnat resurslari tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlar	Mehnat resurslari tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlarga tegishli hisob-kitoblar (formulalar)	Izoh
	A) B) )		

6-jadval

### Mehnat unumdorligi tahlili

Mehnat unumdorligi nima?	Mehnat unumdorligining tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlar	Mehnat unumdorligi tahlilida o'rganiladigan ko'rsatkichlarga tegishli hisob-kitoblar (formulalar)	Izoh
	A) B) )		

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlil obyektning...	atroflicha o'rganish	qisman o'rganish	kerakli joyni o'rganish	keng qamrovli va batafsil o'rganish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks iqtisodiy tahlil tamoyillari qatoriga... kiradi	tizimlilik	mehnat resurslari	moddiy resurslar	dinamika	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	3. Kompleks iqtisodiy tahlilda barcha ko'rsatkichlar o'zaro...da o'rganiladi	bog'liqlik	teskari munosabat	aloqasi yo'qlik	tushunarsizlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mehnat resurslaridan samarali foydalanish ko'rsatkichiga... kiradi	mehnat unumdorligi	mehnat ning o'zi	mehnat sarfi	ishchi kuchi qo'nimsizligi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks iqtisodiy tahlilda o'rganiladigan masalalarga... kiradi	korxonaning tashkiliy-texnikaviy darajasini o'rganish	boshqa korxonani o'rganish	hamkor korxonani o'rganish	chet el korxonalarini o'rganish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Imkoniyatlarni aniqlash...ga bog'liq	garov	taxmin	zaxiralardan foydalanish	passiv	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mahsulot sotish tahlilida qaysi ko'rsatkichlardan foydalaniladi?	Sotilgan mahsulot	Tugallanmagan ishlab chiqarish	Mas'ul saqlashga qabul qilingan mahsulot	Egasiz mahsulot	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Imkoniyat...	foydalanilmagan resurslardir	ortiqcha mahsulotdir	unumsiz mehnatdir	foydasiz faoliyatdir	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks so'zi... ma'nosini anglatadi	majmua	chuqur	baland	o'lchovi yo'q	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlilda o'rganilayotgan obyekt... deb qaraladi	bir tizim	har xil tizim	ikki va undan ortiq	tizim emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlilda o'rganilayotgan obyekt... tizim bo'ladi	kichik	kalta	qisqa	uzun	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlilda o'rganilayotgan bir butun obyekt uchun o'rganiladigan ko'rsatkichlar belgilanadimi?	ha	yo'q	sharoitga qaraladi	sharoitga qaralmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlilda o'rganilayotgan bir butun obyekt uchun ta'sir etuvchi omillar ta'siri hisoblanadimi?	ha	yo'q	sharoitga qaraladi	sharoitga qaralmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Kompleks tahlilda o'rganiladigan masalalarga... kiradi	ishlab chiqarish holati	birinchi bosqich	to'rtinchi bosqich	tarixiy yodashish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat vositalaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga ularni... kiradi	modernizatsiya qilish	sotib yuborish	yangi sotib olish	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat vositalaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga ularni... kiradi	maromiylikka amal qilish	sotib yuborish	yangi sotib olish	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat buyumlaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga... kiradi	ishlab chiqarishning tashkil etishning yaxshilash	sotib yuborish	yangi sotib olish	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat byumlaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga... kiradi	brakni kamaytirish	sotib yuborish	yangi sotib olish	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga... kiradi	xodimlar holatini to'g'ri boshqarish	konkurs e'lon qilish	jazolash	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mavjud mehnat resurslaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga... kiradi	to'g'ri mehnat taqsimoti	konkurs e'lon qilish	jazolash	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mahsulot tannaxini pasaytirish bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlarga... kiradi	ishlab chiqarishni texnik darajasini oshirish	mahsulotni reklama qilish	mahsulotni arzonga sotish	almashtirish	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mahsulot hajmi bilan foydalaniladigan resurslar miqdorini mutanosib o'zgarishi... rivojlanishdir	ekstensiv	intensiv	dinamik	konstanta	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mahsulot hajmi o'sishi bilan foydalaniladigan resurslar miqdori o'zgarishini bog'liq bo'lmasligi... rivojlanishdir	ekstensiv	intensiv	dinamik	konstanta	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mehnat resurslari harakatini tavsiflovchi ko'rsatkich... koeffitsiyentidir	qo'nimsizlik	rentabellik	qaytim	samaradorlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Mehnat unumdorligini tavsiflovchi ko'rsatkich...	bir kunlik mehnat unumi	mahsulot hajmi	mahsulot qaytimi	samaradorlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Asosiy vositalar holatini tavsiflovchi ko'rsatkich...	yaroqlilik darajasi	mahsulot hajmi	mahsulot qaytimi	samaradorlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Materiallardan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkich...	material sig'imi	mahsulot hajmi	mahsulot qaytimi	samaradorlik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
7. Kompleks iqtisodiy tahlil	Materiallardan samarali foydalanishni tavsiflovchi ko'rsatkich...	material qaytimi	mahsulot hajmi	mahsulot qaytimi	samaradorlik	



## **8-BOB. INFORMATSION TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN BOSHQARISH TIZIMIDA IQTISODIY TAHLIL**

### **8.1. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilning roli va o'rnini**

Davlatimizning ta'lim sohasini isloh qilish bo'yicha asosiy hujjatlaridan biri bo'lgan O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»<sup>1</sup>da bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan kadrlarni tayyorlovchi ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), Internet va kompyuter tarmoqlari negizida tashkil etish zarurligi alohida ta'kidlangan. Respublikamiz ta'lim tizimida ushbu vazifalar o'z vaqtida hamda samarali amalga oshirilmoqda. Belgilangan maqsadga erishishda uzviy va izchil, o'zaro uyg'unlashgan tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilib kelinmoqda. Jumladan, o'quv jarayoniga keng formatli kommunikatsiya tarmoqlari va internet texnologiyalarini joriy qilish maqsadida «Elektron ta'lim» milliy tarmog'ini barpo etish hamda barcha oliy o'quv yurtlarini, keyinchalik esa akademik litsey va kasb-hunar kollejarini yagona kompyuter axborot tarmog'iga ulashni ta'minlash vazifasi...» belgilab berilib,<sup>2</sup> hozirgi davrda mazkur tadbirlar kompleks tarzda muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Shu yo'nalishning davomi bo'lib O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011-yil 20-maydagi «Oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi<sup>3</sup> qarorida belgilangan oliy ta'lim muassasalari moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish, ularni zamonaviy o'quv va

---

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикасининг «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi Qonuni. – Toshkent, 1997.

<sup>2</sup> Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. –T.: «O'zbekiston», 2011. –35 b.

<sup>3</sup> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori. «Xalq so'zi», 2011-yil 21-may.

ilmiy-uslubiy laboratoriya jihozlari bilan ta'minlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash yo'nalishlari va mutaxassisliklarini ta'lim standartlari bo'yicha takomillashtirish hisobiga tizimni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish tadbirlari amaliy faoliyatga joriy etilmoqda. Ushbu vazifalarning yanada muvaffaqiyatli bajarilishi uchun bu borada o'z ijobiy natijasini bera oladigan yangi innovatsion chora-tadbirlar hamda takliflar ishlab chiqilib soha amaliyotiga joriy qilinishi zarur. AKTga asoslangan nazariy bilimlarni amaliyotga joriy qilish esa pirovard natijada ijtimoiy-iqtisodiy samaralarini beradi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bu iqtisodiy tahlil ishlarini amalga oshirishning zamonaviy shaklidir. Mazkur tizim tegishli obyektning maqbul boshqarish uchun zamonaviy texnik vositalardan va texnologiyalardan foydalaniladigan, boshqaruv jarayonlari modellarini tuzadigan, ularni o'lchash va baholash usullarini ishlab chiqadigan, mutaxassislar yordamida faoliyat ko'rsatadigan inson – mashina tavsifidagi yaxlit mexanizmdir.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan tizimda boshqaruv mutaxassislari, zamonaviy texnik vositalar va usullar, uning faoliyat ko'rsatishida, o'z oldiga quygan vazifalarni hal qilishda muhim rol uynaydi.

Inson informatsion texnologiyalarga asoslangan tizimda ishini tashkil etadi, maqsad qo'yadi, vazifalarni belgilaydi, faoliyat dasturlarini tuzadi, natijalarni baholash mezonlarini ishlab chiqadi hamda boshqaruv funksiyasini ijro etish metodikasini takomillashtiradi.

Zamonaviy texnik vositalar (turli kompyuterlar, dasturlar, aloqa vositalari va boshqa vositalar), boshqaruv usullari bilan birgalikda kuchli va zaruriy qurol hisoblanib boshqaruv faoliyatini tezlashtirish, kengaytirish, chuqurlashtirishga imkon berib, un sifat jihatdan yuqori bosqichga ko'taradi.

Boshqariladigan obyektlarning zamonaviy modeli informatsion texnologiyalarga asoslangan tizimning tarkibiy elementi sifatida boshqariluvchi obyektlarning mohiyati va mazmunini ochib berishda, undagi o'zgarishlarni o'lchash metodlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. U o'z ichiga mantiqiy so'zlar va matematik ifodalarni oladi; ular boshqaruv obyektida bir-biriga bog'liq elementlarni ifodalaydi; ko'rsatkichlar tizimining qurilishi va tuzilishi; xo'jalik faoliyati mohiyati va natijalarini aks ettiradi; ularni rivojlantirish maqsadi va mezonlarini ifoda etadi.

Amaldagi modellarni takomillashtirish birinchi navbatda ishlab chiqarishni boshqaruv sohalarida qo'llaniladigan nazariy va amaliy fan-

lar rivojlanishiga va ularning yutuqlarini modellar konstruksiyasini tuzishda tatbiq etilishiga bog'liq.

Modellarga boshqaruv usullarini joriy etish, ular jumlasiga boshqaruv funksiyasi uslubiyoti, ya'ni tahlilni kiritish zaruriy shartdir. Chunki u modellar bilan birgalikda informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining metodik ta'minotini tashkil etadi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimidagi zamonaviy texnik vositalar, modellar va boshqaruv metodlari iqtisodiy tahlil funksiyalarining imkoniyatlarini to'la amalga oshirishga imkon yaratadi. Bu holatda, ko'p variantli masalalar ichidan eng maqbul yechim oson topiladi, ichki xo'jalik rezervlari to'la ochib beriladi, ularni tez o'zlashtiradi, rejalarini bajarishda yuzaga kelgan holatlarni o'z vaqtida aniq baholaydi, bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, o'z faoliyatini boshqaruv funksiyalari bilan bog'laydi. Bularning barchasi informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida tahlil funksiyasi samaradorligi va rolini oshiradi.

Hozirgi davrda analitik vazifalar informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining kichik tizimlari tarkibiga kiritib yuborilgan. Ular kichik sistemalar nomlanishida goho uzilmaydi, goho uziladi. Masalan, «Iqtisodiy rejalashtirish va tahlil», «Buxgalteriya hisobi va tahlil», «Moliyaviy hisobotlar tahlili» va shu kabilar.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining tarkibidagi kichik tizimlarida xo'jalik faoliyati tahlili tushunchasiga markazlashgan tarzda yondashish kutilgan natijalarni bermaydi. Kichik tizimlar ichida analitik masalalarni lokal tarzda dasturlash ularni uslubiy jihatdan umumlashtirish, mantiqiy, muddat va informatsiya texnologik aloqasi, bir xil analitik hisoblar va bir xil turdagi ma'lumotlarni ko'plab kiritish kabi ishlarda kamchiliklar borligini namoyon etadi va bu ma'lumotlarni bir tizimda qayta ishlash hamda tahlilni kompleks o'tkazishda uning rolini susaytiradi. Tahlilni «Buxgalteriya hisobi va tahlil» tizimi bilan birlashtirish esa uning tezkorligiga hamda yoppasiga o'tkazilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu tartib faqatgina buxgalteriya ma'lumotlarini kiritish va ularni qayta ishlab, asosan iqtisodiy jarayonlar natijalarini aks ettirishga yo'naltirilgan. Bundan tashqari kichik tizimlar ishlanayotgan paytda analitik masalalar tahlil nuqtayi nazaridan qaralmaydi. Shu sababli barcha dasturlar ichida uning qismi 15–20 %dan oshmaydi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining rivojlanishi va uni yanada takomillashtirish xo'jalik faoliyati tahlili funksiyasining informatsion texnologiyalarga asoslanishini talab etadi. Shu

sababli «Kompleks iqtisodiy tahlil» nomli alohida funksional kichik tizimli informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi paydo bo'ldi. Uning bu tartibdagi faoliyati boshqarishning texnologik jarayonlarida va masalalar yechimiga tizimli yondashishda tahlil funksiyalari rolini oshirishga qaratilgan. Bu kichik tizim informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida quyidagi afzalliklarni namoyon etadi:

- xo'jalik faoliyatida ro'y bergan ijobiy yoki salbiy holatlarning sabablarini aniq bilishga imkon yaratadi;

- boshqariladigan obyektga ularning miqdor va sifat tomonidan ko'rsatgan ta'sirini aniqlaydi;

- boshqaruv tizimini yanada samarali ishlashga o'tkazish uchun yangi variantlar topiladi;

- eng asosiysi tahlil yordamida xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilashning qo'shimcha imkoniyatlari aniqlanadi.

Tahlil boshqaruv funksiyasi sifatida boshqaruv tizimi bilan birgalikda bir maqsadga qaratilgan, shu tufayli boshqa boshqaruv funksiyalari bilan chambarchas bog'langan. Masalan, rejalashtirish bilan uni ilmiy asoslangan holda ishlab chiqishda bir tomondan, boshqa tomondan esa rejaning bajarilishi uchun tahlil muhim vosita hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi tahlilni boshqariladigan obyekt holati haqida zarur ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Boshqaruvning eng maqbul qarorlarini qabul qilishda va ishlab chiqarishda analitik ma'lumotlar tahlil natijasida olinadi. Demak, boshqaruv obyektiga tizimli yondashish informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi strukturasi va mazmuni uning tarkibida mustaqil «Kompleks iqtisodiy tahlil» kichik tizimi alohida tarzda faoliyat ko'rsatishni talab etadi

## **8.2. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni tashkil etish tamoyillari va mazmuni**

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida «Kompleks iqtisodiy tahlil»ni tashkil qilish tizimdagi barcha umumiy tamoyillarga asoslanadi. Bu bilan informatsion, matematik, texnik va tashkiliy masalalar metodik jihatdan to'g'ri hal qilinadi hamda tizim elementlarining o'zaro aloqasi va boshqa kichik tizimlar bilan bog'liqligi ta'minlanadi.

Ularga quyidagi tamoyillarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin:

*Tizimli yondashish.* «Kompleks iqtisodiy tahlil» tizimi informatsion

texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining muhim tarkibiy qismi, ayni paytda o'z elementlaridan tashkil topgan mustaqil faoliyat ko'rsatib tahlil funksiyasini maqbul shaklda bajaruvchi tizim deb qaraladi.

*To'xtovsiz rivojlanish tamoyili.* Mazkur tamoyil an'anaviy usuldagi barcha nazariy va amaliy tomonlar (matematik, mantiqiy, texnik, texnologik, tashkiliy, uslubiy jihatlar va boshqa shu kabilarga)ga tinimsiz yangi sifat jihatdan takomillashgan o'zgarishlarni tatbiq etib borilishga asoslanadi.

*Ma'lumotlarni kiritish va chiqarishni minimallashtirish tamoyili.* Uning mohiyati ma'lumotlarni ortiqcha kiritish, qayta ishlash va chiqarish masalasidagi kamchiliklarni bartaraf etishdir. Iqtisodiy tahlil tizimining boshqa tizimlardan farqi tahlil uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni oladi, qayta ishlaydi va foydalanishga tahlil natijalarini chiqarib beradi, bunda ular asosida boshqaruv qarorlari qabul qilinadi.

*Funksional va dasturiy yondashishning bog'liqligi.* Mazkur tamoyilga amal qilish faqatgina tahlilning funksional vazifalarini hal qilib qolmasdan, balki kompleks dasturlarni bajarishni ham nazarda tutilishini ta'minlaydi.

«Kompleks iqtisodiy tahlil»ni tashkil etishda sanab o'tilgan asosiy umumtizim tamoyillar bilan birgalikda uning informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida tutgan o'rnidan, vazifasidan kelib chiqadigan o'ziga xos tamoyillarini ham hisobga olish zarur. Ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz:

Informatsion texnologiyalarga asoslangan analitik hisob-kitoblarning maqsadga muvofiqligi. Mazkur tamoyil mehnat talab qiladigan hisob-kitoblarni, ularni shakllantirilish ishlarini kompyuterlarga yuklatilishi, qolgan barcha ijodiy jarayonlar inson tomonidan amalga oshirilishiga asoslanadi.

*Tahlilning kompleksligi.* Xo'jalik faoliyatida boshqariladigan obyektning tadqiq etishda har tomonlama yondashishni bildiradi.

*Tahlilning metodik ta'minotini rivojlantirish tamoyili.* Analitik vazifalarni informatsion texnologiyalarga asoslanishini hal qilish ularni oldindan uslubiy jihatdan hamda boshqaruv maqsadiga ko'ra tekshirishni talab etadi. Bundan tashqari, ko'p xo'jalik faoliyati turi paydo bo'lish bosqichida turadi, shu sababli mazkur tamoyilga amal qilish tizimning uzluksiz ishlashini ta'minlaydi.

*Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida kichik tizimlarning parallel rivojlanish tamoyili* «Kompleks iqtisodiy tah-

lil»da analitik masalalarning yechimi boshqa tizimlar ma'lumotlariga asoslanadi. Shunga ko'ra mazkur tizim masalalarni qayta ishlash va joriy etish avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimidagi boshqa tizimlar faoliyatiga muvofiq tarzda belgilangan bosqichlar bo'yicha tashkil etiladi.

*Uslubiy birlik tamoyili.* Tizimning turli kompleks yoki bloklarda bir turdagi analitik masalalarning bajarilishi va amalga oshirilishining yagona uslubini talab etadi. U analitik ma'lumotlarni qayta ishlashning tartibi hamda ro'yxatini bir me'yorga keltirish imkonini yaratadi.

*Aniq foydalanuvchiga mo'ljallangan natijaviy analitik ma'lumotlar tamoyili.* Mazkur tamoyil tizimda qayta ishlanib tayyor bo'lgan ma'lumotlar miqdori, shakli, turi bo'yicha aniq foydalanuvchiga boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun yetkazib berishni ta'minlashga asoslangan.

«Kompleks iqtisodiy tahlil» tizimini tashkil etishda yuqoridagi tamoyillariga amal qilish, uning turli elementlari, qismlarini boshqa tizimlar bilan aloqasini tartibga solish va samarali ishlashida o'z natijasini beradi.

O'rganilayotgan kichik tizimning tarkibiy qismlarini boshqaruv tizimining turi bo'yicha bir-biridan farqlangan xo'jalik faoliyatini tahlili tashkil etadi.

Ular:

- tahlil turlarida yechiladigan alohida va o'zaro bog'langan obyektlar;
- kompleks yoki analitik masalalarning darajasi va masshtabi;
- uslubiy, matematik, texnik va tashkiliy elementlardan iborat bo'ladi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida analitik masalalarning samarali hal etilishi ko'p jihatdan tahlil metodikasining takomillashganligiga, ya'ni turli darajadagi ijtimoiy ishlab chiqarishning boshqarishni zamon talablariga javob berishiga bog'liq.

Xo'jalik faoliyat tahlili bo'yicha metodik materiallar analitik masalalarni kompyuterlarda qayta ishlashda foydalaniladigan quyidagi jihatlarni o'zida aks ettirishi zarur:

- analitik va boshqa ko'rsatkichlar tushunchasiga aniq mazmunli ta'rif berilishi;
- shartli belgilarning bir xil bo'lishi;
- analitik ko'rsatkichlar hisoblarini amalga oshirishda eng maqbul usullarni ko'llash, kiritiladigan va chiqariladigan informatsiyalarning aniq ro'yxati, shuningdek, analitik jadvallar shakli va shu kabilar.

Mazkur talablar ma'lumotlarni informatsion texnologiyalarga asoslangan tarzda qayta ishlash shartlaridan kelib chiqadi. Noaniq yoki mazmuni to'liq ochib berilmagan ko'rsatkichlar analitik masalalarni hisob-kitob qilishda, dasturlarni ishlab chiqishda murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Agar ko'rsatkichlarni shartli belgilari birligi hamda masalalarni eng maqbul yechish usullari qo'llanilmas ekan, bu ham analitik masalalarni ishlash algoritmlarini tuzishda ko'plab qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Ko'rsatkichlarni belgilashda birlikni ta'minlash maqsadida ularni tavislovchi so'zlarning bosh harfi olinishi maqsadga muvofiqdir. Misol uchun, Yalpi mahsulot – YaM, Tovar mahsuloti – TM.

Bazis, reja, me'yoriy va haqiqatdagi ko'rsatkichlarni ifodalash uchun so'zlarni kichik bosh harflarini olish kerak va shartli belgini ifodalovchi bosh harflar yuqori qismining o'ng tomoniga yoziladi. Misol uchun,  $TM^f$ ,  $TM^x$  rejadagi va haqiqatdagi tovar mahsuloti.

Ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni belgilash uchun ham so'zlarning bosh harfi kichik ko'rinishda ifodalaniladi va asosiy shartli shartli belgining pastki qismi o'ng tomoniga yozilishi kerak. Masalan, haqiqatdagi tovar mahsulotining ko'payishi mehnat unumdorligining oshishi hisobiga bo'lishi:

$$+TM^x_{mu.}$$

Uslubiy belgilarning to'la va aniq ifodalanishi analitik masalalarni algoritmlash tamoyilini bajarilishida muhim rol o'ynaydi. U bilan hisoblash ishlari ro'yxati, mantiqiylik va bir-biriga bog'liqlik, ularning bajarilishi, matematik izohlanishlari ta'minlanadi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida «Kompleks iqtisodiy tahlil» kichik tizimining matematik ta'minoti ko'p tomondan uning samaradorligini aniqlaydi. U til va dastur vositalari kompleksini qamrab olib masalalar yechimi algoritmlarni amalga oshirishni ta'minlaydi.

Algoritmlash jarayonini tayyorlash ko'p mehnat talab qiladigan faoliyat jumlasiga kiradi. Analitik masalalar algoritmlari kichik tizimdagi algoritmlar kompleksiga birlashadi, u esa boshqaruv algoritmi bilan bir qatorda ishchi va standart algoritmlardan iborat bo'ladi.

Ishchi algoritmlar turli variantdagi masalalarni bajarishda qo'llansa, standart algoritmlar esa – zaruriy to'ldirishlar bilan aniq turdagi masalalarni hal qilishga tayinlangan bo'ladi.

Mazkur tizimning matematik ta'minotining dastur qismi ma'lumotlarni ishlashni struktura (tahlil turi bo'yicha) va bosqichlari(kiritish, nazorat, turlarga ajratish va hokazo) bo'yicha bo'linadi.

Uslubiy ko'rsatmalar bilan o'zaro bog'langan dasturlar birgalikda kichik tizimning matematik ta'minotini tashkil etadi. Uning tarkibida:

- analitik masalalarning matematik algoritmlari;
- mashina algoritmi;
- namunaviy dasturlar;
- ko'rsatmalar va boshqa ta'minot qismlari bo'ladi.

Mazkur kichik tizimni tashkil etishda informatsiya ta'minoti muhim o'rin egallaydi. Uning asosini tahlil ma'lumotlari modeli tashkil etadi. Unda ma'lumotlar jalb etilishi, tartibi, uni rasmiylashtirish kabi vazifalar ko'rsatib beriladi. Tahlil masalalari tartibidan kelib chiqib boshlang'ich massivlar aniqlanadi: ma'lumotlar to'plash tartibi, rasmiylashtirish, oqimi va hajmi, yangilanish davri, saqlanish muddati chiqariladigan hujjatlar, ularni taqdim etish tartibi va davri alohida mujassamlanadi. Informatson ta'minot boshqa informatson texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimidagi kichik tizimlar ma'lumotlar bazasini hamda massivlarini o'ziga qamrab oladi va tahlil turi bo'yicha kerakli ma'lumotlarni saqlaydi. Reja, hisob ma'lumotlari bilan birgalikda kiritilgan axborotlar asosida kichik tizimning analitik masalalarini yechadigan funksional massivlar tuziladi. Faoliyat natijasida chiqariladigan informatsiyalar shakllantirilib boshqaruv ehtiyojlari uchun yetkazib beriladi yoki ularning ma'lumotlar bazasini to'ldiradi.

«Kompleks iqtisodiy tahlil» tizimida ma'lumotlar ta'minotining qurilishi quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- informatson texnologiyalarga asoslangan ma'lumotlarni tashkil etishda uslubiy va tashkiliy birlik bo'lishi;
- bir marta ma'lumotlarni kiritish va undan ko'p marta foydalanish;
- ma'lumotlarni markazlashgan tarzda saqlash;
- ma'lumotlarning kod va shifrlarini bir tizimga keltirish;
- boshqa tizim massivlari bilan aloqasini ta'minlash;
- savol-javob rejimida ishlash;
- ma'lumotlar massivlarini tizimda saqlashni ta'minlash.

Kichik tizimda ma'lumotlar ta'minotini loyihalashtirilishida foydalanish talabiga ko'ra ma'lumotlarni tayyorlashga katta e'tibor beriladi. U faqat zaruriy ma'lumotlarni emas, balki uning muddatini ham nazarda tutadi. Bu jihat esa boshqaruv funksiyalarining to'liq bajarilishi uchun asos hisoblanadi.



Kichik tizimning samarali ishlashida texnik ta'minot ham muhim o'rin tutadi. U bir necha turdagi texnik vositalar yig'indisidan iborat bo'lib, analitik masalalar uning yordamida o'z vaqtida yechiladi.

Texnik vositalarning qulayligi, ish bajarish hajmi, tezligi va arzonligi, zamonaviyligi tizim tashkil etilayotganda e'tibor beradigan muhim jihattir.

Shuningdek, tizimning zaruriy bo'limlaridan biri tashkiliy ta'minotdir. U o'zida alohida shaxslar va bo'limlar, ularda qo'llaniladigan usullar va vositalarni aks ettirib, kichik tizimni tashkil etishni va samarali funksiyani ta'minlaydi. Tashkiliy ta'minotda quyidagi masalalar hal qilinadi:

- korxonada tarkibiy bo'linmalarga bo'linadi;
- bo'linmadagi aniq analitik ishga javobgar shaxs tayinlanadi;
- bo'limlardagi shaxslarga tahlil ishlarini amalga oshirish topshiriladi va javobgarlik yuklatiladi;
- analitik ishlarni bajarishga mutaxassislar tanlanadi va kiritiladi;
- bo'linmalar o'rtasidagi o'zaro aloqa va birgalikda harakat tashkil qilinadi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan tahlil ishlarini yanada yuqori darajaga ko'tarish uchun informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida xo'jalik faoliyatini tahlil qiluvchi maxsus kengash tashkil etilishi zarur. Mazkur kengash tashkiliy metodologik funksiyalarni takomillashtirish bilan shug'ullanib, kichik tizimni yanada samarali ishlashini ta'minlaydi.

Tashkiliy ta'minot usullariga: huquqiy, iqtisodiy, ma'naviy, xodimlar va texnik vositalar aloqasini tartibga solish kabilar kiradi.

Tashkiliy ta'minot vositalari kichik tizimning yaratilishiga hamda uning amalga oshirilishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

**Birinchi guruh:** umumtarmoq boshqaruvning uslubiy materiallari, namunaviy loyiha yechimlari bo'yicha uslubiy material, informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida mazkur kichik tizimni takomillashtirish va joriy etish to'g'risida uslubiy materiallar;

**Ikkinchi guruh:** korxonada va uning bo'linmalari to'g'risida nizom, lavozimlarga tegishli ko'rsatmalar, analitik masalalar yechimini tashkil etish uchun ko'rsatma va shu kabilar.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida «Kompleks iqtisodiy tahlil»ning o'zi hamda uning elementlari (uslubiy, matematik, informatsion, texnik) rivojlanib boradi. Mazkur sifat jihatdan o'zgarish informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizi-

mining boshqa kichik tizimlari bilan chambarchas bog‘liqlikda amalga oshiriladi.

### **8.3. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi analitik masalalar tasnifi**

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimidagi «Kompleks iqtisodiy tahlil» tizimida ko‘plab miqdordagi analitik masalalar hal qilinadi. Ularning aniq tasnif qilinishi masalalarning navbatmanavbat ishlanib joriy etilishiga, natija esa tizimning funksiyasi samaradorligini oshirishga ta’sir etadi. Obyektga tizimli va kompleks yondashish rejalashtirish, hisob va tahlil masalalarining boshqaruv maqsadi va funksiyasi uchun yagona tavsifini talab etadi.

Analitik masalalarning ijtimoiy tamoyillar talablariga javob bera oladigan tasnifining amaldagi turi mazmun tavsifi bo‘yicha ajratiladi.

Boshqaruv jarayoniga bog‘liqligiga ko‘ra mazkur belgi bo‘yicha masalalar quyidagi ko‘rinishni oladi:

- tabiiy-buyumlashgan – aniq iste’mol qiymatini yaratishga ko‘ra;
- iqtisodiy – qiymatning shakllanishiga ko‘ra;
- ijtimoiy – ijtimoiy sohadagi faoliyat bo‘yicha;
- ekologik – tabiiy muhitni saqlash bo‘yicha.

Analitik masalalar boshqaruv darajasi va turiga ko‘ra ham tasnif etiladi.

Birinchi belgi bo‘yicha: brigada, sex, bo‘lim, korxonaning xo‘jalik faoliyatiga tegishli masalalarga bo‘linadi.

Ikkinchi belgi bo‘yicha: boshqaruv turi bo‘yicha esa – tezkor, joriy va istiqbolli masalalarga ajratiladi.

O‘z navbatida muayyan belgilar bo‘yicha guruhlangan masalalarning ichida boshqariladigan obyekt mazmuniga ko‘ra ham guruhlariga ajratiladi. Masalan, birinchi guruh muayyan mahsulot yaratish bo‘yicha quyidagicha bo‘linishi mumkin: ishlab chiqarishni tayyorlash, mehnat vositalari va predmetlari bilan ta’minlanish, ishlab chiqarish, yordamchi ishlab chiqarish, sotish jarayoni va shu kabilar.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlil natijalari obyekt ma’lumotlaridan foydalanish maqsadiga ko‘ra ichki va tashqi foydalanuvchilar yo‘nalishi bo‘yicha ham alohida tayyorlanadi.

Ichki foydalanuvchilarga mo‘ljallangan tahlil ma’lumotlari boshqaruv ehtiyojiga ko‘ra barcha soha, jarayonlarni aks ettirish mumkin.

Tashqi foydalanuvchilar uchun esa ma'lumotlar olish obyektlari cheklangan bo'ladi.

Iqtisodiy tahlilga oid ko'plab adabiyotlarda ma'lumotlarni informatsion texnologiyalarga asoslangan tarzda qayta ishlashda analitik masalalarni boshqa belgilariga ko'ra ham tasnif etishlar tavsiya etiladi.

Lekin, ularning barchasining asosida bir mazmun, u ham bo'lsa iqtisodiy tahlil funksiyasini informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida doimiy va samarali amalga oshirishni ta'minlash yotadi.

#### **8.4. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni rivojlantirish istiqbollari**

Hozirgi davrda «Kompleks iqtisodiy tahlil» kichik tizimi informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida to'la ma'noda rivojlanayotgani yo'q.

Yuqorida bayon etilgan informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida mazkur tizimning o'rni, roli va mazmuni asosan nazariy bilimlar hamda shu bilan birgalikda amaliy tajribalarga asoslanib yoziladi. Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining iqtisodiy tahlil funksiyalari hamda uni keng yoyish – uning yaqin kelajakdagi rivojlanish yo'nalishi hisoblanadi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida xo'jalik faoliyatini tahlil qilish tizimini sifat jihatdan tinimsiz takomillashtirib borish ham ustuvor ahamiyatga ega yo'nalish bo'lib, bu bilan uning tobora samarali ishlashi ta'minlanadi.

Agar informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining rivojlanishi ikkinchi yo'nalishdan borsa, u holda boshqaruvchi tizim (KIT) o'z mohiyatini saqlab qolgan holda o'zgaradi.

Ayni davrda informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimining tarkibida texnologik jarayonlarning informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi (TJITABT) shaklining qo'llanilishi ko'proq samara bermoqda. Biroq bu xo'jalik faoliyatini boshqarishning informatsion texnologiyalarga asoslanishining bir tomoni bo'lib, unda yangitdan yaratilayotgan iste'mol qiymatini tabiiy buyumlashgan jihati ifodalanadi. Lekin, mazkur jarayon aniq mahsulot qiymatini shakllanishi bilan chambarchas bog'lanlangan va barcha sarflar xarajat ko'rinishida hisobga olinadi. Shuning uchun informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimini takomillashtirishning navbatdagi

bosqichi TJITABTni xo'jalik jarayonining iqtisodiy tarkibiy qismi, deb qaralib, butun boshqaruv obyektining muhim elementi tarzida faoliyati ta'minlanadi.

Boshqaruvning samaradorligiga ko'p jihatdan ijtimoiy masalalar ham jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur obyektни ham informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimiga kiritish muhim ahamiyatga ega. Bu bilan korxonani ijtimoiy-iqtisodiy masalalari o'rganib boriladi.

TJITABT bilan iqtisodiy, ijtimoiy va boshqarish kichik tizimlarining birlashtirilishi avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimida xo'jalik faoliyatini rejalashtirish, hisob, tahlil, tartibga solish va ularning boshqaruv funksiyalari bilan birgalikda rivojlanishining istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimidagi «Kompleks iqtisodiy tahlil» tizimida «Moliyaviy tahlil» qismini ham alohida obyekt sifatida tashkil etish shart. Chunki moliyaviy tahlil ma'lumotlari istalgan paytda foydalanuvchiga yetkazilishi yoki o'rganilishi zarur bo'lib qoladi. Bu bir tomondan tezkorlikni ta'minlasa, ikkinchi tomondan tahlil ishlarini osonlashtiradi.

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimini yanada rivojlantirish ishlarida mutaxassislar roli ham juda katta. Shuning uchun korxonalarda avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimini tashkil qila oladigan, uni samarali ishlashini ta'minlaydigan, ilg'or yangiliklarni joriy etadigan mutaxassislarni tayyorlash vazifalarini ham har doim bajarilishi lozim.

### **Tayanch so'z va iboralar**

Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimi, ITABT iqtisodiy tahlilni tashkil etish tamoyillari, KIT, TJITABT, tashkiliy ta'minot usullari, tashkiliy ta'minot vositalari, ko'rsatkichlarni shartli belgilash, kichik tizim, algoritmi.

### **Topshiriqlar**

Korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qiluvchi maxsus dasturlarni topib, ularni sinab ko'ring. Afzallik yoki kamchiliklarini topishga harakat qiling.

## Testlar

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilish bu – ...	iqtisodiy tahlil ishlarini amalga oshirishning zamonaviy shaklidir	an'anaviy usullar majmuyi	oddiy holat	kerak emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Informatsion texnologiyalarga asoslangan tizimda inson...	ishini tashkil etadi	e'tibor bermaydi	ishtirok etmaydi	aralashmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Informatsion texnologiyalarga asoslangan tizimda inson...	dastur tuzmaydi	natijalirni baholash mezonlarini ishlab chiqadi	natijalirni baholash mezonlarini ishlab chiqmaydi	aralashmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Zamonaviy texnik vositalar(turli kompyuterlar, dasturlar, aloqa vositalari va boshqa vositalar), boshqaruv usullari bilan birgalikda	kuchli va zaruriy qurol	keraksiz texnikalar	metodik ta'minot	aralashmaydi	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Murakkab «kompleks iqtisodiy tahlil» nomli alohida funksional kichik tizimli informatсион texnologiyalarga asoslangan majmua boshqaruv tizimi uchun	zarur	o'ylab ko'rish kerak	zarur emas	kerak emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Murakkab «kompleks iqtisodiy tahlil» nomli alohida funksional kichik tizimli informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi afzalliklari	boshqariladigan obyektga ularning miqdor va sifat tomonidan ko'rsatgan ta'sirini aniqlay olmaydi	boshqaruv tizimining yanada samarali ishlashga o'tkazish uchun yangi variantlar topa olmaydi	eng asosiysi tahlil yordamida xo'jalik faoliyatini yanada yaxshilashning qo'shimcha imkoniyatlari aniqlanadi	afzalliklari mavjud emas	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Metodik materiallar analitik masalalarni kompyuterlarda qayta ishlashda quyidagi foydalani-ladigan jihatlarni o'zida aks ettirishi zarur	zarur emas	shartli belgilarni bir xil bo'lishi	tizimni	tushunarsiz	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	Ishchi algoritmlar... qo'llaniladi	turli variantdagi masalalarni bajarishda	kerakli joyda	zaruriy to'ldirishlar bilan aniq turdagi masalalarni hal qilishga tayinlangan bo'ladi.	keraksiz joyda	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	ABT tahlilni tashkil etish tamoyillari...	tizimli yondashuv	turli hillilik	dogmatik	evristik	

Mavzuning nomi	Savol	A	B	C	D	To'g'ri javob
8. Informatсион texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil	ABT tahlilni tashkil etish tamoyillari...	kichik tizimlarni mutanosib rivojlantirish	turli hillilik	dogmatik	evristik	

## GLOSSARIY

**Analiz** – bilish maqsadida obyektни ilmiy asoslar bilan tarkiblarga ajratib o‘rganish.

**Analitik guruhlashtirish** – yig‘ma-umumiy ma‘lumotlardan alohida muhim belgilari va xususiyatlari bo‘yicha guruhlarga ajratish.

**Aylanma mablag‘** – xo‘jalik yurituvchi subyektlarning aylanma fondlari (ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari) va muomala fondlaridan (tayyor mahsulotlar, pul mablag‘lari, hisob-kitobdagi mablag‘lar ) tashkil topadi.

**Aylanma mablag‘larning aylanishi** – aylanma mablag‘larning bir aylanishining kunlarda yoki ma‘lum davrda aylanish soni.

**Aylanma mablag‘larning immobilizatsiyasi** – aylanma mablag‘lardan maqsadli tayinlanish bo‘yicha foydalanmaslik.

**Aktiv** – ma‘lum bir sanaga pul ko‘rsatkichida buxgalteriya balansining tegishli qismida ifodalangan korxonona mablag‘lari.

**Axborot** – voqelik to‘g‘risida tasavvur beruvchi ma‘lumotlar, bilimlar majmuasi.

**Asosiy vositalar** – ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan mehnat vositalari (bino, inshoot, mashina, inventar va h.k.)

**Asosiy vositalar holat ko‘rsatkichi** – asosiy vositalarning yaroqlilik darajasi va asosiy vositalarning eskirish darajasi kiradi.

**Asosiy vositalar bilan ta‘minlanganlik** – bir xodimga to‘g‘ri keladigan asosiy vositalarning o‘rtacha yillik qiymati bilan aniqlanadi.

**Asosiy vositalar bilan qurollanganlik** – bir ishchiga to‘g‘ri keladigan mehnat vositalari, ish o‘rni, maydonining asosiy vositalar bilan qurollanganlik darajasi bilan aniqlanadi.

**Asosiy faoliyatdan moliyaviy natija** – korxonaning mahsulot sotishdan oladigan natijasi, asosiy vositalarni sotishdan oladigan natijasi, va boshqa aktivlarni sotishdan oladigan moliyaviy natijasi aks etadi.

**Anderrayter** – sug‘urta kompaniyalari va banklardagi eng obro‘li moliyaviy faoliyat turi.

**Auditor firma** – korxonona va tashkilotlarning moliyaviy xo‘jalik



faoliyatini tekshirib beruvchi, ular ishining iqtisodiy ekspertizasini o‘tkazuvchi mustaqil firma.

**Balans** – doimo o‘zgarib turadigan, o‘zaro funksional aloqada bo‘lgan holatni ta’riflovchi ko‘rsatkichlar tizimi tengligi.

**Balansli usul** – doimo o‘zgarib turadigan, o‘zaro funksional aloqada bo‘lgan holatni ta’riflovchi ko‘rsatkichlar tizimi tengligini ta’minlash asosida voqelikni o‘rganish.

**Boshqa daromadlar** – tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bog‘liq bo‘lmagan operatsiyalardan olingan daromadlar.

**Buxgalteriya balansi** – xo‘jalik mablag‘lari, ularning tarkibi, joylashgan joylari va ularning vujudga kelish manbalarini ma’lum bir sanaga pulda ifodalab turadigan jadval.

**Buxgalteriya hisobi funksiyasi** – a) axborot berish b) nazorat qilish d) boshqaruv yechimlarini ishlab chiqish.

**Buxgalteriya hujjati** – xo‘jalik muomalalari sodir bo‘lganligining yozma isboti yoki xo‘jalik muomalalarini amalga oshirish huquqi. Tahlil uchun axborot manbayi.

**Byudjet** – ma’lum muddat ichida kutilayotgan daromad va xarajatlarni hisoblash.

**Boshqaruv obyekti** – bu ishlab chiqarish, subyekti esa boshqaruv tarkibidir.

**Bozor infrastrukturasi** – bozor iqtisodiyoti uchun har xil xizmat ko‘rsatuvchi sohalar.

**Bozor iqtisodiyoti** – erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan, iqtisodiy monopoliizmni inkor etuvchi, sotsial mo‘ljalga, aholini ijtimoiy muhofaza qilish yo‘nalishiga ega bo‘lgan va boshqarilib (tartiblanib) turuvchi iqtisodiyot.

**Boshqaruv mexanizmi** – xo‘jalik faoliyatini boshqarishdagi iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy va boshqa shakllar, usullar hamda vositalar majmuyidan iborat tizim.

**Biznes-reja** – xo‘jalik subyekti faoliyatini, undagi barcha jarayonlarni hamda natijalarni oldindan ilmiy asosda kompleks va tizimli ravishda belgilab olinishini aks etuvchi hujjat.

**Boshqaruv tahlili** – obyektlar hamda korxonani boshqarish uchun mo‘ljallangan tahlil turi.

**Valyuta** – mamlakatning pul birligi.

**Grant** – ijtimoiy xususiyatga ega maqsadlar, iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy-texnik va innovatsion dasturlarni bajarish uchun hukumat, nodavlat, xorijiy hamda xalqaro tashkilotlar va jamg'armalar tomonidan ko'rsatiladigan bepul, gumanitar yoki moddiy-texnik yordam.

**Daromadlar** – bu hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarning kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishi.

**Deduksiya** – fikrlarni umumiylikdan xususiylikka tatbiq etish usuli.

**Dialektik o'rganish** – borliqdagi voqeliklarni bir-birlari bilan o'zaro bog'liq, o'zaro ta'sirda, o'zaro shartlanganlikda, doimo qarama-qarshilikda va birgalikda hamda doimo harakatda deb o'rganish.

**Debitorlar** – debitorlik qarzi bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar.

**Debitorlik qarzi** – muayayn korxonaning boshqa yuridik va jismoniy shaxslardan oladigan to'lovi.

**Determinallashgan modellar** – voqelik ifodasi bo'lgan ko'rsatkichlarni funksional bog'liqligini ko'rsatib beruvchi kichik tasvir.

**Yordamchi ishlab chiqarish** – asosiy ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish uchun tayinlangan ishlab chiqarish.

**Joriy nazorat** – xo'jalik muomalalarini sodir bo'lish jarayonidagi nazorat.

**Joriy tahlil** – xo'jalik subyektlarining o'tgan hisobot davri faoliyatini batafsil o'rganish.

**Zarar** – biznes faoliyatining salbiy natijasi bo'lib, xarajatlarning daromaddan oshgan qismi.

**Innovatsiya faoliyati** – ilmiy-texnik g'oyalar, kashfiyotlar va ishlanmalarni amaliyotda foydalanish holatiga keltirish bo'yicha faoliyat.

**Induksiya** – alohida faktlar bilimidan umum bilimlarga o'tish usuli.

**Infratuzilma** – sanoat, qurilish va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga xizmat qiluvchi yordamchi xo'jalik tarmoqlari kompleksi.

**Ishlab chiqarish** – kishilik jamiyatining hayoti va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni vujudga keltirish jarayoni.

**Ishlab chiqarish zaxiralari** – korxonadagi barcha materiallar majmuasi.

**Ishlab chiqarish xarajatlari** – korxonaning mahsulot ishlab chiqarish uchun qilgan xarajatlari.

**Ishlab chiqarish hisoboti** – korxonaning bo'linmalari tomonidan markaziy buxgalteriyaga topshiradigan ichki xo'jalik hisoboti.

**Ishlab chiqarish samaradorligi** – «Samara» iqtisod nuqtayi nazari-dan ongli va maqsadli faoliyatning aniq natijaga erishishi tushuniladi. Ishlab chiqarish samaradorligi esa bir natijadan boshqa natijani nafli hamda foydaliroq ekanligini ifodalaydi.

**Iqtisodiy kategoriyalar** – asosiy iqtisodiy tushunchalar.

**Integral usul** – matematik usul bo‘lib, natijaviy ko‘rsatkichni o‘zgarishini shakllantirgan omillar ta‘sirini qoldiqsiz asosda taqsimlash.

**Ichki omil** – xo‘jalik subyektiga tegishli bo‘lib, uning ichki tuzilishi va boshqa munosabatlaridan kelib chiqadigan voqelik.

**Istiqbolli tahlil** – korxonaning strategik yo‘nalishi va uning natija-larini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimini o‘rganish.

**Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil** – korxonada faoliyatida iqtisodiy jarayonlar-ni o‘rganish.

**Iqtisodiy-ekologik tahlil** – korxonada faoliyatida ijtimoiy jarayonlar-ni o‘rganish.

**Ichki xo‘jalik** – korxonada tomonidan o‘tkaziladigan tahlil.

**Iqtisodiy tahlil manbalari** – tahlil uchun ma‘lumot olinadigan ras-miy manbalar, statistik hisobotlar, moliyaviy hisobotlar, buxgalteriya hujjatlari, biznes-reja va shu kabilar.

**Iqtisodiy ma‘lumotlar** – statistik hisobotlar, moliyaviy hisobotlar, buxgalteriya hujjatlari, biznes-reja va shu kabilardan olinadigan ma‘lumotlar.

**Ilmiy-texnikaviy ma‘lumotlar** – jahondagi o‘zgarishlar, fan-texni-ka yutuqlarini o‘zida ifodalagan ma‘lumotlar.

**Iqtisodiyot** – jamiyat miqyosida tarmoqlar va sohalar majmuasi, shuningdek, ularni tashkil etish asosi.

**Iqtisodiy tahlil** – ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni mavjud obyektiv va subyektiv qonunlar, dialektika talablari, kompleks hamda tizimli tar-tibda, iqtisodiy dastaklar asosida ilmiy o‘rganish.

**Iqtisodiy tahlil fani** – o‘z obyekti, predmeti, prinsiplari, usul va us-lublari, kategoriyalari va boshqa talab qilingan jihatlariga ega bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy bilimlar tizimi.

**Iqtisodiy tahlil kategoriyalari** – fandagi asosiy iqtisodiy tushun-chalar.

**Iqtisodiy dastaklar** – obyektiv iqtisodiy qonunlarning harakat qili-shidan kelib chiqadigan jarayon yoki hodisalar. Ular xo‘jalik mexaniz-mida amal qiluvchi iqtisodiy vositalardir.

**Iqtisodiy o‘shish** – ishlab chiqarish hajmining ko‘payib borishi.

**Iqtisodiy qonunlar** – jamiyatning iqtisodiy hayotidagi voqealar aloqasini ifodalovchi va kishilar o‘rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlari rivojlanishini belgilovchi qonunlar.

**Iqtisodchi** – iqtisodiyot sohasidagi mutaxassis.

**Yillik moliyaviy hisobot** – hisobot yilida korxonada aktivlari va passivlari, moliyaviy natijalari, asosiy vositalari, pul oqimlari, xususiy kapitali hamda boshqa axborotlarni qamrab oluvchi o‘z shakllari va ularga tegishli mazmunga ega bo‘lgan rasmiy hisobot turi.

**Kapital qo‘yilmalar** – asosiy vositalarni ko‘paytiradigan xarajatlar.

**Qiyamat** – bozor ishtirokchilari tomonidan tan olingan tovar bahosi.

**Konsolidatsiyalashgan hisobot** – bosh va shu‘ba kompaniyalarining faoliyati va moliyaviy natijalari to‘g‘risidagi yig‘ma buxgalteriya hisoboti.

**Korrelatsion tahlil** – matematik usul bo‘lib, funksional bog‘liq bo‘lmagan ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqlik darajasini o‘rganish.

**Kritik hajm darajasidagi mahsulot hajmi** – barcha qilingan xarajatlarni qoplash qiymatiga teng mahsulot ishlab chiqarish hajmi.

**Kreditorlik qarzi** – korxonaning boshqa xo‘jalik subyektlari va ayrim shaxslardan qarzi.

**Mahsulot** – ishlab chiqarish mahsuli.

**Mahsulot sifati** – mahsulot xususiyatlarining yg‘indisi.

**Moliyaviy qo‘yilmalar** – tasarrufdagi daromad olishga mo‘ljallangan (foiz, royalti, dividend shaklida) aktiv.

**Moliyaviy hisobot tahlili** – korxonada moliyaviy holati va natijalarni o‘rganuvchi tahlil turi.

**Modellashtirish** – voqelikning kichik tasviri, obrazi yoki formula shaklida ko‘rinishini hosil qilish.

**Mahsulot hajmi** – miqdor yoki qiymat ifodasidagi jami mahsulot.

**Mutlaq ko‘rsatkich** – voqelikni mutlaq holatidagi miqdori.

**Mehnat resurslari** – korxonada xodimlari.

**Mehnat unumdorligi** – vaqt birligida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

**Moliyaviy faoliyatdan natija** – moliyaviy faoliyatdan erishilgan foyda yoki zararlar holati.

**Metod** – grekcha «metodos» so‘zidan olinib obyektiv borliqni o‘rganishdagi yondashuv yo‘llarini anglatadi.

**Nazorat** – ma‘lum harakatning to‘g‘riligi va qonuniyligini ta‘minlash maqsadida tekshirish.

**Noishlab chiqarish sohasi** – moddiy mahsulot (ish) ishlab chiqarmaydigan muassasa va tashkilotlar.

**Nazariy o‘yin usuli** – turli sharoitlar ro‘y berishi mumkin bo‘lgan vaziyatda eng maqbul daromad yoki foyda hajmiga erishish yo‘lini ko‘rsatib beradigan usul.

**Omil** – natija ko‘rsatkichi tarkibini, sifatini, hajmini, qiymatini tashkil etgan, ko‘rsatkich miqdori o‘zgarishiga sabab bo‘ladigan jarayonlarni ifodalovchi alohida birliklar.

**Rezerv** – zarur bo‘lgan hollar uchun biron narsaning zaxirasi

**Rentabellik** – iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichi.

**Regression tahlil** – B elementga ta‘sir etuvchi hamda u bilan birga bo‘luvchi X noma‘lum ko‘rsatkichni A element bilan birgalikda natijaviy ko‘rsatkich Y ni topish usuli.

**Realizatsiya qilingan mahsulot** – sotilgan mahsulot.

**Sabab** – hodisani yuzaga keltirgan qonuniy asoslar.

**Sintez** – bilish maqsadida ajratilgan tarkiblarni ilmiy asoslarda o‘rganib ularni yana qayta yaxlit obyektga birlashtirilishi.

**Smeta** – kelgusidagi daromad va xarajatlarni hisoblash bo‘yicha hujjat.

**Sof tushum** – tovarlar narxida hisobga olinadigan qo‘shilgan qiymat solig‘i hamda aktsiz solig‘i summalarini kiritmagan holda tovarlarni realizatsiya qilishdan olinadigan tushum.

**Sof foyda** – soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langandan keyin yuridik shaxs ixtiyorida qoladigan foyda.

**Sotish** – mulkni hamda undan foydalanish huquqini boshqa tomonga to‘lov evaziga berish.

**Subyektiv omillar** – korxonada ichidan kelib chiqadigan omillar.

**Stoxastik model** – funksional aloqasi bo‘lmagan ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘liqlik darajasini ifodalab beruvchi model.

**Tadbirkor** – g‘oya natijasi uchun mas‘uliyatni zimmasiga olib har doim tadbir bilan ish yuritadigan shaxs.

**Ta‘minot** – moddiy, moliyaviy, ishchi kuchi bilan ta‘minlash jarayoni.

**Tamoyil** – fan metodologiyasining eng muhim qoidalari.

**Taqqoslash** – bir turdagi voqeliklarni solishtirib o‘rganish.

**Tashqi omil** – kelib chiqishiga ko‘ra korxonaga bog‘liq bo‘lmagan omillar.

**Tezkor tahlil** – iqtisodiy jarayonlar sodir bo‘layotganda o‘tkaziladigan tahlil.

**Tarmoqlararo tahlil** – iqtisodiyot tarmoqlarini tahlil qilish.

**Texnik-iqtisodiy tahlil** – korxonaning tashkiliy hamda texnik tomonlari o‘rganiladi.

**Tovar mahsuloti** – sotish uchun ishlab chiqarilgan mahsulot (olib sotiladigan mahsulot).

**Tabiiy-ekologik ma’lumotlar** – atrof-muhitga tegishli ma’lumotlar.

**Tayyor mahsulot** – korxonada ishlab chiqarishi tugallangan, belgilangan standartlarga yoki texnik shartlarga to‘g‘ri keladigan mahsulot.

**Tannarx** – mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatishda foydalaniladigan moddiy resurslarning, asosiy fondlarning, mehnat resurslarining, shuningdek, tovarlar ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish jarayonini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan boshqa turdagi xarajatlarning qiymat bahosi.

**Tejash** – pul mablag‘lari va moddiy qiymatliklarni ayab sarf qilish.

**Tovarlar eksporti** – tovarlarni O‘zbekiston Respublikasining bojxona xududidan bojxona to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq olib chiqish.

**Tovar mahsuloti** – hisobot davrida ishlab chiqarilgan va sotish uchun tayinlangan yoki shu davr ichida haqiqatda sotilgan mahsulot.

**Tahlil** – bilish maqsadida voqelikni analiz va sintez qilib ilmiy asosda o‘rganish.

**Tahlil subyekti** – tahlilni kim tomonidan bajarilishiga qarab (turli organlar, sug‘urta tashkilotlari, korxonaning o‘zi, soliq organlari, banklar, mol yetkazib beruvchilar, kasaba uyushmasi tashkilotlari va boshqalar).

**Xo‘jalik** – aniq va maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati hamda uni amalga oshiruvchi obyektlari, subyektlari va boshqa zaruriy mexanizmi bo‘lgan yaxlit jamoa.

**Xo‘jalik faoliyati** – tanlab olingan maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat turi.

**Xo‘jalik mexanizmi** – xo‘jalik faoliyatini boshqarishdagi iqtisodiy, tashkiliy, huquqiy va boshqa shakllar, usullar hamda vositalar majmuyidan iborat tizim.

**Xarajatlar** – hisobot davrida iqtisodiy foydaning aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek,

qatnashchilar o'rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishi.

**Hududiy tahlil** – hududlararo tahlil.

**Xodimlar qo'nimsizligi** – jami xodimlar tarkibidan o'z xohishi va intizomiy choralar tufayli ishdan bo'shagan xodimlar.

**Huquqiy-me'yoriy ma'lumotlar** – qonun yoki qonun osti hujjatlarida belgilangan ma'lumotlar.

**Unumsiz xarajatlar** – korxonada qilgan xarajatlari natijasida ishlab chiqarilmagan mahsulot.

**Favqulodda foyda (zarar)** – ko'zda tutilmagan, tasodifiy tusga ega bo'lgan hodisa yoki xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyati doirasidan chetga chiqadigan tUSDagi operatsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va kutilmagan moliyaviy natija.

**Foyda** – xo'jalik yurituv subyektning mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan tushgan sof tushum bilan sotilgan mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi farq.

**Funksional-iqtisodiy tahlil** – tovarning iste'mol qiymati va sotish qiymatini funksiyalar asosida muvofiqlashtirish.

**Chizma usuli** – chizmalar vositasida tahlil qilish.

**Zanjirli bog'lanish usuli** – zanjirli almashtirish asosida natijaviy ko'rsatkich o'zgarishiga ta'sir etgan omillar alohida-alohida hisob kitob qilinadi.

**Shtat** – ma'lum muassasa, korxonada yoki tashkilot xodimlarining doimiy tarkibi.

**Eksperiment** – ilmiy asosda sinab ko'rish.

**Evristik tahlil** – mantiqiy fikrlash asosida to'g'ri tahlil qilish.

**Yuridik va jismoniy shaxslar** – O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil etilgan, o'z mulkiga, xo'jalik yuritishdagi yoki operativ boshqaruvdagi alohida mol-mulkka ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, mustaqil balansga yoki smetaga ega bo'lgan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan hamda ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxsdir. O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el davlatlari fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar jismoniy shaxslar deb e'tirof etiladi.

**Yalpi mahsulot** – ma'lum davr ichida ishlab chiqarilgan barcha mahsulot. Yalpi mahsulot tarkibiga tovar mahsuloti, tugallanmagan ish-

lab chiqarish, yarim tayyor mahsulotlar, oʻzida ishlab chiqarilgan instrument va moslamalarning qoldiqlari (plyus yoki minus) kiradi. Yalpi mahsulotning tarkibi xalq xoʻjalik tarmoqlarining xususiyatlariga bogʻliq.

**Yarim tayyor mahsulot** – mazkur sex ishlab chiqarishining oxirgi bosqichida olingan va mazkur korxonaning boshqa sexlarida ishlov berish davom ettiriladigan mehnat mahsuli.



## Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi. –T.: «NORMA», 2012.
2. O'zbekiston Respublikasining «Korxonalar to'g'risida»gi qonuni. 1991-yil 15-fevral.
3. O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi qonuni. 1996-yil 30-avgust.
4. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi qonuni. 2000-y 26-may.
5. O'zbekiston Respublikasining «Axborotlashtirish to'g'risida»gi qonuni. 2003-yil 11-dekabr.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori (keyingi o'zgarishlar bilan birga): «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi nizom.
7. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari. – T.: O'zR. BMA. 2011-y.
8. Karimov I.A. «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, uni O'zbekiston sharoitida bartaraf etish yo'llari va choralari». –T.: O'zbekiston. 2009.
9. Karimov I.A. «2012-yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ladi». Xalq so'zi. 2012-yil 20-yanvar.
10. Karimov I.A. «Bank tizimi, pul muomalasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to'g'risida». –T.: O'zbekiston, 2005.
11. Басовский Л.Е., Басовкая Е.Н. и др. “Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности” / Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009.
12. Бердникова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Учеб. пособие. –М.: ИНФРА-М. 2010.
13. Баканов М.И., Шеремет А.Д., Теория экономического анализа: Учебник. –М.: Финансы и статистика, 1999.
14. Vahobov A.V., Ibragimov A.T., Ishonqulov N.F. «Moliyaviy va boshqaruv tahlili». /Darslik. –T.: Sharq, 2005.
15. Vaxobov A., Ibroximov A., Hakimov B. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. O'quv qo'llanma. TMI. Toshkent, 2003.

16. Ibroximov A., Ishonkulov N. «Iqtisodiy tahlil nazariyasi fanidan masalalar to'plami va ularni yechish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar». – T.: TMI bosmaxonasi, 2005.

17. Калинина А.П. и др. Экономический анализ: Основы теории. Комплексный анализ хозяйственной деятельности организации. / Учебник – М.: “Высшее образование”, 2007.

18. Pardayev M. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. «Zarafshon» nashriyoti, Samarqand, 2001.

19. Савицкая Г.В. “Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности”: Краткий курс. – 3-е изд., испр. –М.: ИНФРА-М, 2008.

20. Савицкая Г.В. “Анализ хозяйственной деятельности предприятия” / Учебник. – 5-е изд., испр. и доп. –М.: ИНФРА-М, 2009.

21. Hakimov B., Choriyev I., Qalandarova N. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Toshkent: «Iqtisod-moliya». 2010-y.

22. Hakimov B., Xo'jaxonov X. Byudjet tashkilotlarida iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: «Iqtisod-moliya». 2010-y.

23. Chernisheva Yu.G. Chernishev E.A. Analiz finansovo-hozyaystvennoy deyatelnosti. –Rostov. MarT., Feniks, 2010.

24. Чернышева Ю.Г. Чернышев Э.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности –Ростов. МарТ., Феникс, 2010.

25. Шагиясов Т.Ш. Теория экономического анализа. Учеб. пособие. ТФИ.Ташкент, 2005. 192 с.

26. Шагиясов Т., Сагдиллаева З., Файзиев Б. Финансовый и управленческий анализ. / Учебник –Т.: Иқтисод-Молия, 2008.

27. Shog'iyosov T. Kompleks iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisod-Moliya, 2009. – 220 b.

28. Shog'iyosov T.Sh. Kompleks iqtisodiy tahlil. Darslik. –T.: «Fan va texnologiya», 2012, 280 b.

29. Internet saytlari:

- [www.mf.uz](http://www.mf.uz)
- [www.nalog.uz](http://www.nalog.uz)
- [www.stat.uz](http://www.stat.uz)
- [www.norma.uz](http://www.norma.uz)
- [www.edu.uz](http://www.edu.uz)
- [www.tsue.uz](http://www.tsue.uz)
- [www.reportcom.uz](http://www.reportcom.uz)
- [www.ziyounet.uz](http://www.ziyounet.uz)

## Mundarija

<b>Kirish</b> .....	<b>3</b>
---------------------	----------

### **1-bob. Iqtisodiy tahlilning ilmiy asoslari**

1.1. Bilish nazariyasi va iqtisodiy tahlil .....	6
1.2. Bozor iqtisodiyoti va iqtisodiy tahlil .....	9
1.3. Iqtisodiy tahlil – boshqaruvning muhim funksiyasi .....	11
1.4. Iqtisodiy tahlil fanining shakllanish elementlari .....	14
1.5. O‘zbekistonda iqtisodiy tahlil fanining rivojlanishi .....	17
Tayanch so‘z va iboralar .....	21
Testlar .....	22

### **2-bob. Iqtisodiy tahlilning mazmuni, predmeti va vazifalari**

2.1. Korxonalarni boshqarishda iqtisodiy tahlilning ahamiyati.....	25
2.2. Iqtisodiy tahlilning mazmuni .....	27
2.3. Iqtisodiy tahlilning predmeti .....	28
2.4. Iqtisodiy tahlilning asosiy vazifalari .....	29
2.5. Iqtisodiy tahlil prinsiplari .....	30
2.6. Iqtisodiy fanlar tizimida iqtisodiy tahlilning o‘mi .....	31
Tayanch so‘z va iboralar .....	33
Testlar .....	35

### **3-bob. Iqtisodiy tahlilning metodi, metodikasi va metodologiyasi**

3.1. Iqtisodiy tahlilning metodi va uning xususiyatlari .....	38
3.2. Iqtisodiy tahlil metodologiyasi haqida tushuncha va uning asosiy elementlari tavsifi .....	40
3.3. Kompleks iqtisodiy tahlil metodikasi .....	43
3.4. Omilli tahlil metodikasi .....	45
3.5. Tahlil usullarini guruhlarga ajratish .....	48
3.6. Iqtisodiy tahlilda taqqoslash usuli .....	48
3.7. Iqtisodiy tahlilda ko‘p o‘lchovli taqqoslash .....	56

3.8. Ko'rsatkichlarni taqqoslanma ko'rinishga keltirish usullari .....	58
3.9. Mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarni hisoblash usuli .....	63
3.10. Iqtisodiy tahlilda o'rtacha miqdorlardan foydalanish .....	65
3.11. Guruhlashtirish usuli .....	67
3.12. Iqtisodiy tahlilda balans usuli .....	69
3.13. Iqtisodiy tahlilda grafik usuldan foydalanish .....	71
3.14. Zanjirli bog'lanish usuli .....	72
3.15. Analitik ma'lumotlarni jadvalda keltirish usullari .....	76
Tayanch so'z va iboralar .....	77
Testlar .....	80

#### **4-bob. Iqtisodiy tahlilning iqtisodiy-matematik usullari**

4.1. Iqtisodiy matematik usullarning turlari .....	84
4.2. Determinallashgan modellar va xo'jalik faoliyatidagi omillar tizimi tahlili .....	84
4.3. Stoxastik modellar va xo'jalik faoliyatidagi omillar tizimi tahlili .....	90
4.4. Chiziqli dasturlash usuli va uning tahlilda qo'llanilishi .....	98
4.5. Nazariy o'yin usuli va tahlilda foydalanishning o'ziga xos tomonlari .....	99
Tayanch so'z va iboralar .....	101
Testlar .....	103

#### **5-bob. Iqtisodiy tahlilning turlari va axborot manbalari**

5.1. Iqtisodiy tahlil va uni turlarga ajratish .....	111
5.2. Moliyaviy tahlil .....	114
5.3. Boshqaruv tahlili .....	116
5.4. Tezkor tahlil .....	118
5.5. Joriy tahlil .....	119
5.6. Istiqbolli tahlil .....	121
5.7. Kompleks tahlil .....	126
5.8. Funktsional qiymat tahlili .....	128
5.9. Diagnostik tahlil .....	132
5.10. Ichki xo'jalik va korxonalararo tahlil .....	133
5.11. Hudud, tarmoq va vazirlik bo'yicha tahlil .....	134
5.12. Tahlilning boshqa turlari .....	134

5.13. Iqtisodiy tahlilda axborot turlari va ularning manbalari .....	135
Tayanch soʻz va iboralar .....	139
Testlar .....	141

### **6-bob. Iqtisodiy tahlil ishlarini tashkil qilish**

6.1. Korxonada faoliyatini iqtisodiy tahlil qilishning asosiy qoidalari ....	146
6.2. Korxonada iqtisodiy tahlilni tashkillashtirish shakllari va uning ijrochilari .....	147
6.3. Analitik ishni rejalashtirish .....	149
6.4. Tahlilning informatsiya hamda uslubiy taʼminoti .....	150
6.5. Iqtisodiy tahlilni tashkil etishning bosqichlari .....	154
6.6. Tahlil natijalarini umumlashtirish va rasmiylashtirish .....	156
6.7. Analitik maʼlumotni kompyuterda koʻrib chiqishni tashkillashtirish .....	158
Tayanch soʻz va iboralar .....	160
Testlar .....	161

### **7- bob. Kompleks iqtisodiy tahlil hamda ishlab chiqarish-moliyaviy faoliyatning asosiy koʻrsatkichlari tahlilining uslubiy asoslari**

7.1. Kompleks iqtisodiy tahlilni tashkil etish .....	169
7.2. Mahsulot ishlab chiqarish va sotishning muhim koʻrsatkichlari tahlili .....	175
7.3. Mehnat resurslari va ular samaradorligi koʻrsatkichlarining tahlili .....	177
7.4. Asosiy vositalar va ulardan samarali foydalanishning tahlili .....	181
7.6. Moddiy zaxiralar va ulardan samarali foydalanish koʻrsatkichlari tahlili .....	186
7.7. Xarajatlar va mahsulot ishlab chiqarish tannarxi tahlili .....	189
7.8. Moliyaviy natijalar hamda rentabellik koʻrsatkichlari tahlili .....	191
7.9. Korxonada moliyaviy holati tahlili .....	198
Tayanch soʻz va iboralar .....	202
Testlar .....	204

## **8-bob. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqarish tizimida iqtisodiy tahlil**

8.1. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilning roli va oʻrni.....	209
8.2. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni tashkil etish tamoyillari va mazmuni.....	212
8.3. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimi analitik masalalar tasnifi.....	218
8.4. Informatsion texnologiyalarga asoslangan boshqaruv tizimida iqtisodiy tahlilni rivojlantirish istiqbollari.....	219
Tayanch soʻz va iboralar .....	220
Testlar.....	221
Glossariy .....	224
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati .....	233

**B.J. Xakimov, B.B. Alimov,  
U.A. Xolmirzayev, A.X. Po'latov**

## **IQTISODIY TAHLIL NAZARIYASI**

O'quv qo'llanma

*Muharrir N. Artikova  
Badiiy muharrir M. Odilov  
Kompyuterda sahifalovchi A. Tillaxo'jayev*

Nashr lits. AI № 174, 11.06.2010.  
Bosishga ruxsat 28.12.2012da berildi. Bichimi  $60 \times 84^{1/16}$ .  
Ofset qog'ozi №2. «Times New Roman» garniturası.  
Shartli b.t. 14,4. Nashr b. t. 15. Adadi 300 dona.  
Buyurtma № 66.

«IQTISOD-MOLIYA» nashriyotida tayyorlandi.  
100084. Toshkent. Kichik halqa yo'li, 7-uy.

«HUMOYUNBEK-ISTIQLOL MO'JIZASI» bosmaxonasida  
ofset usulida chop etildi.  
100003. Toshkent. Olmazor ko'chasi, 171-uy.